

Tartalom

LIX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

2005. FEBRUÁR

MARNO JÁNOS: Nárcisz lobog; Föl a MOM-ba; MOM-szűkület	3
VÖRÖS ISTVÁN: Teremtéspróba; Szökés a kulcsmásolóhoz; Nyolc hang alatt a Föld körül; Hasonlatok a fiam életéből	7
TÉREY JÁNOS: Priusz; A medve szelíd, ártalmatlan állat,	10
FERDINANDY GYÖRGY: Picikutya	12
SIMAI MIHÁLY: csak megy a vásári ricsajban; aranykor; A megváltatlan ország; jelenidő; legenda; Trianon utó(v)ézés, 2004	16
VERESS MIKLÓS: Holdfénykeringő; Mosdósi vigalmas	20
PINTÉR LAJOS: Hat pohár bor; Epistola; A festő modelljével beszélget	25
TORNAI JÓZSEF: Orpheusz öregkora; Szarkofág; Kút; Két dal	28
TANDORI DEZSŐ: A negatív halmaz és a negatív végtelen ...	31
 <i>Németh László-textológia</i>	
DOMOKOS MÁTYÁS: Filológiai rendteremtés Németh László életműve körül	44
FÜZI LÁSZLÓ: Németh László életművének kiadásáról	49
PÉTER LÁSZLÓ: Németh László-textológia	55
MONOSTORI IMRE: Illusztrációk a Németh László-filológia nehézségeihez	58

TANULMÁNY

SZAJBÉLY MIHÁLY: Irodalom és zsurnalizmus (Karl Kraus és Schöpflin Aladár írásai, mint az irodalom média-történetének forrásai a 20. század elején)	66
KÁNTOR LAJOS: Balassi élete Erdélyben	75
POMOGÁTS BÉLA: Végvári versek	80

KRITIKA

MONOSTORI IMRE: Csoóri Sándor „harmadik út”-ja	90
ÁRPÁS KÁROLY: Rendhagyó könyvismertető Gion Nándor: Mit jelent a tök alsó? című könyvéről	95
<i>Szerkesztői asztal</i>	a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

GÖBLYÖS RÓBERT alkotásai a címlapon, a 6., 16., 19., 27., 30., 43. és az 57. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

HERNÁDI MÁRIA: „És lélegeztek mindaketten”
(Nemes Nagy Ágnes: Éjszakai tölgyfa)

MARNO JÁNOS

Nárcisz lobog



*mint egy gyertya, mióta
villanya kiment. Egész éjjel
imbolyog magában, minél
homályosabban, annál át-
hatolhatóbban szinte; mint Petőfi,
akiért soha nem volt túl (!) oda, Szalk-
szentmártonban, 1846 kora tavaszán.
Gyerekfővel tehát, Nárcisz szemszögéből
nézve: Sétálok, sétálok, mondja
utána, s szemlélem a füst
árnyékát a falon. Mármost Nárcisz
szájából a füst, lévén ő egy (szál) gyertya
itt, ugyancsak elüt a (pipázgató)
Petőfiétől. Valamint, ellentétben a pár
hetes nihilizmusban megmártózó
poétával, Nárcisz a barátságról
sem gondol semmit, újat legalább-
is nem. Múltja leülepedett, nem
lengi körül fantom jelenésekkel. Egy (szál)
magában imbolyog, hallgatózván,
szíve hogy' dübög a gyomorfalán,
s elméjétől tartván, mely fojtaná
el némelykor e hangot. (2-
004 kora nyarán.)!*

Föl a MOM-ba



Unja a Vérmezőt, a Vér-
mezőn magát, végre is ő (Nárcisz)
mégsem egy reális pióca, akkor sem,
ha hasonlatnak, egyszer-egyszer, megteszi;
pióca, mely meg-megáll a maga lábán.
Meg-megvonaglik is akár, ám a vér,
mely most épp a lába közt áramlik némán,
az nem kenyere. Fukarkodva méri,
sajátját akárha másét, és már szívna
is vissza papírszerte ismét, ha szóvá
nem dermedt volna az egy szálig; félre-
teszi hát a kérdést, s inkább elnézi Petőfinél,
aki nyilvánvaló kedvét leli benne. Át-
olvassa, szétbolygatja, hüvelyezi, össze-
veti – a szíve azonban nem dobban vele.
Ritmusa még annyira sem hatja át, mint-
ha vonaton rázkódva alélta: vérben
úszni látva lassúdan elforgó óri-
ási tájat, marhafoltot réten, mezőn
habzó nyálú felhőforma nyáját; ez mind-
mind úgy igaz, hogy elmarad. Felhagy hát a
kísérlettel, nadrágot vált, és felkapaszkodik
a MOM parkba ma éjjel, hol kuttyáját az ősszel
elveszítette. Szólongatta, szaladt körbe,
hiába; majd egy félóra múltával kint
lelt rá az Alkotás útján: vérben ázott
a feje. Meleg volt még, de már merev. Nárciszt
gyűlölet ragadta torkon, mert hibázott.
És úgy gondolta, hasonló esetben ő
befelé vérezne el, s nem szeméremből,
hanem mert a természete ilyen: képtelen
adni cseppet is a külsőre. Sétáit is
ösztönösen időzíti egyre későbbre: be-
lelassulni egy lépésbe, mely nem megy ki a láb-

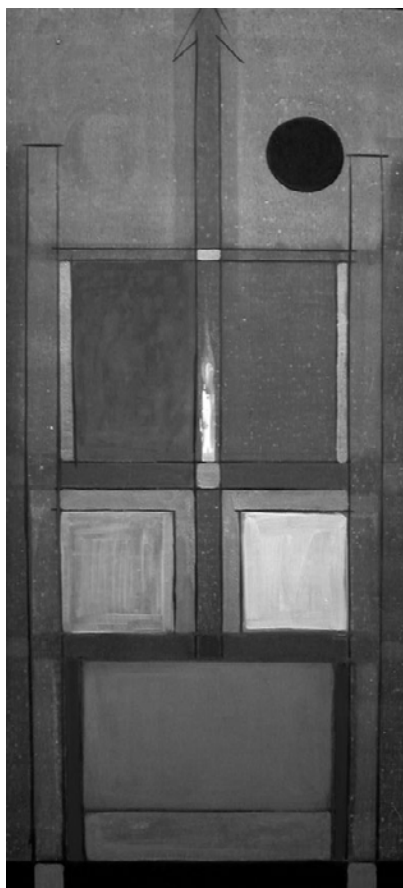
fejéből mióta – ég tudja bár, mit meg nem járt azóta. Ám ő mégsem gondol feljebb-, vagy alábbvalóra; magában halad a parkban körbe-körbe, akárha saját hátába kerülve olvashatná vissza néma gondolatait. Áthatolhatna rajtuk, annyira világos előtte némelyik, míg mások sötétek, mint a testet ölt... Nárcisz nem akarja elvetni a sulykot, jóslatba bocsátkozni a távot illetően, mely amúgy sincs éppen előtte, sem túl nincs rajta éppen. De mintha csúfot űzne, Petőfivel a hátában, úgy szökik eszébe a képtelen olvasmány (Föl a szent háborúra – Pest, 1849. június 20–30):
„Ne féljeteK, gyermekink, ne
FéljeteK,
Nem szúr által dárdájával
A vad kozák titeket;” És Nárcisz ismét gyermeknek érzi magát, akinek – egyszer volt, hol nem volt mitől félnie.

MOM-szűkület



– vagy szürkület, gondolja Nárcisz, lévén a hályog már ott a szemén. De gondolatában nem szeretné, ha szemrehányásnak nyoma érződneK. Kinek is. Istent nem ismer, bár ma ismét olvasott róla valakinél, és az illető, burkoltan, mintha esküdne rá. Lelke rajta. Nárcisz, akárhogY van, a testvért üdvözli (magában) benne, lévén testvére még a víz is és a kő, amely a víz alatt lágynak tetszik, s aztán a kavics,

*mely szét-szétfröccsen a lépteitől. Mindezért
szívből letesz a vitáról középtávon. Ma nincs
egyéb dolga sürgető, mint addig sétálni,
míg a combját a fájdalom fenékig át
nem járja. Megy hát, a fájdalomig, és tovább,
kezét imára kulcsolva hátul. Majd meg far-
zsebébe dugva, tompora mintha két ököl,
s a rímet előre unva, körre kvázi kör,
no és persze mint az óra, mely éppen magát
húzza föl. Jobbról balra. És persze istentől
sem igen támogatva, puszta szerelemből.*





VÖRÖS ISTVÁN

Teremtéspróba



*Ha születés előtti nemlétemért
kárpótol, hogy most élek,
mért nem kárpótol a halál
utániért is? A fehér nemlét
édes, mint a porcukor, mert még*

*jön utána valami. A fekete nem-
lét keserű, mint a tegnapi tea.
És ha a fehéret a feketébe
szórnám? Vagy a feketét*

*a fehérre önteném, és a
masszából embert formálni
megpróbálnék? Lerántana*

*a szürke sár, mint az éhes
iszap. Öröklét-lidércek inganak*

a semmi felett, de a változás áramában.

Szökés a kulcsmásolóhoz



*Az embereket akarom szolgálni,
vagy ki akarok emelkedni
közülük? Ha szolgálni akarok, nem
emelkedhetek ki, ha kiemelkedni,
nem szolgálhatom őket.*

*Vagy inkább Istent szolgálnám?
Szüksége van-e szolgára? Aki
behozza a csizmáját. Aki Szent
Pétertől elveszi a kulcsot.*

*Ha gyorsan lemásoltatnám,
és a másolatot visszaúton
ledobnám nekik? Heverne*

*értéktelen fémdarabként az
utcán. Jó, ha vastelepre kerülne.*

A kulcsmásolónak van csizmája?

Nyolc hang alatt a Föld körül



*Jé, visszaáll Wagner a sorba?
Pedig a fényképe már háromszor
körbemászott a falon.
Sosztakovics nem engedi
maga elé. Mire várnak?*

*A sor elején nincs semmi.
A sor elején nincs senki.
A sor közepén Wagner.
Az utolsó kiló hús a hentesnél.*

*A sor vége múltba nyúlik.
Valaki kinyit egy olajoshalat.
De élő rókák szabadulnak ki a dobozból.*

*A hentes Bachra hasonlít,
Bach egy illatszerárusra.*

Kék Duna kering a föld körül.



Hasonlatok a fiam életéből



*Szakítok a nemtudás fájáról,
és a butaság olyan jóízűen
árad bennem el, hogy nem
értem, mért nem próbáltam
meg előbb. Aki voltam,
kiesik mint egy tejfog.*

*Egy bögre tej. A nemtudást
beledobom, és a tej nem
savanyodik meg egy hétig.
A hét végén aztán megiszom.
A bögre mélyén tejhal tátog.*

*Tátong a semmi a gondolataim
helyén. És a gondolataim
elfoglalják a semmit, mint egy
homokozót. Műanyag lapáttal*

*szórják a szemcséket, a rögöket,
a port, a semmit három alakban.
A nedves rétegben fogat találnak.*

*Már gyökeret eresztett. A kezük-
ben mozogni kezd, lába nő.*

Mielőtt gyíkká lehetne, kettéhasad.

TÉREY JÁNOS

Priusz

„Testvér, segítsd a lebukottakat”

*Májusban tört be a jeges fuvallat
A munkásotthon falai közé.
Híre ment: tucatjával tűnnek el
Elvtársaink a fás szakszervezetből.
Kis pont voltam, de azt álmodta ez
A kis pont: egyszer rá is sor kerül;
S ha priusza lesz, páholyra cseréli
A szűk zsöllyét a második vonalban.*

*De hát milyen az ember? Persze, gyarló,
És hátradől a széken, hogyha nyer
Egy szusszanásnyi szünetet... Siker:
Letelt a május, kezdtem megnyugodni.
Míg olvasgattam, forrt a zöld tea,
És Egon Erwin Kisch varázsszavára
Kína kitérte nekem titkait –*

*Ajtó döng: „Le vagy tartóztatva, öltözz!”
Főbérlőm arca, mint a kréta, sápadt.
Egy hang: „Ki volt a felső kapcsolat?”
Autóban akkor ültem életemben
Először (nagy tisztesség ez nekem).
Utcák nyíltak, tárult a horizont.*

*A felső kapcsolat!... A férfiak,
Akik a jelszavas találkozókön
Kérdéseimre összepréselik
Az ajkukat, felnőtt számba se vesznek,
S bezárulnak, mint tíz után a táncház?...*



*Húsom hasad, hajamból szikra pattan,
Szemeimből forrást fakaszt a torma.
Elfogy a szusz belőlem: visszasírom
Mártíromság előtti arcomat.*

*A 101-es szoba megoldja nyelvem:
Beszélek majd, akár a vízfolyás,
Olyan víz, melynek nincsen hordaléka.*

*Hálám a párté: nem világosít föl,
S ha nem világosít föl, nincs tudás;*

S ha nincs tudás: nincs mit megosztanom.

A medve szelíd, ártalmatlan állat,



ezt akarta bebizonyítani Joachim Gehrman mérnök, aki négy éve tartott háziállatként Berlin kertvárosában lévő házában egy kétméteres, nőstény örvös-medvét. Bubiról – akivel sétálni járt a közeli erdőbe, s aki legjobb karatepartnere volt, és birkózásaik során soha még karcolást sem ejtett gazdáján –, könyvet akart írni az amatőr idomár. A legutóbbi birkózócsata aztán rosszul végződött. Bubi váratlanul megvadult, s úgy összemarta gazdáját, hogy azt a kórházban alig tudták összefoltozni. A randalírozó mackót a riadóztatott rendőrök lőtték agyon.

FERDINANDY GYÖRGY

Picikutya



Anyánk utolsó kutyája a taxisblokád napján született, és ennek ő a későbbiekben nem kis jelentőséget tulajdonított. A dolog persze nem meglepő: aki csak ismerte őt, tudta, hogy nála a kutyákhoz kapcsolódik minden. A háborúk, helyszínek és az évszakok. Kislánykori képén, amit ma is őrzök, matrózruhában áll, csokornyakkendős urak és kalapos hölgyek gyűrűjében. A lábánál nagy, fehér komondor. A felvétel valami kutyakiállításról készülhetett. Huszonkettőben! – jelentette ki. Anyánk ebekben számolta az éveket.

Minden kutyájára emlékezett; ha felbizzattam, mindegyikről tudott egy szép, igaz történetet. Egyetlen gyerek volt, és a szülői házban nem volt divat a vendégeskedés. Anyánk – ha szabad így mondanom – kutyák között nevelkedett.

Korán ment férjhez, én hamar megszülettem. Attól kezdve magam is minden védencére jól emlékezem. A birtokos raggal persze csinján kellene bánni. Mert saját kutyája ritkán volt szegénynek. A legtöbb esetben valami szomszédkutyát kényeztetett.

Borcsa talán még az övé volt. De ezt a görbelábú daxlit hamar eltüntette apánk:

– Minek az!? – kiabálta. Itt van neked ez a három szép gyerek!

Levitte a Délihez! – mesélte sírva anyánk. Hogy miért éppen oda? Egy szó mint száz, Borcsa elveszett.

Csinit Kárpátaljáról hozták a front elől futó munkácsi rokonok. Mi pedig befogadtuk. Hol volt már akkor apánk! Nem volt már aki levigye őt a Délihez.

Ezüstsürke, virgonc kölyökkutya. Pumi-puli keverék! – mondta büszke mosollyal anyánk, amikor elmagyarázta, hogy az új családtag miért tereleti olyan lelkesen csaholva a vendégeket.

Azután a menekülőket itt Pesten is utolérte a front. A nyakunkba szedtük mi is a világot, a ház, ahol nagyszüleim éltek, telitalálatot kapott. Amikor kitavaszkodott, visszakerültünk. A régi kertben pedig, igen, ő, Csini fogadott. Sántikált, de ott volt a helyén. Őrizte a romokat.

Még hét évet élt velünk a háború után. Városon, vidéken, ahová csak elkerültünk. Anyánk lábánál aludt, még a garázsban is, ahol meghúztuk magunkat, amikor elvették a házakat.

Később lett szegénynek valami középfülgyulladás, és akkoriban még nem forgalmazták az antibiotikumokat. Anyánk nem volt otthon amikor kijött az állatorvos. Eltemették. Soha többé nem lesz kutyája! – fogadkozott.

*

És állta a szavát. Ettől fogva csak vendégkutyái voltak. A másokét szerette, konok, makacs szeretettel. Védte őket az emberek ellen. Lehet hogy akkor, ötvenévesen, már nem is szerette az embereket.

Csibészt Ernő, húgom férje hozta. Szép, koromfekete puli volt, ő is csaholva száguldozott a ház körül. Talán egy kicsit túl zajosan: – azokban az időkben sutogva beszéltek az emberek.

– Ilyen a természete! – mondta anyánk. Hiába veritek!

Meg volt győződve róla, hogy a kutyákkal nem tud bánni senki. És hogy a nevelésnek egyetlen módja van: a szeretet. Csibészt levitte magához, a házmesterlakásba, ahol élete második felében lakott. Húgomék pedig szereztek maguknak egy csendesebb kutyát Csibike helyett.

Pepi fox-terrier volt, Ernő a lányának hozta, hadd játszódjon vele – mint mondta – a gyerek. Arra azonban nem számított, hogy rövidesen ez a kis mérges állat is átpártol anyánkhöz. Enni ugyan feljárt a két kutya, utána azonban megint csak a házmesterlakásban töltötték a napot.

Anyánk akkor már elmúlt hetven éves, de az Állatvásárba kijárt minden évben. Fellökték – mesélte – a nyugatnémetek. Lett egy combnyaktörése, nyilván sokáig lábadozott, mert mire hazahozták, Pepi teljesen elrákosodott. Anya pedig megint magára maradt.

Volt azután még néhány kísérlet. A sógor hozott egy másik kutyát, de ezt már kikötötte. Az a mániájuk – mesélte anyánk – hogy egy kutyának kint a helye. Fagyban, esőben. Azután lett egy nagy vihar, ez pedig kirohant a világból. Soha többé nem került elő.

Anya esküdött rá, hogy egyszer még találkozott vele. A Márvány utcában pórázon vezette egy öregember. Megismert! – állította szipogva. Dehát akkor már, ugye, semmit se tehetett. A kutya állítólag úgy nézte anyánkat, mintha eszébe jutott volna valami, amire már nem emlékezett.

A védencek sorában Betyár következett. Ezt már antibébi tablettákkal etették. Meg is lett az eredmény: Betyi hetet kölykezett. Kettőt meghagytak húgomék, Foltos és Kormos együtt nevelkedett. Kormost később Ernő elvitte vidékre, még ma is Nagygyeházán őrzi a fatelepet.

Akkoriban már begyűrűzött ez a szép, új világ. A krumplihajat belefőzték a levesbe, a csontokért nyugdíjasok ácsorogtak a hentes előtt. Kutyát tartani költséges dolog lett. Az pedig, hogy anyánk is tartana, szóba se jöhetett.

*

Foltos lett – mondom – az utolsó kutyája. Persze ő sem hivatalosan. Apránként, fokozatosan szokott le a házmesterlakásba. Nem volt se szép, sem okos. Nehézkes, malacszemű állat, és hát zabálós. Az évek folyamán alaposan elhízott.

A sógor a csarnokból hozta neki a kacsafejeket és a csirkelábakat. Felhabzsolt mindent, de semmi hálát, semmi ragaszkodást nem mutatott. Hülye kutya volt – állítja húgom. Hamis, mindenesetre. A postásnak megkapta a lábát, alattomosan, hátulról támadott. A gyerekeket se szerette, morgott, ha simogatni akarták. Az a fajta, aki csak egy gazdát ismer, és talán még azt az egyet se nagyon.

Anyánk akkor már nehezen járt. A kertet még megművelte az ablak előtt, a két orgonabokrot visszavágta, de a boltba már nem tudott kimenni. Télen az ajtóból szórta a madaraknak a magot.

Mert az ajtaja télen-nyáron nyitva állt, hogy be tudjon jönni a kutya.

– Fütöd a kertet! – mérgelődött a húgom, de hiába beszélt. Foltos rövidszőrű kutya volt, kicsukni anyám szerint nem lehetett.

Volt úgy, hogy a házában aludt, de a házmesterlakásba így is többször bejött minden éjjel, Megállt az ágy fejénél, felrakta a lábát, és némán figyelt egy darabig. Azután, mint aki jól végezte dolgát, megnyugodva távozott.

– Vigyáz rám! – mondta anyánk, és erre nem lehetett szava senkinek. Különösen azóta, mióta anya elesett.

Megütötte volna magát? Nem tudott felállni. Foltos – mesélte – egy darabig csak nyalogatta az arcát, de azután elrohant, és nyüszítve, ugatva riasztotta a háziakat. Anyánkat egy szomszéd találta meg.

A levesét még ezután is elkészítette. Minden reggel kitett az asztalra egy listát. Ha valaki kiment a boltba, bevásárolt neki. Már amennyire lehetett, mert anya elfelejtette az árakat. A nyugdíja többszörösét elköltötte volna az, aki meghozza neki a felírt eledeleket.

A keksz, a régi, jó házi keksz minden nap ott szerepelt a listán. Foltos kényeztetése fontosabb volt neki, mint a koszt.

Amikor bejött ez a szép, új világ, a tésztagyárat is elvette valami nyugati mammutvállalat. Egy ideig nem volt keksz a polcokon, azután, amikor újra lett, senki se tudta megfizetni. Anyánk pedig még a kávéról is lemondott, de a Foltos kekszikéjéhez keményen ragaszkodott.

*

Nem volt könnyű bánni vele. Húgommal állandóan veszekedtek. Foltosnak mégcsak a nevében se tudtak megegyezni. Anya számára védenca mindvégig Picikutya maradt.

A kilencvenedik születésnapját megünnepeltük. Az unokái csak üzentek, de mi ketten vele töltöttük a napot. Este pedig meglátogatta őt a kerületi pártszervezet.

Ez lett anyánk megdicsőülése. Ő volt a legrégebbi tagjuk, de még így is, a váratlan figyelmesség jól esett. Anyánk elpirult, amikor kezet csókoltak neki ezek

a máshoz szokott fiatal emberek. Kapott egy nagy kosarat, Foltos egész héten csokoládét eszegethetett.

De ettől fogva már csak betegeskedett. Kórházba nem akart befeküdni. Nem hagylak itt! – mondogatta a kutyának. Mert ezek csak erre várnak: bevisznek, azután otffelejtenek.

Én beszéltem rá, rám azért néha hallgatott. – Felerősödik! – mondtam neki, mert mindig is magáztam. Mire hazajön, itt lesz a tavasz!

Akkor még a trópuson tanítottam, és tízezer kilométerről könnyen beszél az ember. Felhívtam őt, minden vasárnap délután, percre pontosan.

– Gyere már! – szólt rám nem egyszer, és én megígértem, hogy Virágvasárnapra ott leszek.

Amikor kijött érte a mentő, megállt a kertkapuban. Belekapaszkodott a rácsba, nem hagyta, hogy a karja alá nyúljanak. Nézte a házat, ahol leélte az életét. A kutya morogva lapult a lába alatt.

– Vigyázzatok rá! – mondta húgomnak. Nagyon igényli a szeretetet.

Ezek voltak az utolsó szavai. Azután beült a mentőkocsiba.

Hát igen. A szeretet. Mi csak gondját viseltük szegénynek. Szeretetet egyedül ettől a hülye kutyától kapott.

Amikor összeraktam anyánk holmiját, még benézett az ablakon. De hívni hiába hívtam: soha többé nem jött be a házmesterlakásba. Még a süteményét sem ette meg.

Lett azután ez a lomtalanítás, a kertkapu nyitva maradt. Kiszökött volna? Elvitte valaki? Utolérte volna a Borcsa sorsa, lent a pályaudvaron?

Most pedig az orgonákat is kivágták. A két orgonabokrot. Anyánk után semmi, de semmi se maradt.



SIMAI MIHÁLY

csak megy a vásári ricsajban



*nem lát
nem hall
nem érez
csak megy
a vásári ricsajban*

*a vigasságot árulók
az igazságot árulók
önszeretetet árulók
és önmagukat árulók
hazug forgatagában*

*egy nagyon szegény
nagyon régi
angyalos havazásból ragyogó
talán-sosem-volt Karácsony felé megy*

*a jászol felé
ahonnét még
nem lopták el a Gyermeket*

aranykor



*rózsával döfte át
a mellkasom
nyár volt
akkor még éreztük hogy élünk*



*együtt-lélegeztünk
mint két tüdőfél
egyazon rózsza illatát
szívtuk leheltük*

*jó volt
nem tudni semmiről ami
következhethet következik*

A megváltatlan ország



*utoljára
a holdbeli harangszót
hallotta még*

*aztán a kárpitok
Kárpátokká hasadtak*

*s a Fényben
nem jelent meg
Ő
a Föltámadott*

jelenidő



*kiemelve pár tollat a
szivárványragyogású szárnyból
kis
szerencsével
talán
föltrepihetünk néhány centit*

*de
biztos zuhanásra ítéljük
magát a madarat*

legenda



*már fõnn
a fények fényében az égi
ablak mögött*

*túrón s türelmesen
mint maga az öröklét*

*ím várni kell
az örökké-várónak
várni
mint egykor apámat
mint engem
s mint kórházban a halált*

*amit az én lelkem sejt
tudja Ő már
a szigorú őrét félretolja majd szelíden
s tárt fénykarokkal áll a küszöbön*

Trianon utó(v)érzés, 2004



*álmomban rég-halott
lovamra látok
úgy néz sötétülő szemembe mintha
küzdene még*

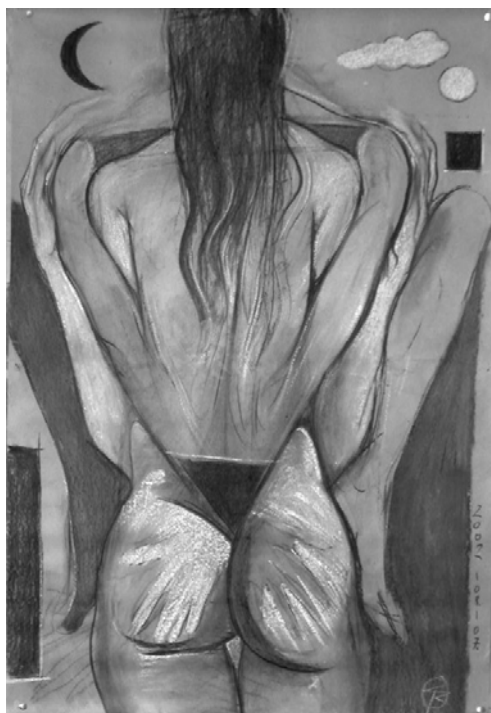


*az életéért
üveglő homály mélyéről úgy néz mint aki
gyilkosáért imádkozik*

*álmomból néz
csak néz halott lovam
s tarkólövésre kényszerített
kezem bénítja egyetemes szégyen*

*egyek voltunk a létben
– vagyok
és nem vagyok immár
golyónyomok s lemoshatatlan vér-
foltok az ég tükörboltozatán*

(2004. december)



VERESS MIKLÓS

Holdfénykeringő

Iló-távolban

*Szüret lett. Darázshangos
a varázsdombos Mosdós.
Ennyi szín sem csordul tán,
csak Szászendre-palettán,*

*ki itt halt meg. Így ősszel.
S az élő most úgy néz fel
a lombos kavalkádra,
mintha utána látna.*

*Napok is egybeértek.
Csütörtök volt vagy péntek?*

*Péntek volt vagy csütörtök?
Mindegy. Az este megjött;*

*ágyamba beleestem,
amikor a 7-esben
valaki nagyot hörgött.
Aztán a bádogteknőt*

*hallottam csak zörögni.
Tudtam: nehéz a semmi.
Bennem is ennyi volt ott.
A kocs elnyikorgott,*

*s rég aludt már a kórház
szélén orvosi sorház;
míg itt, feledve holtat,
minden kórterem szunnyadt.*



*Csak én nem. Mintha máshol:
zörgésből, nyikorgásból
valaki Zenész árnya
egy opuszt komponálna;*

*megéreztetni rögtön:
a sötétfüggönyt
átégeti a holdfény.
Szédülni hívott erkély,*

*hogy törtezüstben lássam
mindazt, mit nemrég másan
– míg tisztul zene, távol
a kakofóniából –*

*mint kaleidoszkópban,
mit vásárokból hoztam,
magába bezárva –
átlényegül az ábra,*

*amikor összerázom.
Akár egy ősi álom,
olyan valós lehetne,
ha így nézné az elme;*

*ám, hirtelen, a múltból
minden összekavardul,
amikor már a lét is
csak hullámozó poézis:*

*holdfényen elderengő
élet-halál keringő.
És mi juthat eszembe,
mikor táncolnak szembe;*

*aztán az éjbe vissza:
Petőfivel épp Csinszka
Balassival se céda
citeráslány, de Léda;*

*Babits karjában Anna
oly könnyedén suhanva;
Kosztolányival Lilla,
Júliával Attila;*

*s habár nem így volt hajdan:
Lollival ott van Vajda –
és így tűnnek el sorra,
mert Berzsényivel Flóra,*

*ki visszatekint még. És
látja Ginával Illyést
csipkeszegélyű felhőn.
Aztán a hold is eltűn,*

*s holnapra visszarendez
mindent e táncteremhez.
A Nagy Zenészt se látni –
árnyéka zongorányi;*

*s halkul az elderengő
halál-élet keringő
múzsákról, kiknek lelke
mintha egymásba rejtve.*

*Mert lényegük, hogy voltak;
csókoltak vagy daloltak,
megcsáltak vagy csak hűen
eggyéháltak a bűnben.*

*Értük volt – értjük csak mi –
a verssé ölelt semmi.
Értünk van – féljük már mi:
ujjuk – szemünk lezárni.*

Mosdós 2004. szeptember vége



Mosdósi vigalmas



Gyurkovits Kálmán
igazi, szögedi professzor úrnak

*Egy átvirrasztott éjszaka;
pocoktúrások friss szaga,
s falusi füsté. Fölfele
hív reggelem jobbik fele,*

*a másik meg a föld iránt –
ahová végül hazaránt.
De addig is – a mindenit –
Bukolikában élek itt!*

*Egy kórházban, hol néhanap
tízszer is fordulhatna pap;
bár első és utolsó kenet
közt létezik még átmenet.*

*Van borpince és jóbarát,
ki megosztja velünk borát,
hogy míg lenn gyászmenet halad,
harangoznának poharak*

*inkább. Nézzünk el Mecsekig,
amíg az ég ránk nem esik,
Berken és Zselicségen át –
s köszöntsük föl Bukolikát.*

*Itt, hogyha jön az éjszaka,
fölszeng a kabócák dala
háttérzenéül. Reggelig
avarfüst száll az egekig.*

*Nem gazdagodnak emberek,
inkább dolgoznak eleget.
Esznek, ölelnek, s gyereket
csinálnak. Néha egyebet.*

Ámen után is bármikor
csordul dombon a misebor,
mennybe egy pincelikon át
lássunk, és Bukolikát

így köszöntsük föl épp azért,
mert itt a lélek hazatért;
s tisztára mosdhat, Bár a test
követni ebben néha rest;

nem amúgy higiénice,
dehát más az Urunk keze,
mint angyalé, s különben itt
lelopták Krisztus alfelit

is kőkeresztről. Vagy letört.
De így csügg. Így is elgyötört,
Templomban anyja érte esd,
Boldogasszonyé ez az est:

övé a föld. E kis haza
bartóki mikrokozmosza,
hol együtt szól rigó s darázs,
és nem halál az elmúlás,

mert dalolnak a gyerekek,
kiket bár halál fenyeget,
de anyjukért éneklük át
reményükké Bukolikát.

S hogy hol is geográfilag?
Nos, éppen a füstök alatt,
és pocoktúrások fölött,
Ha tovább még nem költözött,

Mert akkor mihez kezdek én,
meg magával e költemény.
Pocok, túrás se? Nincs tovább.
Túlálmodom az éjszakát.

Mosdós, 2004. október 5–6. Éjszaka.



PINTÉR LAJOS

Hat pohár bor



Bodri Ferencnek, születésnapjára

*Egy pohár
a gyermekkorra,
rajzolsz a
porba,
egy pohár a kamaszé –
milyen kék a magas ég,
egy pohár a diáké,
emlékezz a mesterekre,
egy pohár a felnőtté,
feledd el őket,
egy pohár az öregkoré,
egy pohár az aszaboré:
nézd a vonuló felhőket*

Epistola



A. Varga Imréhez

*Kiállításodhoz, képeid elé
írok, Imre,
kérlek, figyelj hát rímeimre.
Éveink szerint együtt tartunk:
Te is ötven, én is ötven,
ha szarkák lennénk, nagyravágyók,
lehet, hogy nem bírná a farkunk.
De madarak vagyunk, énekelünk,*

égre kelünk, bírja a torkunk,
s formákkal, színekkel bírod Te,
bírja a kéz, nem oly nehéz.
Élénk színekkel bírja a képzelet,
színeid emelik két kezéd.
Ha készül majd lexikon,
életrajz író szent ikon,
Te elől is leszel, hátul is:
A. Varga leszel, elkezded,
Varga Imre, A – s rekeszted.
Nem, vagy portré-, tájkép- és
csatajelenet-festő, e díszleteket
múlt századoknak adtad,
továbbszaladt az út alattad.
De műveidben, alakzatokban,
nevezzem így: díszleteidben
ott ez új század
arca, tája, számos csatája.
Ha véres, nem lelkeken szárad.
Éltessen Isten, óvja alkotó kedved,
élj a színeidben, mint én a rímeimben!

A festő modelljével beszélget



Bozsó János: Bolond Imre, 1948

Gyere Imre, igyunk korty pálinkát,
gyere Imre, ülj le,
tedd le a kalapot,
gyere Imre, hagyd a
rabszolga munkát,
tedd ide a székre
pörge kalapod,
tudod, hogy milyen magányos
az ember,
tudod, milyen magános állván

*rajzasztala előtt árván,
gyere Imre, igyunk korty pálinkát,
gyere, Imre, ülj le,
tedd le a kalapot,
gyere Imre, hagyd a
rabszolga munkát,
halott apád az olasz frontról
hívd haza,
halott apád a szibériák
örök poklából hozd haza,
halott erőd az élő földből
hozd haza,
örök mosolyod hozd haza.
A festő modelljét nézi,
sosemvolt modelljét húnyt szemmel nézi.
Nézi a bolond Imre is, nézi
a festőt, miként teremt.
Nézi és motyog, csoda ez, emberek.
S a teremtő ember istent teremt,
s a teremtett isten az embert igézi, nézi.*



TORNAI JÓZSEF

Orpheusz öregkora



Eurüdike, utolsó szeretóm,
homlokba-hulló hajú, királynői nimfa!
Hogy sírtam! Mert halottját a szív
az Alvilágból sose hozhatja vissza.
Ó föld legszebb ágyéka, liliomos melle!
Kivel szeretkezel most? Bárcsak
nekem nyitnád ki aszphodélosz-kapud!
Betörnék érted újra oda a Félelmesbe!

A nemtörődöm ég, az istenek ellen
nem lehet emberi öröm semmi más,
mint a mindent atomokká-verő düh,
ez az egyetlen halálos bölcsesség:
az arcból napot robbantó lázadás,
a szerelmünk testébe vágott forró
jég-roham, a sohasem elég gyönyörű!

Nietzschének igaza volt! A birkák
csak könyörögjék magukat a keresztre,
bűntudatra, önmegvetésbe. Inkább
legyek mérgezett hiénaként utolsót
kurrogó homo sapiens, mint a le-föl csapkodó
keletkezés és halál mennyországba-számkivetettje!
Eurüdike, te tudod, a semmiből kiforradó ember
csak a saját magzatától lehet boldog.

És a halhatatlan ósanya egy másik
Eurüdike ezüstös testéből kilép.
Jaj, nektek, betegségek, föld-alá-megyek-tudat,
mert nem juthatok el veled a láz-lombikos ágyig,
míg meg nem kérdezem a csillagokat:
tudjátok-e, mikor fogantak a tejútrendszer,
mikor szülte meg a szerelmek szerelmét is a lét?



Szarkofág



*A könyveken ülő por nem olyan,
mint más lehetőfinom kvarcsemek tömege.
Az értéket mutatja így meg az idő:
a mű egyre lombosabb rejtjel lesz,
habár évezredek mindennapjai takarják,
mint Tut Ankhamun aranyozott maszkját
az egymásba illesztett szarkofágok.*

Kút



*Te vagy az isten-kút
Te vagy a szerelem-kút
Te vagy a harmadik kút
Te vagy a halál*

Két dal



1

*Ó ember, te nagyon bonyolult!
Szeretnék szép sorjában, sejtről-
sejtre, atomról-atomra visszaolvadni
az egyszerűbb létezők méhébe. Te tudat,
te tudat, te leplezed le,
hogyan abszurdok vagyunk!*

2

*A végső tudás
az abszurditás.
A végső menedék
a semmi-lét.
A végső szerelem
együtt él velem.
A végső álmom
elég egy lángon.
A végső percet
el kell feledned.
A végső kézfogás
az ölelés, a nász.*



TANDORI DEZSŐ

A negatív halmaz és a negatív végtelen



Értsd: „Az író negatív...ai... és ...jei”

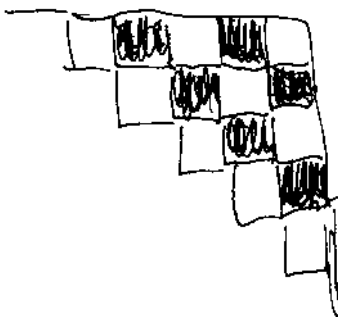
(Nem merem Tandori Károlynak, a Doyennek ajánlani!)

*

Negatív halmazaink, reálisan, természetes mód nincsenek, és végtelenjeink sem. De az író fogalmával alapvetően összefüggő tényállás (nem mondhatom: eredmény) (szintén) ez. Létrejön valami, ami az író nélkül, ha jóra így, ha rosszra, nem lenne. Nyilvánvalóan nem a „negatív számok” (pardon) halmazára gondolok, s nem is a végtelen „ellenkező irányba történő számolására, figyelembevételére”, hanem valami specifikusan csak az írói tevékenység (akár írás nélküli író létezés) által adódó valamire. De semmiképp sem *sem-mire*.

*

Indulhatnék több pontról. Pontból. Egyrészt, amit már amatőrös ízzel (nyilván) körbejártam, feszegettem korábban: ha a pontnak kiterjedése van, a pont nem „létezhet”. Ugyanis ha befelé haladunk a pontban, ugyanúgy nem jutunk el a következő értékig, a pont kiterjedtsége folytán magáig a kiterjedés nélkül eszmei (lényegi) pontig, ahogy 0 és 1 között az $1/2$, $1/3$, $1/4$ stb. osztással sem jutunk el az „1”-ig, vagy ha fordítva haladunk, az 1-től a „0”-ig. Henyeség lenne mindazonáltal negatív végtelen sornak nevezni a visszafelé haladó törtsort (most főként mellőzve a matematikai – nem értünk hozzá! – szakszerűséget)? A minap rájöttem valamire, bár lehet, hogy tévedek. Ellenben íróilag (írótársaknak) meg tudtam magyarázni valamit így... és ez nem csekélység a részemről. Kiindulósíkom a fürdőszobánk padlózata (csempelapok) volt.



etc.

A végén ülve ezt látom egyre. S bár közben matematikai könyveken is emészttem magam, érzékek emberének, mint magam, elsődleges a fekete-fehér „metlahit-lapok” szöktek szemembe. Az ötödik sorig haladva, leszámoltam, az „5”-nél hány lap is van? Addigi lap? Nos, 15 lap volt. Mindegy a mi szempontunkból, lévén hogy nem tényyszerúségi szempontot dolgozunk fel, a falaknál teljesebbek voltak-e a lapocskák avagy sem. A 15 hogyan számítható ki? Tehát az ötödik sorig, így, hány lap van? (Beleértve az 5. sor.) Lassan rájöttem, hogy erre (nem ismertem! nyilván a legegyszerűbb matek dolgok egyike pedig) íme, a köv. képlet adódik (képletek adódnak):

$$5+1 \text{ szorozva } 5/2. \text{ Azaz } n+1 \text{ szorozva } n/2.$$

Itt ez 6-szor 2 és fél, azaz 15.

és ugyanígy 7-nél, pl.: 3 és 1/2 szorozva 8 = 28 stb.

Amikor valakivel erről beszélgettem, már ilyen összefüggésbe helyeztem a dolgot: ha végtelennek veszem fürdőszobánkat-vécénket, hát nem 5, nem 7, nem is 8 milliárd sor van, hanem valóban n sor, és így tovább, ez a leszámolható végtelen.

(Mellesleg a másik kiszámítás, az előbbieké:

az adott n -nel szorozni kell az $n/2 + 1/2$ együttest.

Ez 5 sávnál 5-ször $2 \cdot 1/2 + 1/2$, azaz 3, és szintén 15-öt kapunk. Most nem ez számít.

Mivel Cantorról (Russellről, Cohenről, Gödelről, Dedekindről) volt szó előző beszélgetéseink során, s mert nem tudtam jó magyarázatot rá, hogyan lenne *több* végtelen is (nem csupán *egy* végtelen, no, matekilag), most boldog lettem.

Fürdőszobametlahitjaink alapján láttam: az „5” pl. az „ n ”. A, mondjuk, „ N ” lényegileg ugyanez. Végtelen érték, leszámolható, jóllehet komputer élettartama is kevés csak egy óriási-óriási számhoz is, ha jól értem, és nem is szeretem az „óriási-óriási” c. kifejezéseket, ahogy népszerűsíthető matematikusok mondogatják.

De ha az „ N ” egy bizonyos végtelen, a pozitív egész számoké, nekem kicsit meredek, a negatív egész számokkal együtt ez miért ugyanannyi, mint külön a negatív egész számok végtelene és a pozitív egész számoké, de már érzem...! – nos, ha „ N ”-g haladhatunk előre (s „ugorgyunk”, az „ N ” leszámolható, de sosincs vége egy ilyen számsornak), az „ N ” bármely elemén belül, „ n ”, „ n_1 ” stb. legyen bár a jelölés, mindig van az „ n ”-nek egy bizonyos halmaza, ahogy az 5. sornál ez 15 volt, a 6. sornál ez 21 lesz, aztán 28 stb. És 8 milliárdnak is megmondható a (magam így nevezem) halmazértéke (halmazösszege): 8 milliárd felét, 4 milliárdot szorozzunk meg 8 milliárd 1-gyel, azaz 8 000 000 000 + 1-gyel. Anyi

Azaz, ideírom kézzel

$$\begin{array}{r} 8\,000\,000\,001 \times 4\,000\,000\,000 \\ \hline 32\,000\,000\,004\,000\,000\,000 \end{array}$$

Magam szavával: halmazatnyilag ennyi 8 milliárd.

S mikor azt mondom, 8 milliárd, azaz „ N ” egy végtelen sor elvi vége (vagy közbülső értéke), jól látszik, s kedves író barátom azonnal megértette: két végtelen sor szabad itt egymás mellett, de nem mint a teknősbéka és a nyúl, hanem mint a bringás és a lökhajtásos repülőgép, vagy mi a szösz, a gyorsvonat (gyarló hasonlat, nem is szeretem az ilyesmit): az „ n ”, a mindenkori „ n ” (végül „ N ”, itt ne hibbanjunk meg, az „ N ” van is, megszá-

molható is, meg nincs is, nem is) és az „n”, a mindenkori „n”, végül az „N” halmazossága (a magam gyarló és tudománytalan kifejezése). Ergo igenis van többféle végtelen, több végtelen létezik, s nem is akarok belemenni (fafej) a Cantor–Cohen-dolgokba, a továbbiakba, mert nincs hozzá képzettségem; szépséges dzsungelbe kavarodom, mikor másik barátomtól azt hallom: „és a törtek?” az úgynevezett racionális számok, ha jól mondom? $1/2$, $2/3$ etc. – is egy halmaz, egy ilyen „sor” (halmaz, itt mindegy, de nem sor, mert összevisz-sza vehetem őket, ahogy a múlt időben 1978. március 8-a elé helyezhetem 1924. április 2-át, vagy mit tudom én, mögéje), s akkor nekem, laikusnak, feljön ez:

annyiféle végtelen létezhetik ahányféle szempontból nézem a dolgot! Például a halmazok szorzatai... bár ezt nem tudom. Itt áll meg az eszem. Talán abban maradok: műveleteket ne végezzünk a halmazelemekkel. De nem tudom.

*

Onnan indult az egész, hogy mentem át a Váron a Széna téri (Fény) piacra... De ez olyan Nemes Nagy Ágnes-féle racionalitást idéző „izé” (– – – „Fiacskám!” – – –) Onnan indult az egész, hogy mestereim közül Ottlik stílusára váltsak, ahogy az egész szakkermment, a végtelenek, a halmazok... nagyon izgatott ez, valamint a köv. szakirodalmat is megolvastam (és nem jutottam számomra parasztos értelmezésig):

Amir D. Aczel: *The Mystery of the Aleph. (Mathematics, the Kabbalah, and the Search for Infinity) Four Walls Eight Windows* – New York – London, 2000

Rajmond Smullyan: *Satan, Cantor und die Unendlichkeiten. (német változat) Insel taschenbuch* 1997.

John D. Barrow *The Book of Nothing. Vintage Books, 2000.*

Péter Rózsa: *Játék a végtelennel, Matematika kívülállóknak. Typotex, 1999.*

Charles Seife: *ZERO – The Biography of a Dangerous. Idea – Penguin Books 2000.*

és korántsem végezetül, s végképp nem utolsó sorban:

David Foster Wallace: *Everything and More. – A Compact History of ∞*

(Aczel, Barrow, Seife és Wallace könyve: AB Somssich szíves ajándéka, szellemi érintkezésünk megtisztelő jeleként Ausztráliából, Chatswood, N. S. W., „koala föld”!)

Kötetre rúgna azon írások száma és terjedelme, melyekben csupán arról számolnék be, mi mindent nem értek (nem bírok még felfogni, követni stb.) e könyvekből! Hagyom Olvasómra, ám szerezze be őket (mint kívülálló, nem mint matematikus, persze).

Átmentem tehát a Váron...

*

Vissza még a ponthoz. Csak megismételhetem (makacs és „műveletlen” öszvér, én, e tárgyban), amit korábban feszegettem. Nem kaptam rá sem kinevezést, sem felháborodott tiltakozást, semmit. (Még így a jobb!) A pont, ha kiterjedése nincs, nem „állíthat össze” egyeneseket, köröket stb. Még pontnak sem az igazi, holott bizony vannak pontok, egyenesek, körök, szabálytalan vonalak, felületek és idomok „a világban”. Ha van kiterjedése a pontnak, másféle bajok adódnak. Minimum „befelé” a pont, a fentebb vázoltak (vagy a törtek stb.) alapján, példáján: végtelen. Mondhatni, negatív (alakzat). Következésképp honnét „indul” a pont? Valamint, ha a „mindenkori legkisebb távolság, köz” feltételezhető, kifelé (jaj, e szó!) sem érhet másik pontig. Nem? Sem befelé nem érhet (fizikai kiterjedésű

valamiként *elméletileg*) önnön kiindulási „pontjáig”, sem kifelé nem érhet „véget”. Ha metszi a másik pontot, nem pont. Ellenben, erről dadogtam korábban, ha nem pontokból áll össze, ha nem elvileg, elméletileg stb. megalapozva létesül a kör, a vonal stb., akkor hogyan? Akkor durva létező (nem tudom, honnét), semmiképp sincs összefüggésben semmiféle elméleti megalapozhatósággal: klasszikus végérvénnyel negativizálódik elmélet, idea és gyakorlat, tényszerűség etc. kapcsolata). Vannak a valóságban tárgyak, idomok (jaj, újra! bár az idomokat nagyon is tudom imádni, az ilyen tréfálkozó kifejezősdit: csak utálni!), vannak elméletek, melyek azonban fizikaiakra (fizikumságokra, na) nem alkalmazhatók.

Eddig jutottam, ígérhetem, nem jutok máskor se, most se tovább.

Az író, és csakis az író, negatív végtelenjeit és halmazait vagyok hivatva itt vizsgálni. Miközben azért a matematikai végteleneken és halmazokon elgondolkodtam. Egyrészt semmi jelentőségük, olvasom, a gyakorlatban. Ez tetszik. Másrészt alapvető, mindent meghatározó szemléletet nyújtanak. Hm. Hogyan?

De ha a π -t, az e-t etc. vesszük, ha a véget nem érő tizedeseket: nem egy-egy végtelen mindegyikük? Akkor a... mit tudom én hirtelen, képzetlen kívülálló... a transzcendens, az irracionális számok önmagukban és halmazaikban: nem újabb végtelenek? Vagy a végtelen-elfogadást csak a megfoghatóságokra (1, 2, 3, 4... és halmazaik belül, meg a racionális számok) korlátoztuk? Itt én is rászorulnék némi magyarázatra. Biztos átsiklottam e bagatell szemponttal kapcs. válaszok felett az említett csudás könyvekben, holott a végén ezt kerestem. Hogy Cantor és Cohen etc. dolgát érthessem. mi a kontinuum-hipotézis relativitása, eldönthetlensége? Hol és mely „pólusok” közt kereshető, található, netán nem keresendő, nem található oly végtelen, mely... Hagyom. Olvasóm, gyötrődj, a kérdéssel magad. Én átmentem a Váron.

*

Át, mert valahová igyekezni kellett. Igyekezni, mert: 1.) végtelen nem ülhetek naphosszat, végtelen idők hosszára a lakásban. 2.) mert minimum Totyinek valami dolgot hoznom kellett. 3.) mert... pl. meg akartam inni pár pohár sört. Hagyom most, hogy a sör, a bor stb. viszonya nálam mi, a cigi. A cigiről elfeledkezem.

Hiába van a zsebemben, magány ellen a járkálás során, egy doboz ilyen-vagy-olyan. Hetekig érintetlen. Így a jobb? Másképp lenne az?

Jegyzeteseim átmásolását innen úgy veszem, ahogy jönnek. S ami elmarad, maradjon el.

A Fény utca piacára mentem át, azért mentem a Váron keresztül, hogy a végcél (a világban sivárul fix „N”) elbírható legyen számomra, s hozzáteszem, a Fehérvári út, a Vámház Csarnok, a Hold utca ugyanilyen már nekem: csodás helyek, de csak a környékük is ezer (!?) kopár emlékekkel terhes, ezer kellemetlenséget rejthet, ha csak érzületit is. Ismerősök (bár kedvesek) nem alkalmas pillanatban történő rámköszönései, buta megjegyzések („Nem tudtál aludni?” – „görögdinnyét hordasz az inged alatt?” stb.), felesleges témák, „aranyos”, de lufi-üres beszélgetések, elismerések etc. Mind-mind. Legalább az, hogy átmegyek a Váron, legyen valami, a piac világát majd csak kibírom.

Hozzáteszem, a legvadabb kocsmákba „szan zsen” jártam, nem erről, nem ily érzékenységről van szó. Megváltoztam, is.

Rémes, persze, valójában az inkább, hogy a Totyi madárkám, akinek életétől életem függ (elmagyarázhatatlan! ehhez képest Gödel, Cohen: gyermeki játékok a Nagyrémesnek, még barátainknak – ismétlem – is), madárkám a legképtelenebb helyekre röppenget, ahol ráléphetek, ajtót reá csukhatok... a kicsi koponyát én, aki helyette meghalnék, összezúzhatom. Nem érzékeltethető viszony. Nem a Cuca baba, akiből a Juli színművésznő lesz, nem a Pici Karscsika, aki informatikus feltalálóként örvendeztetni majd szüleit... a Totyi csak egy veréb. Nem arab, nem zuly, nem tűzföldi indián, tehát nem így másik fajta, nem norvég, nem svájci, hogy uniós-kívüliségét is hazugul elnézzék neki, ah, praktikus, ál-eszmei uniósosság, láttuk Ciprus dolgán, és látjuk a nagyhatalomén, ahogy az eleve adott emberi kegyetlenkedés miatt – félszívűen, de így is minnek? kik előtt? – megalázkodik, és közben szól a dzsessz, megy minden tovább... ennyit a világról. A Totyi állandó „elderítését és felhárítást” (felderítést és elhárítást, figyelést, tudást, helyzetfelmérést, gyanúperst stb.) követel, élete azonos az enyémmel, még a legegyszerűbb, a Felügyelőnének (feleségem) van igaza, ha csukott ajtó mögött maga virsaftol madárkánk.

Csak én a Totyival *együtt* akarok lenni. És nem lenni.

Ahogy senki mással.

Ahogy az „N” nekem... az élet végtelen-sorsának végpontja. Egy adott leszámolhatóság. A belső halmazok: a Totyival (is) töltött idők kiterjedései, szét-legyeződései. Csak ha rá gondolok, ahogy...

...átmegyek a Váron.

*

A Váron, hogy kibírjam a célkörülyet. Manapság már inkább kis zöldségesekhez járok, piacok helyett fölfedezem régi körülyeinket (a Felügyelőnével), amerre kutyáink miatt együtt nem járhatunk már. Más kérdés.

Nem szeretem az ilyen humorizálást, melyhez adalékokat magam is mindig adhattam (kollegina kérdése, költőien, konferencián, mielőtt belefog kollégája életművének ismertetésébe: „Szabad önnek fognom?” Értsd, nekifognom végre az ön ezének-azának, értsd munkásság, nem szeretem).

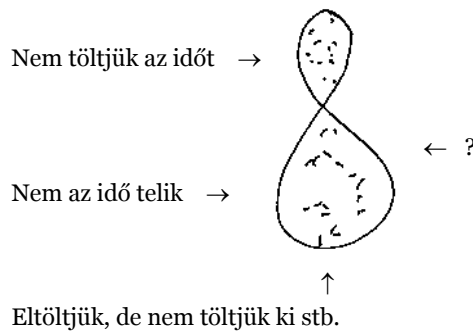
A humor, irkáltam, hogy a nemtudás jegye, vagy a ravaszdi, úri-huncut leplezgetésé, célozgatások eszköze.

Értsd: túl sokszor az. Nekünk e világban anno még Wittgenstein „arról hallgatni kell” mondása is csak politikum volt. A mai szabadság-korszak kell hozzá, hogy a 7-es pont (a hallgatni”-a tétel) után a 8-ast így fogalmazzam meg: „Emmá Nyóc”, és ne nehezteljen meg a brit világ! Nem neheztel. Nem szovjet.

A végtelennek, a negatív, bár előrehaladó végtelennek szép példája a Witt-féle 7-esre következő 8-as. Bár véletlen példa. Mégis. Már nem is kéne beszélni. Nem a „maximum” a 7-es pont. Jön azután még valami (negatív) végtelenség. Halmaz.

(A 8-as pont csak nálam van. A Traktátus a 7-essel ér véget, tudjuk.)

A végtelenről az általam idézett címek (könyvek) szép fejtegetéseket adnak. Magam egyszer megkockáztattam ezt (az időről):



Eleve nagy kérdés, van-e átjáró, szoros a két ovális közt (A homokóra apotézisa melyik? ha van, ha nincs?!)

Ez is egy végtelen-kérdés. A homok halmaza meg? Feltenni se bírom a kérdést!



Az ilyen szellemességeket sem kedvelem pl.: „Eltölti a háztól az időt.” (Eltolta a háztól stb.)

Ami a politikumot illeti, korábban említettük, legyen: hát a vágóhidak? Hát a szegény marhák, bárányok stb. szeme? Negatív, visszafelé haladó halmaz? Nemcsak embereket zsúfoltak marhavagonokba. A marhákat ma is. Etc. Ez az emberiség, mely nem tette magáévá az „aminek szeme van, nem lehet lemeszárlás tárgya”, de ha a növények felé tovább haladunk... nem jutunk-e abszurd végtelenig? Együk egymást? És a kinszenvedésvallás... az emberevést helyettesítő... nem folytatom... rítusok?

*

Borzalom volt a csodás Várból leérni. A lombok alagútja... a csend... pár magányos illető, ők is félelmet keltettek bennem, hogy megzavarnak. Elkortyolgattam dobozos sörmöt (kocsmába mennem ne kelljen... nem finnyáság, nem, aki nálam többet, otthonosabban volt – tévedve többnyire? – kocsmában... megnézem! de többé kocsmá ne!), lementem, őrzőkutyákkal ide-oda ugatva egymásnak, csendes lépcsőkön... s akkor!

A „háltak az utcán... rámcsapott...” (Külön szóban?) Nem lehetett jól szabadulni tőlük. Áttörni hirtelen sokaságukon. A földből bukkantak elő. Hazánk aszfaltföldjéből. A munkát kereső ilyenek és olyanok. Tőlem vártak volna munkát? Szakadt-féle, foltos ballon-zekémtől, térképes trikómtól, nyíratlan hajamtól? Tőlem is vártak volna. Belőlük is jött az érthető erőszakosság.

Ezért jöttem át a Váron? Lombalagút... szép csöndes Beck's sör... Hagyom. A piacon már szédülten támolyogtam. Én, aki lassan félek vásárolni, előtte félek. Hogy „kérjek” (pénzért, jó pénzért). Én, aki „félni” aztán... ilyesmiktől? Soha. Minden mástól igen. Most ettől is. Csak ha messze senki nem jön az utcán. Csak ha nem poros, koszos, emlékektől rozzant az utca (emlékek: már tegnap is untam!), és félek, Olvasóm engem un ezzel a „se Kelet, se Nyugat...” etc., ha már kilépek a kapun.

S megkérdeztem, jegyzeteimben: mi jögon borzalmas ez nekem? A válasz: mert másnak a specialistája vagyok!

(Totyi őrzöngve harsog, vijjog írógépem zajára, délutáni hanggyakorlatai! Ennyi.)

Halmaz, jegyeztem fel. Nagyobb halmaz lett-e a „Váron-átjövésből”, vagy ez negatívan fogatkozott? A vágóhídi állatok tekintete merre fogyó fényhalmaz? Előre? Vissza? Demagógia ez? Átmentem más végtelenbe?

Egy istenség kedvére akarnék igaz mód élni? Nem csupán a magaméra? Hol a szentség, az isteniség (irodalmi barátom mondja, kérdi), bennünk, vagy „ami a miénk”, ami az „ok”? Íme, mégis van valami hiány-istenség. Erre, negatívuma felé haladó, ott ismét pozitívba haladó-forduló (?) vonala, halmaza, végtelenje. Nem henye szavak ezek?

Már valóban csak vázoló dolgozom, férjen ide, új cikk ne kelljen! Író, én, írom, fel. Nem tudok semmit. Nem tudnék „tanítani”. Mindent kikísérleteznem kell. Átmenni a Váron, mert irtózom a piactól. És mégis-elszenvedni a Nagyobb Piacot! (A rám „támadó munkakeresőket.)

A tévében látom a „modern” iskolát. A gyerek maga dolgozza ki, hogyan kell tanulni stb. Jaj, R. Steiner *fa* iskolája tíz évet se élt meg fizikai valójában, leégett. Én, a teljes elzárkózó, író, én, aki senkinek sem nyitok ajtót, sehová sem megyek, a Totyi és a Szuszi kutyánk életét mentettem meg, amikor 2000-ben önkényesen úgy döntöttem: a szomszéd lakásbéli tűzzel „szemben” az ajtót-nem-nyitás a jó védekezés. Így volt! A füst, ha eleget teszek a „köz” kívánalmának, megölte volna madaramat (életemet!) és kutyánkat. S nem volt-e jó így is? Nem kell a hatalmasok parancsszavait mindig is meghallatlan hagynunk? Ottlik! Van, ahol ennek anyagi erőnk (mégis!) az alapja, van, ahol hűségünk önmagunkhoz, ám ezt a hűséget, erőt ki is kellett dolgozni?

Végig annak éltem, negatív sorként, halmazként (hagyjuk a finomkodást), hogy egy kutyát és egy verebet megmentsek? Nem akarok eleget tenni a világnak.

Mint mikor nyolc futó van Afrikából, négy etióp és négy kenyai, a 3000 méteres akadályfutásban, s egyikük 2500 méternél „elmege”, megnyitja a hajrát, aztán vagy megél, vagy sem... elmentem a világtól. Csak a háztartási pénz megkeresésével foglalkozom már világian. (Holott ezt, gondolom, voltak, akik centrálisan megkapták. Hagyjuk. (Krúdy meg...? Etc.) Nekem így a jó. Mert senki „ajándékát, juttatását” nem akarnám még csak annyival se viszonzni, hogy egy magas funkcionárius „számára” felveszem a telefonkagylót, kisebb dolgokról nem is beszélve.

Negatív halmaz-e ez? Van-e (nincs!) végtelensége? Belesodratom így is a gyakorlati gyarlóságba. *Gyarlok*. Gyarolnok vagyok. (Gyakornok.)

*

Ó, akiknek mindene a politika, íróknak is akár, ez csak – rossz szó! – hobbi, mániája. Vagy jó író, s akkor ám legyen, vagy sem. De ha politika-hobbiznak, ne tegyék ezt mérvadóvá. Ne, lobbi-hobbin, ezen méressenek minket, többieket. Ne legyenek etikainak kiáltódott kötelező „lépések”.

Én ezt rövidre zárom: *engem – irodalmi művemben – olvasni!* Nem találkozni akarni velem. Nem beszélgetni. Inkább én szánom rá a telefonpénzt, akivel, ha.

Velem, ha valóban író vagyok, lehet így találkozni. De nem a Várban pl. Nem ott kell akarni eztán sem. (Eztán úgyszem megyek arra.)

*

Hogyan tovább a nyitottságból? Marad itt a mindig titokzatos lépés. Ahogy a pontból nem lesz kör. De vannak körök! Az írás is Totyi. De Totyi híján hiába írok majd. Nem is fogok.

*

Szép Ernő, idézi barátom: „Te vadlibák, te vadlibák...” Hogyne. Petőfi szív-visszadobogtató (negatív irányú halmaz?) a vándor darvak képe. Magam is nézem őket. Szép Ernő jól mondja, ez a „vadlibák” valami olyan ősképp(pé vált dolog), egyetlenné tekinthető. Te, nem ti.

Mindez, amiről beszámolok, nem önkényességem. Nem „így akarom”. Ahogy életem módozatait sem „akarom”. Közlöm, ez VAN. Ez (még csak nem is lényeg, hogy velem) van. Ez nem lehet másképp.

Vagy a halál. (A betegség is, ha Totyi mellől el kell mennem, a halál). *Így* nem utazom. Mellőle. Persze, a vonatok ripóksége és a célállomáson a magam értelmetlen viselkedése: *egy*. Erre hat. Egy-halma. Végtelenje ez: hagyd abba. Kafka végtelenje is ez volt.

De mindezt alán még feldolgozom, mint e. p. mondta egykor. (Másról, más mód.)

*

Lényegesebb: feljegyezgettem mostanság:

„Kívül maradni!

Kívül is.”

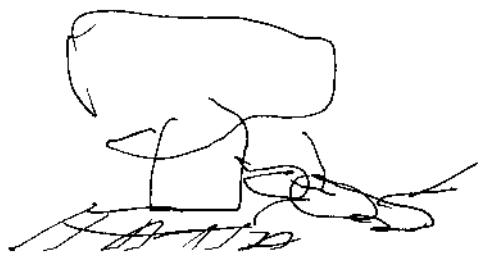
Ez halmaz-kérdés, „n”-ügy.

Van az abszolút egzisztencializmus (ahogy a Váron át is járnai reméltem):

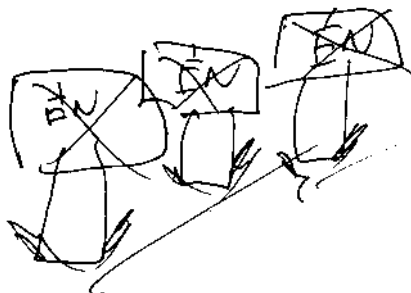
„Még helyettem se!”

(Mármint létezni. Senkinek. Nagyon megfoghatatlan halmaz, nem?)

„Padlót fogtam az istenség lábánál!”



Jó, de erről Wittgenstein jön be, régről:



Nem vagyunk a világ, mondta ő, csak a világ határa.

(De nehéz ez! Így: végtelen-sorilag, halmazilag. Halálunk lenne, idézem Mészöly Miklós szellemét, az a megvalósulás-határ, a hiányé, ahol...? Hanem ezt már, nyilván az ő szellemének hatására részben, a Hamlet-kötetben is írtam. Ahol nem a habozó Hamlet lett volna a főalak, hanem én magam lettem volna ez, mint Egyetlen-A-Felfogásban. Ezt nem hagyta a claudiusi kultúrahatalom.)

*

Mindig a földre nézni! Életed, Totyi életét védeni. Ott lehet!

*

AH, MI MINDEN ELMARADT! – Ez lenne a cím, mely a továbbiakat kezdi. Esetleg valóban negatívjáról, fordítva indulok el. A Várral akartam átlépni egy másik végtelenbe, másik halmazba? Eggyé válhat-e a kettő? Akartam-e bármi ilyet? Csak mentem?

Kérdések, még: én a visszafelé-haladás negatív-e? Negatív ellentéte-e a pozitívnak? (Mindig?!)

Valamint, ahonnét talán indulni kellett volna: tartalmazhatja-e egy halmaz „rendesen” önmagát is, vagy csak rendhagyóan? (Erre elmélet van, pardon.)

Hanem erre nekem egy mondásom van:

„Az egész nem zavar.

Ha ebben nem zavarnak.”

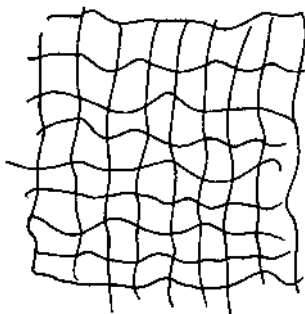
Az író, a nyelv sajátosságai révén (s ne abszolutizáljuk papként, talárként használva, orvosként, titokzatos tudományként célozva rá, a nyelvet, mégis), a kifejezés sajátosságai

folytán (Hérakleitosz: folyton folyvást!) a végtelen és a halmaz kérdését másképp látja, mint a matematikus. Másképp akár, mint a metamatematika. Gyakorlatilag mégis ugyanarról van szó: bár *eleve* gyarló a rajz.



És mégis, talán, ha hérakleitoszi hullámvásznak rajzoljuk a sakktáblát, közelebbi értelmet kap a „mi lesz a 65. mező?” kérdése. Igen? Ezt magam sem tudom követni. Miféle „megállapíthatatlansági részekből” áll az a halmaz, vagy épp zárttságában így végtelent közelítő rendszer, ahol épp a hullámvás miatt semmi sem „rögzülő”? Félek, ez csak tetszetős. A sakkeladvány-viccnél a végső „N” volt a kérdés. Cantornál, na ugyan ne hozakodjam elő általam alig felfogottakkal... hagyom is. De itt: a *Töredék Hamletnek* (eredeti címén: Egyetlen) szellemében: a „hogyan tovább ha nincs tovább”. Vagy: ha van tovább, mi az? A rendszernek nem megkérdőjelezése ez, hanem (e kis munka itt, dolgozatom, csupán utalás csak!) a *zen* (egy másik érzület, gondolkodás-létezés-mód) jelzése. A *feladvány maga: a válasz*. Attól feladvány hirtelen a (nem is szabályos csupa-fehér) sakktábla, hogy így kérdezzünk rá. A megoldás: a rákérdés, mondhatná valaki, s nekem ez sem tetszene nagyon, mert tetszetős. A szavakba nem foglalható, a nem-gyakorlati... ezzel már közelebb jutunk a dolog halmazelméletiségéhez-végtelenhipotéziséhez. Csak ebbe itt nem lehet beleőrülni, mert elnevetjük magunkat azonnal, és hát látszólag szórakoztató magazinok rejtvényrovatába tartozik, Karinthy-viccelődések közé. Látszólag! Íme, emlékeztetőül:

A Feladvány ← v. ez a 65.? (Ne!)



(Megoldás:
Mi lesz a 65. mező??)

Elnézést, hogy tökéletlen a rajz, de sem a rések, sem a cérna-hullámkilógások nem számítanak. A 64. négyzetes rendszernek nincs 65. mezője. Nincs? Hát maga az egész, 65-nek tekinthetve, a 64+a „hatvannégység”, a tábla, mondjuk így, az is 65 már. Ez a hagyományos racionalizmus egyik megoldása. A „Hamlet”-ben: II. töredék: „Majd, ha magunkra nyitnak: lezuhanni, / s már nem magunkon át – „Nagyon pontos munka volt ez a kettősponttal épp a megfelelő helyen, a gondolatjellel a végén; és tartalmazza tkp. a „rendes” rendszerek, ill. ellentétük problémáját, vagyis hogy a „rendes” halmaz (bocsánat a „rendszer” szóért, de én itt csak igyekszem a matekolással!) nem tartalmazza önmagát.

Ez a Russell-caroussel (elnevezésem!), a borbélyal, aki nem borotválhatja magát, mert magát borotválót borotválna akkor, ezt pedig, kikötésben, nem szabad. Na, ja. S a fő *Töredék*, szintén végtelen és halmaz ügy: „– ily egyetlen el-nem-gondolás / tehát csak. Minden megközelítés már / önmagától tűnékeny: mérték, / melyet mindig saját változása terem meg; oly síp, / mely csak saját hangjára szól –”

Itt magam is a nemszeretem konkrét-képpel hozakodom! Hát... Mindegy, a „saját hangjára szól” félreérthető, nem azt szólaltatja csak, hanem csak arra szólal meg, hogy a saját hangja szól. (Egyféle karusszel-dolog.) Az elérhetetlenség kérdéséhez mond valamit a befejezés: „Ó, te állhatatlan odaadás, / te, kit már egy porszemnyi át-nem-szítált idő / megül halálisan –” S a könyvet máskor kell majd elemeznünk, oly bőséges példatár (a régebbi mestereket idéző versek, kezdemények, zárások mellett), pl. a *Vissza az égbe* alapszméje-érzülte teljességgel halmaz-végtelenes!

A koanok például, csekélyke gyengéjét egyiküknek leszámítva, mind a sorjázas-elméletet, a „tartalmazza-e önmagát” sejtéskört, a „van-e köztese?” problémát pedzik!

*

Átmentem a Váron... és a halmazt nem is részleteztem. A munkakeresők „támadása”... a postán apró részletek... a piaci árusoknál a képtelen öreg-hölgyek, mesélnek... megérthetőségek és mégis-abszurdumok... és utána az a Pilinszkytól-ismerős tanácstalan teljesívsággal-állás „hogy hát megint itt”, a Moszkva téren, a Széna téren, az ismertség borzalma, utcák, melyeknek sarát, porát, sok málló falát annyiszor látta, „járta” szemem. S mit-hogy lábam. Én kuncsorkálókba lehet botlani, beléd rohan az ordítózó városjáró stb. És nincsenek többé kocsmáid, nem térsz be, Cervantes szerint az út jó, a fogadók rosszak (Mészöly M. de szerette ezt, mennyit hajtogattuk), az út se mindig jó. Ezt a sok halmaz-elemet nem ismertetem. Hazaértem valahogy Totyihoz.

És amit mindenkor elemien éreznem kell, ami „érzületem”, ennél is több, 65. mezőm, ily bizonyosságom: *még mindketten élünk*. Még. Minden napon minden percének ez a halmaz-összefogója, ha akarom, vízjele, ahogyan (Marno Jánosnak ajánlom e mondást) minden héraikleitoszi mozzanat víz-jel. (Sokat beszélgettünk vele „a Hamlet”-ről) Totyi, egy veréb élete. Nem negatív halmaz tehát, hogy élek, ekképp, hanem előrehaladó, mégis fogyó. Ahogy a „Hamlet”-ben egyé lette halálos annak, akinek már minden rajta kívülség: halála; kb., nincs kedvem előszedni újra. Eggyé-lett, így VAN ez a Totyi-élet, ő meg én, s minden: rajta-kivülség. Persze, szép a Vár sétányának lomb-alagútja, persze, valamit csak kell csinálni az életben, persze, megnéztem pár meccset a tévén, persze... Totyi is teszi a magáét. De ahogy a törekvések végtelenek lehetnek úgy, hogy megvan az eredmény, a *törtek* nem jutnak nulláról az egyre, egyről a kettőre stb.

Gondolom már hogy én. (S nem értek hozzá.)

De amit nem „gondolok”, hanem ami VAN: hogy ez a bizonyos 65. mező nem tetszőlegesen valamelyik aztán... nem is abszurdul egy... (egy? félkéz tapsa, nyitott mozdulat)... s nem is a tábla maga. (Ahogy elgondolom: nincs-e plusz-végtelenség, azaz halmazon kívüli halmaz, rendszeren kívüli tényező a halmazban azzal, hogy halmazokból áll? Például a Minden Halmazok Halmaza esetében, mely is a Tábla, mondjuk (nem jó hasonlat, mégis hasonlat, láttat!), nem nyit (na ja, „nyit!” matematikusok ezt ne olvassák!) újabb végtelent az, hogy a Minden Halmazok Halmaza több önmagánál az általa tartalmazott halmazok számosságával, vagy hogy a fenébe mondják ezt? A 65. mező nem a tábla, nem a táblán

kívül van (ha megoldást erőltettek, saját „viccemet lelőve”, a dologra), hanem belül. Mind-egyik mező az, de nem abban a minőségében, hogy oda lehet lépni, nem is a lépések össz-múltjával, ezek emlékhalmazával, hanem azzal, hogy egyrészt konkrét mező, egy a hatvannégyből, mindegyik, másfelől viszont a véget is hordozza, a 64-nél történő (na ja!) elfogyást. Ha így érzem, akkor igen. S bár nem gondolok minden pillanatban Totyi életére, mégis minden mezőt, minden „lépésem” helyét halmazossá, végtelenné teszi, ám azt is mondhatnám, imaginárius számmá, önmagában végtelenné, hogy egyszer az lesz, hogy Totyi nem lesz. Azon kapom magam, hogy már Észak, Kelet, Dél, Nyugat, mint irány, a legnagyobb gond nekem: merre menjek? Már nehezen megyek be egy boltba valamit kérni, hamletien nem tudok semmit eldönteni, és Totyi kívül esik azon a halmaz-érzületen is, hogy ha szeretünk, vagy tartalmazzuk önmagunk halmazát is így (s akkor nem *rendes* halmaz vagyunk), vagy „a Másik” volna szerelmünk tárgya... Totyival köztes eset ez... nem merem, épp Mészöly gondolati bonyodalmaiból okulva, azt mondani: hogy valamiképp a kontinuum-hipotézis, a „van-e az I. számú végtelen és a végösszeg *c* között még köztes halmaz”, ha jól értettem. Persze, mondom, a két dolognak valószínűleg semmi köze egymáshoz. S pardon: „végösszeg”!!

Mégis, ha előre-haladó halmaziség lenne az együttes meglétem madarammal, fogyás is, tehát negatív irányú közben, ám ezt már mondtam. Nem akarok visszaélni azzal a körülménnyel, hogy ennek mind semmi gyakorlati jelentősége (nem számolási stb. kérdés), és főleg hasonlatként nem.

Vagy, szokták kérdezni tetszetősen, úgy épp – igen?

A halmazok hatványosságát látom most. Én barom! Hát ILY dolgokért tényleg támadható vagyok. Az, hogy – mondjuk – 8 000 000 000, nem annyi, hogy... lásd a cikkben. Hanem a halmazok – mondjuk – 3-ig is így alakulnak: {1}, {2}, {3}, azaz előtte az üres halmaz { \emptyset }, ÉS kombinációik: {1 és 2} {2 és 3}, {1, 2 és 3} – te jó ég. Ha megfelelően látom, pl. 4-nek ez a hatványhalmaza: az előbbieket, s mindezt kombinálva 4-gyel!

Hát ezt a klozetton ülve nem tudom képletbe foglalni.

Mentségemre e kis verset alkottam meg, faragtam, szó szerint: alább volt így:

Hatványhalmaz, negatív

(Halmaz-haiku)

*Lassan elmúlik
az élet. Közben, sajnos,
így, el is múlik.*

Ez kutyára szellemes, na ja, de nekem nem tetszik. Így éreztem. S nem a „sajnos”, azt „így” etc. lassúsága, töltelékessége miatt, csak...

Lett akkor ma, Totyi születésnapja (hónapja) után, máj. 11-én, ez:

Hó végén (vagy: Minden hónap végén, ld. Petőfi: Szeptember végén)

Kicsit Fodor Ákos Vörösmarty Vén cigány-viccel is megihletetett („A szépkorú roma”), kell érintkezni.

Ergo:

Hó végén
De lassan múlik
az élet. Ráadásul
– így – el is múlik.

Netán:

De lassan múlik
az élet. Sajnos, ezzel
még el is múlik.

Ezt mentésemül adom ajándékba, Olvasóm, bocsáss meg a hatványhalmaz nem jó értéséért.

De ha nekem valaki parasztosan – mint én, hogy: „Életemen is túl szeretem Totyit!” és „Mindenem Dömiék, medvéim, és idegesít, ha a *Dömi* szót másra is hallom”, ha így elmondaná valaki, mi a halmaz-alapfogalmak halmaza... hálás lennék.

Tehát mégis: grácia fejmenek!!!

2004 májusában

(S még sok mindenről: talán máskor majd, másutt.)



DOMOKOS MÁTYÁS

Filológiai rendteremtés Németh László életműve körül



Németh László életművének akadémiai igényű, definitív szövegkiadáson alapuló összkiadásáról beszélni 2004-ben, valljuk meg, utópiának tűnik, hiszen a kor, amelyben élünk egyre gyorsuló sebességgel távolodik el mindattól, amit a magyar irodalom aranyalapjának tartunk. Mégis beszélnünk kell róla, mert talán most van az utolsó történelmi pillanat, amikor még emlékezhetünk azoknak a problémáknak a mibenlétére, amelyek miatt a minőség forradalmárának a publikált szövegei a kezdetektől napjainkig sok tekintetben a leg-
elemibb minőségi kívánalmaknak sem feleltek meg. Az életmű jónéhány darabja szedett-
vedett szövegeként forog közkézen, illetőleg szunnyad a könyvtárak könyvespolcain.

Ennek egyik oka az író alkatában rejlik: Németh Lászlónak ugyanis se ideje, se kedve vagy türelme nem volt, hogy utókorára sandítva, az „utolsó kéz” babonájának az igézetében ő maga kanonizálja a teremtő ihlet lázában papírra vetett szövegeit. Magyarán: nem foglalkoztatta önmaga sajtó alá rendezésének a gondja: ezt ráhagyta a környezetére, azokra a fórumokra, amelyek a nyilvánosságot biztosították számára, s nem egyszer csak később, már nyomtatásban viszont látva művét, eszmélt rá ő is azokra a torzulásokra, amelyek joggal sérthették írói önértését, mint szándékaitól idegen tünetek. Elsősorban az életmű legnagyobb izgalmakat, hogy ne mondjam: viharokat kiváltó része, a Németh László-esszé, tanulmány és bírálat anyagának a szövegkarosszériáját érték kisebb-nagyobb zúzóadások, részint a közlő fórum nemtörődömsége folytán, majd pedig – 1945 után – a létezett szocializmus különböző korszakainak voluntarista politikájával való folyamatos és sorozatos karambolozások következtében. De hadd jegyezzem meg máris, hogy a regények és a drámák, no meg a drámák keletkezéstörténetét és sorsát magyarázó írói előszavak és kommentárok sem mentesek az effajta horpadásoktól, amelyeket jónéhány esetben megszépítő eufemizmus volna csupán szeplőknek nevezni.

A regényíró Németh László kiadója a harmincas-negyvenes években a Franklin volt, s az ott megjelent írások gyaníthatóan úgy jelentek meg, ahogyan írójuk papírra vetette őket. Szövegeik csak az 1945 utáni kiadások során torzultak, beleértve a Magvető és Szépirodalmi közös gondozásában megjelent ún. Életmű-sorozat köteteit is. (De erről majd később.) – Az esszéíró Németh László kiadása során megmutatkozott nemtörődömség beszédes példája a harmincas-negyvenes évekből a *Tanú* évfolyamainak a *Minőség forradalma* hat kötetébe való gondatlan átemelésének dokumentálható históriája. A fórum, a Magyar Élet hervadhatatlan érdeme, hogy vállalta a magyar élet antinómiáit európai szemhatárral diagnosztizáló gondolkodó író, de ami a közlés módját illeti, nem alaptalan az a feltevés, hogy az író kéziratái olvasatlanul zúdulnak le a nyomdába, a szedők kénye-

kedvére bízva a szövegminőséget. Humoreszkbe illő példát tesz szavá maga Németh László, a V–VI. kötet előszavában, 1943-ban: „1940 áprilisában külföldre utaztam. – Írja, helyesebben: panasolja a szerző. – Elutazásom előtt a Magyar Élet lektoránál hagytam, könyvbe válogatva, a régi *Tanú* legfontosabb tanulmányait. Mikorra hazaértem, a *Minőség forradalma* már megjelent. Ijedten fedeztem föl, hogy az *Európa* című kötet Goethénél megszakad, három Proust-tanulmányom, a *Kritikai napló* s mindaz, amit a külföldi kortársakról írtam, hiányzik belőle. Nem találtam meg az *Új enciklopédia felé* néhány írását sem: másutt viszont olyan részletek csúsztak be, amelyeket nem kívántam benne látni. Magyarázat: a munka gyors irama s a megszabott terjedelem. Többet adtak a megszabott negyven ívről, s azt hagyták ki, ami még nem volt kiszedve. – A véletlen jóvoltából – fejeződik be a szerzői kommentár –, most, a hozzájuk legközelebb eső tanulmányaimmal együtt olvashatja az olvasó.” – Ez az idézet emblematikus tömörséggel sűríti magába a Németh László-szövegek közlését jellemző, korról korra más és más motiváció nyomán megismétlődő gyakorlatot, amely a nagyvonalú oda nem figyelés és a túl éber odafigyelés két pólusa közt ingadozott évtizedeken keresztül.

A majdani szövegkritikai kiadás munkatársainak tehát a boldog nemtörődömség korszakának filológiai problémái mellett az 1945 utáni túlélés csonkító következményeivel is szembe kell nézniük: mindazzal, amit delfinizálás kifejezéssel illet a szaktudomány. Németh László ugyanis „a legvidámabb barakk” évtizedeiben is, mint szerző, megmaradt főellenségnek, és szövegeit a főellenségnek kijáró túlélés helyezették górcső alá. Az irodalompolitika aknakeresőkkel vizsgálta mondatait, s bombariadót fújt, valahányszor Németh László a maga minőségszocializmus utópiáját a megvalósuló történelmi gyakorlathoz igyekezett hajlítani, vagy ha a mindenkori magyar élet elhallgatott, erőszakkal elfojtott sorskérdéseiről beszélt, s a legérzékenyebb tabutémákkal kapcsolatban állította ki írásban kegyetlen őszinteséggel diagnózisait. Életművének jelentőségét azzal a fenntartással ismerték el, hogy alapjában véve Németh Lászlónak egyetlen kérdésben sem lehet igaza. Ezt a skizofrén magatartást fejezte ki 1955-ben Andics Erzsébet, amikor egy stockholmi békekongresszusra utazva, a folyton halogatott történelmi drámák kiadása ügyében, melynek eredetileg tervezett címe „Szerettem az igazságot” lett volna, a közbenjáró Illyés Gyula előtt indulatosan kifakadt: „Németh László nem szeretheti az igazságot!” – Bizony, ez volt a Legfelsőbb Hely, a „Kastély” zsigeri meggyőződése, ami kihatott az életmű szövegeinek a végső formájára is, miközben a pártállami skizofrénia további áttételeként bizonyos Németh László-megfogalmazások olykor-olykor még párthatározatokba is belekerültek, groteszk vendégszövegekként.

Ez a túlélés természetesen visszahatólag is orwellizálta az életművet, még a szép-irodalmi részt is, még a regények szövegeit is. Így például az *Emberi színjáték* szövegét is, amely először és hosszú ideig utoljára 1944-ben jelent meg a Franklin gondozásában. 1966-ban delfinizálni kellett: ez a rész maradt ki, amelyben az író leírja a kis Boda Zoltán gyerekes ábrándozását Erdély visszaszerzését illetően. Egyébként is: nem pusztán nagyító, de szinte elektronmikroszkóp alatt vizsgálták Németh László régi szövegeit abból a szempontból, hogy tartalmaznak-e „irredenta” akusztikájú szavakat, jelzőket, továbbá antiszemitizmus ízü fogalmakat, miközben „zsidókérdés” hivatalosan nem létezett, mert az elnevezéseiket jelmezként cserélgető kommunista párt ezt a kérdést véglegesen megoldotta. Mindenesetre a túlélési hisztéria lázában még az *Utolsó kísérlet* egyik-másik figurájának, pél-

dául Kiskohn Tibi névmagyarosításának az ötlete is felmerült. S hogy milyen lankadatlan buzgalommal araszolt mondatról-mondatra ez a túléberség, annak jellemző példája az *Irgalom* utolsó mondata: „Ágnes... úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna a mellére – az egész sánta emberiséget.” Ezt a befejezést az üdvözítő kommunista jövő hipokrizisében élő hivatalosság nem fogadhatta el, pláne hogy a metafora regénybeli kiváltója, a sánta Halmi Feri, baloldali érzületű, s zsidó származású szereplője a regénynek. A problémát kénytelen-kelletlen Németh László oldotta meg oly módon, hogy kibővítette a mondatot, folytatva az inkriminált „sánta emberiség” metaforáját, „amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.” Hogy ez a bővítmény a befejezés jelentésén mit sem változtatott, azzal már nem törődtek a „Kastély” mindenható urai: megvolt az alibi, amit egy még hatalmasabb Kastély urai előtt felmutathattak, amennyiben ennek szüksége mutatkozna, hogy tudniillik nem hagyták szó nélkül az eredeti befejezést. Ráadásul, formailag mindez az író kényszerű és megadó hozzájárulásával történt, ami ennek az orwellizálásnak a legördögibb eleme, és a régi latin mondás szellemében – in minimis Deus est maximus – híven példázza az ilyen apróságokban is érvényesülő szomorú igazságot, hogy a gulyáskommunizmus évadjában is azért mindenki változatlanul szem volt a láncban. S hány láncszem fonódott akárcsak egyetlen mondatra is Németh László esetében? például arra, amit idéztem, amivel az *Irgalom* kéziratát lezárni gondolta az írója? Őseredetileg ugyanis az idézett mondatban a „sánta emberiség” helyett „sánta eszmék” szerepelt, ami egyetlen képbe sűrítve fejezte ki a megvalósult történelmi gyakorlat tapasztalati birtokában Németh László rezignációját a regénybeli Halmi Feri által képviselt szocializmus-utópiát illetően. S amiről megfeledeztem, pedig a *Németh László élete levelekben I–III. k.* kiadványnak (Osiris, 2000) szerkesztője voltam: Füzi László emlékeztetett arra a levélre, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó vezetője, Illés Endre írt 1964. november 5-én Németh Lászlónak Sajkodra, amiben egy kérést fogalmaz meg: „Lacikám, és most a „cenzor” kérést tőled valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában, „csokornyakkendős cenzor”-nak nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri: hagyd el a regény utolsó mondatában a *sánta eszméket*, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.”

Nyilvánvaló, hogy egy kritikai kiadás során meg kellene szabadítani az életművet a szövegtorzításoktól, miközben az akkori helyzet ismeretében, már amennyiben hajlandóak vagyunk emlékezni és szembenézni szellemi életünk máig érő közelmúltjával, csak csínján szabad alkalmazni az „utolsó kéz” filológiai babonáját, mert sok minden, amit egy szövegrestaurálás során el kell távolítani, hangsúlyozom, csak *formailag* viseli az író keznyomát.

De hát mit tehetett volna Németh László, aki tulajdon drámája, a *Galilei* szenvedő hőséhez hasonlóan csak így juttathatta el – Illyés és Cs. Szabó szavával: „a csokornyakkendős cenzorok” óhajainak engedve – életművét a nyilvánosságához? Helyenként delfinizálva, de a *lényegét*: műve üzenetét és ethosszát csorbítatlanul azokhoz, akiknek szánta, s amit más ő helyette nem mondott el soha? Csak korunk holdkóros nyomoroncái, vagy azok, akik az olcsó denunciació kedvéért annak tettetik magukat, csak azok hihetik, hogy – Bibó István kifejezésével – „a zsákutcás magyar történelem” nem hagyott kényszerűen

nyomot a klasszikus magyar irodalom szövegein és életművein. – De végezzünk el egy gondolat kísérletet: képzeljük el az elképzelhetetlent, tegyük föl, hogy a mindenható állam kezében és adminisztratív szorításában lévő könyvkiadók és folyóirat-szerkesztőségek megtagadták volna a felülről jövő művészetellenes sugallatok közvetítését, s arra az álláspontra helyezkedhettek volna, hogy inkább nem jelentetik meg a műveket. Ebben a gyakorlatilag elképzelhetetlen helyzetben 1949 és 1989 közötti négy évtized során a magyar irodalom túlnyomó része egyáltalán nem láthatott volna napvilágot, s a magyar irodalom aranyalapja teljesen kitorlódt volna a Németh László szerint amúgy is demenciás magyar világ tudatából. Kezdve a legnagyobb „forradalmi hagyományként” számon tartott Ady versein, akinek a versei éléről Révai József törölhette hatalmi szóval a dedikációkat, azzal a bolsevik okfejtéssel, hogy az illetők, elsősorban a volt szociáldemokraták és galileisták *utóbb* méltatlanná váltak Ady bizalmára. S ezt az indoklást éppen Ady „poéta adminisztrátora”: szegény Földessy Gyula öntötte szavakba. Rossz történelmi helyzeteknek csak rossz és kevésbé rossz megoldásai léteznek, s ebben az ép ésszel és normális körülmények között elfogadhatatlan alternatíváknak a légkörében élt „a részleges becsület jegyében” a magyar szellemi világ: írók és irodalmárok a különböző fórumok munkatársai, akiket az irodalompolitika irányítói és magasabb beosztású bürokratái lényegében, nap mint nap megtapasztalt módon ugyanazzal a bizalmatlansággal kezeltek, mint az írókat. Megbízhatatlan és gyanús elemeknek tekintették őket, akik „átálltak az ellenség – az irodalom – táborába”.

Ha majd sor kerül egy kritikai igényű, s az író eredeti szándékait is hitelesen tükröző szövegkiadásra, akkor természetesen ki kell küszöbölni azokat a torzulásokat, amelyek az 1945 előtti idők hanyag közlésmódja, majd a létezett szocializmus irodalompolitikájának a kényszerei következtében jöttek létre, mégpedig az első kiadások, továbbá – amennyiben rendelkezésre állanak – az eredeti kéziratok és a későbbi megjelenések szövegeinek egybevetésével. A tüzetes és lelkiismeretes szöveggondozói munka során esetről esetre, mondatról mondatra el kell dönteni azt is, hogy a szövegváltozatok közül mit kell a főszövegbe szerepeltetni, s mit érdemes jegyzetek formájában is közre adni a főszöveg mellett, korjellemző dokumentumként.

De azt is meg kell határozni, hogy milyen szerkezeti rendben helyezkedjenek el a megtisztított szövegű életmű egyes kötetei. Az akadémiai összkiadások hagyományos gyakorlatát követve, úgy hiszem, a regények, a drámák, a keletkezés történeti időrendjét követve sorakozhatnának egymás után: külön kötetben a versek, ugyancsak külön egységként, a terjedelemtől függően egy vagy több kötetben a „kísérletező ember” témakörébe sorolható írások (a *Négy könyv* és a *Levelek a hipertóniáról* anyaga mellett a pedagógiai célzatú művek, stb.), továbbá az önéletrajzi jellegű írások, naplók, visszaemlékezések, amelyeknek a szövegét egyébként erősen deformálta a különböző érzékenységre tekintő tapintat: végül pedig a levelezés, az eddig napvilágot látott kötetek anyagát kiegészítve az időközben előkerült levelekkel.

Illés Endrének írt, s csak részleteiben napvilágot látott levelében (l. *Homályból homályba* 2. kötete) Németh László maga is felvázolta életművének organikus rendjét, a korábban megjelent kiadványok hiányairól is említést téve, s ez a tervzet szintén figyelembe veendő ha vezérfonalat keresünk a majdani definitív kiadás rendezője számára. – Életműve végső elrendezésének a vágya, jó tizenkét esztendővel később, valószínűleg 1967-

ben keletkezett naplófeljegyzése értelmében még egyszer megkísértette Németh Lászlót, amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó és a Magvető felajánlotta az úgynevezett Életmű-sorozat megjelentetését, eredetileg tizenöt kötetben. „...a kiadás, mint képzeletem kapaszkodója foglalkoztat – olvassuk naplójegyzeteinek *Napló – 1967* című fejezetében (*Utolsó széttekintés*)... Az, hogy a munkáim végső, teljes szövegét kell sajtó alá adnom: rákényszerít, hogy a rég esedékes utolsó gondozást megadjam nekik.” – A valóságban azonban, ahogy ez már lenni szokott minálunk, minden másképpen alakult, mint az író ábrándjaiban. Sejtette ezt Németh László is, mert tünődéseit azzal folytatta, hogy: „a hatodik kötetbe kerülne – „Magyar sorskérdések” címen – az egész politikai anyag, köztük az is, amit most nem lehet kiadni... Nem lehet illúzióm, ez az öt év még nyilvánvalóbbá fogja tenni összeférhetlenségem a korral, írókkal, közönséggel, kiesettségemet nemzetemből. A tizenöt kötet, ha elkészül, mint kriptafődél fog csapódni munkámra, egy bizonytalan feltámadást várva.” S valóban: a kétséges föltámadás egyik jeleként a tervezett *Sorskérdések* csak másfél évtizedes várakoztatás, „jegelés” után csak 1989-ben láthatott napvilágot. A szöveg végső, írói gondozása pedig elmaradt: Németh László csupán az egyes kötetek előszavait írta meg szép sorban egymás után élükön a *Negyven év* című, korszakos pályatörténeti esszéjével.

De a legnagyobb fejtörést az életmű majdnem felét kitevő és talán legnagyobb hatású részének: az esszék, tanulmányok, kritikák anyagának a végső elrendezése okozhatja. Németh László idesorolható írásai ugyanis nem mindig koherens írói elképzelések alapján sorolódtak be korábban megjelent köteteibe, ami alól a *Minőség forradalma* hat kötete sem kivétel. A magam részéről itt is az egyes írások keletkezéstörténeti időrendjét javaslom, amihez kiváló vezérfonalat ad Hartyányi István és Kovács Zoltán bibliográfiája, s az akadémiai kiadások hagyományos gyakorlata is ezt a megoldást sugallja. Megfelelő mutatók, tartalomjegyzékek révén pedig világos áttekintést lehetne adni az életműnek erről a kiemelkedően fontos részéről, s így módon az az eszmetörténeti szempontból sem érdektelen tény se sikkad ma el, hogy mit, mikor, s milyen szellemi, politikatörténeti és személyes körülmények között vetett papírra Németh László. (A szükséges jegyzetek általános bevezetője pedig nyilván felsorolná a korábbi kötetek bibliográfiai adatait az eredeti tartalomjegyzékkel együtt.)

A Németh László-életmű kiadástörténeti és filológiai problematikája azt a régi tapasztalatot erősíti meg, amiről a sterilen doktrinér mikrofilológiai elméletek az istennek se akarnak tudomásul venni, hogy tudniillik a magyar irodalom minden jelentős életművének *saját* filológiája van, amit az életmű jellege, természete és alakulástörténete határoz meg. Németh László esetében, újból hangsúlyoznom kell ezt, főleg az „utolsó kéz” babonáját nem szabad mechanikusan alkalmazni. Hogy csak egyetlen paradoxont említsek az anyag szerkezeti elrendezésével kapcsolatban: 1945 előtt, amikor cenzurális kötöttségek nélkül rendeződhetek kötet(ek)be az író írásai, a közlő fórum(ok) nagyvonalú nemtörődömsége hiúsította meg az író szándékait: az 1969-ben indult Életmű-sorozat rendjét viszont formailag az író határozta meg, de az elrendezésben, akárcsak a szöveggéközlés módjában, az íróra és a közlő fórumokra egyaránt ránehezedő történelmi kényszerhelyzet tükröződik. A majdani kritikai kiadás tehát sem az 1945 előtti, sem a rákövetkező gyakorlatot nem szentesítheti. Ha erre nem figyelmeztünk, akkor csak a homály növekszik tovább Németh László életműve körül.

FÜZI LÁSZLÓ

Németh László életművének kiadásáról



Ha a mi szakmánknak akad még külső szemlélője, akkor ez a külső szemlélő minden biztonnal fölösleges tevékenységnek ítéli a Németh László életművének kiadásáról, esetleg kritikai kiadásáról történő magányos vagy csoportos gondolkodást. Fölösleges tevékenységnek – hiszen Németh László munkái egyre ritkábban jelennek meg, a kivételt talán a 2004. év nyara jelentette, amikor utolsó regénye, az *Irgalom*, s mellette pedig a *Széchenyi* című kötet is megjelent, bár megjelenésük visszhangot, vagy érzékelhető olvasói érdeklődést nem váltott ki, mint ahogyan más sem vált ki ilyen jellegű érdeklődést. Ha viszont az említett külső szemlélő valóban külsősként figyelné a Németh László művei kiadása körüli történéseket, akkor még a kérdést is feltehetné, minek itt és most a kiadásról beszélni, hiszen létezik Németh László műveinek sorozata, ennek a nagy terjedelmű sorozatnak tulajdonképpen létezik a digitális változata is, nem beszélve arról, hogy több fontos munkája a Digitális Irodalmi Akadémia jóvoltából a világhálón is fellelhető, Németh elérhető leveleinek a kiadása is megtörtént – miről kellene egyáltalán beszélni, kérdezhetné. Másrészt viszont nyilvánvalónak tűnik az is, hogy belátható időn belül újabb átfogó, az életmű egészét érintő kiadásokra nem nyílik lehetőség, ezt nem Németh László műveinek „büntetéseként”, valamiféle ideológiai „visszaütésként” szemlélem, hanem a magyar szellemi-irodalmi-tudományos élet behatárolt lehetőségeiből származó felismerésnek tekintem. Gondoljunk csak arra, hogy Babits Mihály műveinek kritikai kiadása milyen nehézségekkel küzd, s arra is, hogy ennek a nagy szellemi-tudományos vállalkozásnak gyakorlatilag a teljes visszhangtalansággal kell megküzdenie.

Rendszerezve az elmondottakat: a külső szemlélő számára könnyen tűnhet úgy, hogy Németh munkáinak kiadása már megtörtént, az újabb és újabb kiadásokhoz a szövegeket csak elő kell venni, avagy csupán a meglévő digitalizált változatokat kell hasznosítani az újabb és újabb kiadásokhoz. Ha viszont egyszer már megtörtént Németh László munkáinak kiadása, másrészt pedig nincs is lehetőség az újbóli kiadásra, akkor mi értelme van a kérdés felvetésének és napirenden tartásának? – hangozhatna az említett külső szemlélő kérdése. S ha most a külső szemlélő véleménye után a magam véleményét is meg kell fogalmaznom, akkor azt mondom, hogy Németh László életművének nemhogy a kritikai kiadására, hanem még a hiteles, s komolyan végiggondolt, politikai szempontokat mellőző kiadására sem került sor eddig. Ez éppen elég indok lehetne egy ilyen jellegű vállalkozás elindításához, de hát ennek kapcsán azonnal következhet az újabb ellenvetés: ennek a vállalkozásnak ma hiányoznak a reális alapjai, az anyagi feltételek s a kutatóintézeti háttér. Ezzel kapcsolatosan azt kell mondanom, hogy az anyagi alapokat, a kutatóintézeti háttérrel, a megvalósításhoz szükséges számtalan eszközt magam sem látom, viszont ezek hiányát nem érzem kizáró tényezőnek ahhoz, hogy a Németh László-filológia mai művelői

ne beszéljessenek a kívánatos Németh László-kiadásról, s tapasztalataikat ne osszák meg egymással. Ezzel kapcsolatosan a mostani disputát csak az első lépcsőnek tartom, hiszen szakfilológiai kutatások eddig még jóformán nem is folytak, márpedig mindazt, amiről itt beszélünk, tényekkel is alá kell majd támasztanunk.

S akkor most már a magam állításairól. Elsőként az eddigi Németh László-kiadásokkal szeretnék foglalkozni, s azt az állítást szeretném alátámasztani, hogy a Németh-életmű hiteles és komolyan végiggondolt kiadása mindmáig nem történt meg. Mielőtt azonban ezt megtenném, szükségesnek tartom elmondani, hogy a Németh-életmű az eddigi kiadásokon keresztül hatott, s hogy ez az életmű beleépült, belenőtt a magyar huszadik századba, az ezeknek a sokszor esetlegesnek tűnő kiadásoknak is köszönhető. Ha valamikor létrejön majd egy pontos, jól áttekinthető kiadás, az a tudománynak köszönheti majd a létét, az utókor rendszerezni akaró szándékának, s mint ilyen, azt a hatást, amelyet a korabeli kiadások elértek, soha nem érheti már el.

Németh László, mint más írók is, s talán jobban is, mint más írók, hatni akart az írásaival, munkáival. Ennek megfelelően írásai megszületésüket követően megjelentek napilapokban, folyóiratokban, szépírói munkái pedig önálló kötetekben. Tanulmányai – feltehetően az öntanúsítás és az összefoglalás szándékától nem elválaszthatóan – gyűjteményes kötetekben is napvilágot láttak. Ilyen gyűjteményes kötetnek látom – a kötetek megjelenésének időrendjében haladva – *A minőség forradalma* című gyűjtemény négy kötetét (Magyar Élet, 1940), 1943-ban ez a gyűjtemény két kötettel bővült, a kötetek a Tanú című folyóiratának anyagát foglalták össze, *tematikai* rendben, tehát az 1932–37 között írott tanulmányok egy részét, a *Készülődés* című gyűjtemény két kötetét (Magyar Élet, 1941), ez a Tanú elindítása, tehát 1932 előtt írott tanulmányokat foglalta össze, ugyancsak tematikai rendben, és a *Kisebbségben* két kötetét, (Magyar Élet, 1942), ez a Tanút követő időszak tanulmányait foglalta össze, ugyancsak tematikai rendben. Az összefoglalás szándéka Németh ekkori időszakát teljesen kitöltötte, nem véletlen, hogy ebben az időszakban kezdte el írni *Magam helyett* című önéletrajzát is. Az összefoglalás szándéka a hatvanas években jelentkezett újra, s a Magvető és a Szépirodalmi Kiadó által 1969-ben elindított *Németh László munkái* című sorozatban csúcspontot ért el, a sorozat első kötete *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász* címmel 1969-ben jelent meg, formailag az utolsó 1993-ban, ez már Németh 1914 és 1948 közötti levelezését tartalmazta. A kötetek között találunk ún. pótköteteket is, ilyennek látom az *Életmű szilánkokban* című 1989-ben megjelent kétkötetes gyűjteményt és a szintén 1989-ben megjelent *Sorskérdések* című gyűjteményt, ezek a kötetek azokat az írásokat tartalmazták, amelyek az életmű-sorozatban addig nem jelenhettek meg.

Látjuk, a két „összefoglaló” periódus egyaránt sajátos történelmi időszakra esett. Az első a második világháború éveire, amikor az író számára az összegyűjtés számított fontosnak, filológiai szempontok ebben az időszakban természetesen fel sem merültek, feltétlenül megemlíthető viszont, hogy Németh ebben az időszakban tömbszerűen, *A Tanú előtt* (Készülődés) – *A Tanú* (A minőség forradalma) – *A Tanú után* (Kisebbségben), az egyes nagy tömbökön belül viszont tematikai rendben adta közre írásait, miközben a kiadásból számos problémája származott. *A minőség forradalma* című gyűjtemény kapcsán írta: „A ’jobboldali ifjúság’ megcenzúrázott. Elmaradt Proust, a Kritikai Napló, Korányi, több bírálat, s bekerült az Egy különítményes naplója, Róma elődeiből 23 ki nem jelölt ol-

dal. Nagy nehezen kiverekstem egy kis cédulát, amit a könyvbe be kellett volna ragasztani, az én példányomban ott is van becsúsztatva, de nem beragasztva. Ezt a 'Tanu-antológiát' (az együgyűek még ezt sem írták oda a címe alá) én nem vállalom – nem is dedikáltam belőle egyetlen példányt sem. De megtagadjam-e nyilvánosan?" Később, 1943-ban jelent meg, ennek a történetnek a folytatásaként *A minőség forradalma* ötödik és hatodik kötete.

Egészen más történelmi periódusban indult a *Németh László munkái* című sorozat, ám ennek megjelenése körül is számos bonyodalom akadt. Németh – feltehetően munkássága politikai élet akarta ezzel elfedni – eltekintett a nagy időbeli, egy-egy szellemi vállalkozásával kapcsolatos tömbök hangsúlyozásától, s inkább írásai tematikai kapcsolódását emelte ki, így hozott létre az egyes korszakokon átívelő, az adott tematikát hangsúlyozó köteteket, pl.: *Európai utas*, *Az én katedrám*, *A kísérletező ember*, s így tovább, s jellegüket kiemelve állította egymás mellé történelmi és társadalmi drámáit. Ám még az így kialakított „renddel” kapcsolatosan is számos probléma keletkezett, egyes írások, végül is három terjedelmes kötetnyi, egyszerűen nem kerülhettek be a gyűjteményes kötetekbe, így jöttek létre a már említett „pótkötetek”, ezek a rendszerváltás időszakában jelentek meg. Ám a megjelent írások közlése sem tekinthető pontosnak, hiszen egyes ciklusokat megkurtítottak, bekezdéseket, mondatokat, szavakat eltüntettek. Az *Utolsó kísérlet* megjelentetésekor Németh is kifakadt: „A hét kötetben egyetlen szó sincs, ami jogos érzékenységet sérthet (ezt büszkén állapítom meg, hisz 37–42 között készült); a káros érzékenységet pedig ki veheti tekintetbe. Megkísért, hogy az egész életmű-szerződést odadobjam. De nem szabad – csak az az elhatározásom lesz szilárdabb, hogy a Művet magamnak adom ki, az ő kiadásuk arra jó, hogy énnekem végig kelljen mennem, össze kelljen állítanom az egyes darabokat, s hogy a közönség figyelmét fölhívja: van az Utolsó kísérlet is, nem ez, az eredetije...” Látjuk, a reagálás szinte ugyanaz, mint huszonöt évvel korábban volt, Németh nem értett egyet a kiadás módjával, magát a kiadást viszont nem akadályozta meg, feltehetően azért, mert pontosan tudta, hogy csak a megjelenő kötetekben tud létezni.

Az életműsorozat az önéletrajzi írásokat, főképpen pedig a naplókat csak töredékesen közölte, ezeknek teljes kiadása azóta sem létezik, noha az önéletrajzi írások szövegét nagyban gazdagította Németh Ágnes a Püski Kiadó *Magam helyett (Tanulmányok az életemről)* című kötetében (Budapest, 2002). Németh Ágnes az első kötet írásainál (*Magam helyett, Ember és szerep, Tanú évek*) általunk is helyeselhető módon az első kiadást, s nem az életműsorozaton belüli változatot, a második kötet írásainál (*Kisebbségben, Vársárhelyi évek, Gályapadból laboratórium*) pedig a Németh László által javított kéziratfüzeteket vette alapul. A kiadásnál – hasonlóan az életműkiadásnál érvényesített elvhez –, az egyes írások belső időrendjére figyelt, nem pedig az írások keletkezési idejére, így a külső szemlélő számára az a látszat keletkezhetett, mintha Németh Lászlónak létezne egy egységes elvek, elképzelések szerint írott önéletrajza. Ha egyszer megvalósul Németh munkáinak egyetlen hatalmas folyamban való megjelentetése, akkor ezeket az írásokat vissza kell helyezni keletkezési idejükre, hiszen nyilvánvaló, hogy más szándékkal és más feladattal íródott az *Ember és szerep*, mint a *Magam helyett*. A *Naplókat* is keletkezési idejük szerint kell közölni, s amennyiben lehetséges a töredékességet a rendelkezésre álló kéziratok segítségével fel kell oldani. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy rendkívül fontos írásokról van szó – noha teljes egészében nem ismerjük őket, mert Németh legtöbbször ezekben az írásokban beszélt önmagáról az írásait többször jellemző megemelt

szereptudat nélkül.) Az életműsorozatban jelent meg Németh levelezésének első kötete, a második, az 1948 utáni levelezést tartalmazó kötet viszont már egy másik kiadónál látott napvilágot...

A fentiekben csupán a Németh László-munkák kiadásainak csomópontjaira utalhatom, ezt is csak töredékesen tehettem meg, ám talán az eddigiekből is kiténik, hogy roppant nehéz feladatra vállalkozik az, aki az eddigi „alapokból” kiindulva az egyes írások szövegeinek pontos megállapítására tesz kísérletet. Kéziratok csak ritkán őrződtek meg, a megjelent írások pedig óhatatlan őrzik a szerkesztői, kiadói, nyomdai munkálatok következményeit, nem beszélve a huszadik század politikai nyomairól. Nyilvánvaló, hogy Németh írásainak valamikori újra megjelentetésekor nem lehet alapul venni a szerzőjük által látott utolsó változatokat, hiszen azok számos alkalommal olyan variánsként láttak napvilágot, amelyekkel szerzőjük sem értett egyet. Ugyancsak gondot okozhat, hogy számos, főképpen 1945 utáni írás eredeti változatát nem is ismerjük, ezeknek az esetében cenzúrázatlan változat nem áll rendelkezésünkre, innét nézve szinte idilli helyzetet tükröznek azok az írások, amelyek csupán a nyomdai hibákat tartalmazzák. Mindezzel együtt mégis azt kell mondanom, hogy a rendelkezésre álló szövegekből az idekapcsolódó szabályok figyelembe vételével természetesen létrehozhatóak a valamikor kiadható szövegek, megjegyezve, hogy azok milyen kiindulópontok elfogadásával jöttek létre. Ismét csak utalnom kell arra, hogy szinte minden írás kapcsán nehézségekkel kell majd szembenézni, hiszen a legtöbb esetben több szövegváltozat is létezik, s külön nehézséget fog majd jelenteni természetesen az életmű hatalmas terjedelme is. Ily módon az adott körülmények közti hitelességgel bíró szövegek létrehozását *alkotó* jellegű munkának tekintem, ám legalább ilyen mértékben alkotó jellegű tevékenységnek tekintem az írások majdani elrendezését is, ha tetszik, az életmű belső logikájának kibontását, rávetítését arra az életműre, amelyet az írások burjánzása – túlburjánzása – nem egy esetben eltakar. Ebből már kiténik, hogy a Németh-szövegek kiadását nem mechanikus munkának tartom, hanem olyan tevékenységnek tekintem, amelyik az életmű belső logikáját kibontva nem csupán az egyes szövegeken belül, hanem az egyes szövegek kapcsolatában is rendet teremt, s így megmutatja az egyes írások életművön belüli helyét is. Nem szabad attól félnünk, hogy beavatkozunk az életműbe, gondoljunk arra, hogy minden olvasás, s így minden olvasat megteremtése, esetleges rögzítése már önmagában is beavatkozás, magam roppant fontosnak tartom – a pontosan megjelölt határok közötti – az értelmezést is. Úgy gondolom, hogy valamiféle egységesen elfogadott elv mechanikus alkalmazásával csupán áttekinthetetlen szöveghalmas keletkezik, s ezzel végleg eltűnik majd az az esély, hogy Németh László életműve a számára legmegfelelőbb formában létezzen. Láttuk, írásai egy részének – tanulmányainak – kiadásakor Németh 1945 előtt időrendi-tematikai rendet, 1945 után pedig tematikai rendet követett, ebben az esetben feltehetően kényszerűségből hagyta el az időrendi-válalkozásbeli tömbökben való gondolkodást. Érdemes azonban észrevenni, hogy a tematikai elrendezés egyáltalán nem volt idegen Németh gondolkodásától, hiszen az 1934-ben megjelent, az életmű előhangjának szánt *Ember és szerepben* addig írott munkáit is tematikai rendbe állította, s így sorolta fel őket:

- „1. Horváthné meghal (Elbeszélések) ...
2. Akasztófavirág (Regény)...
3. Harmadik Magyarország Egy kritikus inaséve (Tanulmányok)...

4. Külföldi út (Tanulmányok)...
5. A Nyugat írói (Tanulmányok)...
- 6–9. Emberi színjáték (Regény négy kötetben)...
10. Az irodalomtörténet margójára (Tanulmányok)...
11. Halhatatlan Európa (Tanulmányok)...
12. Kritikai Napló (17 kistanulmány)...
13. Új nemzedék (Tanulmányok)...
- 14–15. Gyász (Regény)...
16. Bodnárné (Dráma)...
17. Irgalom (Regénytöredék)...
18. Könyvpiac...
19. Az elmélet kísér (Elméleti tanulmányok)...
20. Versek (Három kivétellel kiadatlanok)..."

Az itt csak töredékesen idézett „tervrajzból” látható, hogy alapvonásait tekintve meg-
egyeznek a később megvalósult életmű egészét összefogó életműsorozat szerkezetével. Más
rendszerezési szándék mutatkozott meg abban az írásban, amelyikben Veress Dániel igye-
kezett összefogni Németh László tanulmányait, az írás az *Új Látóhatár* emlékezetes Né-
meth Lászlót köszöntő, 1971 áprilisában megjelent számában jelent meg. Veress Dániel
– hasonlóan az életműsorozathoz, csak csupán más tartalommal – ciklusokat alakított
volna ki, s ezeken a ciklusokon belül állított volna egymás mellé különböző időben kelet-
kezett írásokat. Az általa javasolt ciklusok:

- Szemlélet, módszer, gyakorlat
- Szaktudományos, történeti, bölcséleti alapvetés
- Archaikus modell: a görögök
- A latinok
- Csomópontok a középkorhoz
- Jegyzetek az újkorhoz
- A tizenkilencedik század
- A XX. században
- A közép-európai valóságához

Talán mondani sem kell, hogy egy ilyen rendszerezés mennyire hasznos, s hogy
számtalan, más módon észre sem vehető kapcsolódási pontot mutat meg, ám talán ebből
a szűkített, a „tartalomjegyzéket” elhagyó ismertetésből is látszik, hogy Veress Dániel
Németh szemléletét állandónak, eleve adottnak látta, s az általa kialakított tervezet azt
jelzi, mintha Németh ezt az eleve adott szemléletet alkalmazta volna az éppen felmerült
tárgy kapcsán. Ezzel szemben Németh László világa egyszerre volt állandó és változó, va-
lójában a megélt, s az önmaga világába beépített idő függvényében állandóan mozgásban
lévő, ennek kapcsán gondoljunk csak arra, hogy a tizenkilencedik század kapcsán általa
mondottakban-leírtakban milyen jelentős átalakulásokra, változásokra találhatunk.
Ugyanakkor tartozom azzal az igazságnak, hogy elmondjam: Veress Dániel nem az életmű
kiadásán, hanem a megismertetésén és megismerhetőségén gondolkodott, így a kiinduló-
pontja eleve más volt, mint a miénk. Feltűnő viszont, hogy sem Veress Dániel, aki a ta-
nulmányok egy-egy ciklusa mellett illusztratív olvasmányként tüntette fel a szépírói mun-

kákat, sem maga Németh László nem foglalkozott különösebben hangsúlyos módon a szépirói munkák, így a regények, drámák, versek megjelentetésével, az adott kereteken belül a lehetséges terjedelmi illetve tematikai összekapcsolások (történelmi drámák, társadalmi drámák) kötötték le.

Mindezek után is úgy látom, hogy Németh László világának legfontosabb meghatározója, mozzatója az idő volt, az idő megélése-átélése, az időnek való megfelelés vágya és ténye nélkül ez az életmű nem jött volna létre, így Némethnek az időhöz való viszonyát a valamikori kiadás alapszerkezetének is érzékeltetnie-követnie kell. Ahogyan érzékeltetnie kell azt is, hogy ebben az életműben minden létrehozójára vonatkoztatva, önmagát példának tekintve, vállalkozásokban történt. Ezért a nagy időrendi egységek – korszakok – anyagának önálló tömbben való megjelentetéséről nem szabad lemondani, az egyes korszakokon belül pedig a nagyobb vállalkozásokat egységes anyagnak kell tekinteni, hiszen felépítésük tudatos munka eredménye volt. Példákat említve: a Némethől átvett felsorolásban szereplő *Kritikai Napló* anyagát csak együtt szabad szerepeltetni, hiszen nyilvánvaló, hogy nem a sorozat egy-egy írásával, hanem a sorozat egészével szeretett volna valamit bemutatni, s ez a cél, valamint az írások nyilvánvaló kapcsolódása fontosabb és lényegibb, mint az, hogy a korszak belső időrendjét tekintve az egyes részek között más írások is keletkeztek. Ugyanez vonatkozik az *Új nemzedék* írásaira, a *Tanú* egészére, s számos más tanulmány-ciklusra is, itt csak pár példát említek még: *Lányaim*, *Megmentett gondolatok*, *Levelek a hipertóniáról*. Önmagában létező tömbnek, ciklusnak, sorozatnak kell tekintenünk minden olyan több írást tartalmazó egységet, amelyben az írásokat nem az utólagos visszatekintés állította egymás mellé, hanem már korábban egymás mellett, vagy egy sorozaton belül szerepeltek. Mivel a különböző írások és a levelek, naplók között Némethnél szorosabb kapcsolat mutatkozik, mint másoknál, külön meditáció eredményeként szabad csak dönteni a levelek, naplók közlésének módjáról és a teljes életmű szerkezetében való elhelyezésének mikéntjéről. Példát említve: A „Készülődés”-periódusában az Oszoly Kálmánhoz írott levelek legalább olyan fontosak, mint bármelyik kész munka, elbeszélés vagy regény-töredék, így a helyüket is ennek megfelelően kell megtalálni. Hasonló mondható el a *Tanú* elindítása kapcsán a Gulyás Pálhoz írott levelekről, s így tovább. A szerkezet kialakítása szempontjából is fontos, hogy Németh mindazt, amit írásban önmaga számára kiküzdött, azt önmagára vonatkoztatta – ezért feltehetően az *Emberi színjáték* az első valódi Németh László-mű, s nem feledhető, hogy amikor Németh önmaga életének dilemmáit tudatosította, akkor írta meg *Ember és szerep* című önéletrajzi írását, amikor pedig az *Irgalommal* élete és életműve alapkérdéseit megoldotta, akkor írta meg *Negyven év* című, összefoglaló jellegű életrajzi írását. A valódi életmű tehát az *Ember és szerep*től a *Negyven év*ig terjed, ami az *Ember és szerep* előtt van, az a kialakuláshoz, ami a *Negyven év* után van, az az elhallgatáshoz kapcsolódik, a tömböket-korszakokat pedig a kettő között kell megmutatni.

PÉTER LÁSZLÓ

Németh László-textológia



Apálya van a népi irodalomnak, apálya van Németh Lászlónak. Ennek ellenére életművének hiteles átörökítése az utókor számára mai kötelességünk. Az idő előrehaladtával egyre nehezebb lesz a források (kéziratok, kiadások) előteremtése, megőrzése; az utalások megfejtése; a tárgyi és névmagyarázatok megadása. Ha ma nincs is igény az életmű kritikai kiadására, most kell nekilátnunk. A megjelenés talán utópia, mint Domokos Mátyás pesszimizmista véli, de az előkészítés a ma föladata.

1

Ehhez először is vállalkozó és az életműben járatos irodalomtörténészekből, könyvtárosokból, bibliográfusokból, az irodalmi muzeológia művelőiből munkaközösséget kell szervezni. Létszáma tízen alul célszerű; ennél nagyobb nehéz mozgatni. Műhelyül („bázisul”) vagy a Petőfi Irodalmi Múzeumot, vagy az akadémiai Irodalomtudományi Intézetet, vagy valamely egyetemi irodalmi tanszéket kell megnyerni. Itt kell az anyagi és technikai feltételeket (alapítványi támogatásokat, fénymásoló és számítógépeket stb.) előteremteni. Egyszemélyi vezetés nélkülözhetetlen.

Hartyányi István és Kovács Zoltán 1992-ben számba vette a megjelent életművet. Bibliográfiájuk kiindulópontnak kitűnő. Kiegészítenivaló bizonyára előkerül, de ez természetes. Föl kell deríteni és nyilvántartásba venni a közgyűjteményekben és magánosok birtokában levő kéziratokat. Ehhez a lapokban, folyóiratokban fölhívást kell közzétenni. Ma már nem szükséges a kéziratokat megvásárolni; jó minőségű fénymásolatok vagy szkennelt számítógépes képek megfelelnek a célnak. De mielőtt az eredetét visszaadnánk tulajdonosának, valamelyik felelős kutatónak össze kell vetnie a másolatot az eredetivel, minthogy – legalábbis a fénymásolatokon – mellékjelek, ékezetek, betűk halványak, bizonytalanok lehetnek, elsikkadhatnak. A másolaton rajta kell lennie az egybevető aláírásának és keltezésének.

Domokos Mátyás saját tapasztalatából rájött arra, amit az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (1988) 9. 3. pontjában a kiadások *egyediségének* elveként határoztunk meg: „Minden kritikai kiadás – a kornak és az életmű jellegének megfelelően – fölvet különleges, egyedi tennivalókat. Ezért a kötet vagy a sorozat szerkesztője dolgozza ki a szabályzatban rögzített általános elvektől és gyakorlati megoldásoktól eltérő eljárásokra vonatkozó javaslatait, sajátos részletkérdésekre kiterjedő elgondolásait...”

2

Domokos Mátyás háromszor is szóba hozza az *ultima manus* elvét. Kétszer a „babonájáról” beszél, harmadszor, itt, ahol azt hangsúlyozza, hogy „minden jelentős életműnek saját filológiája van”, már enyhébben szól róla, csak azt hangoztatja, hogy ezt az elvet „nem szabad mechanikusan alkalmazni”.

Ez utóbbival értek egyet. Az „utolsó kéz” elve ugyanis nem babona, hanem a művek hitelességének legfőbb biztosítója, csak tudni kell a megfelelő körültekintéssel érvényesíteni. Azaz az életrajz és az életmű természetének alapos ismeretében fölismerni és megérteni, ha pl. egy-egy műben föltűnő beavatkozás teszi kétségessé az utolsó kéztől származó változat hitelességét. Ilyenre éppen Domokos Mátyás hoz példát, amikor „a csokornyakkenedős cenzor”, Illés Endre levelét idézi Németh Lászlóhoz, melyben az *Irgalom* befejezésének megváltoztatását kérte. De hasonló a helyzet a *Galilei* kétféle befejezésének értékelésében is. Ennek *alapszövegét*, *főszövegét* alapos mérlegelés, szakmai vita alapján kell kiválasztani, s a másikat – még ha forma szerint az *utolsó kéz* terméke is – *változatként* közölni. (Vö. Németh László: *Galilei. [A dráma „pere” 1953–56.]* Szerk. Lengyel György, Törek Attila. Debrecen, 1994.)

Füzi László hasonlóan írja: „Nyilvánvaló, hogy Németh írásainak valamikori megjelentetések nem lehet alapul venni a szerzőjük által látott utolsó változatokat, hiszen azok számos alkalommal olyan variánsként láttak napvilágot, amelyekkel szerzőjük sem értett egyet.” Ez az, amit csak nagyon gondos mérlegelés után lehet és szabad eldönteni. Megérzésre nem szabad hagyatkozni: biztos életrajzi tények, hiteles írói, családi, baráti, kortársi vallomások alapján, a bizonyítékokra tüzetesen hivatkozva szabad csak dönteni a főszöveg és a változat között.

Domokos Mátyás Németh László műveinek sanyarú sorsát szellemesen magyarázza két okkal: 1945 előtt „a boldog nemtörődömség” torzította el, 1945 után „a túlélésért csonkító következményei” tették tönkre az író mondanivalóját. Minden bizonnyal Németh László maga sem jeleskedett az akribiáig menő korrektúráképességgel; nagyvonalú volt, vagy talán túlzottan bízott a kiadók hozzáértésében, gondosságában. A kritikai kiadás készítőinek most mindkét végtel szembe kell nézniük, s gyanúval élve vizsgálniuk Németh László szövegeit, nagyítóval keresve a lehetséges szöveghibákat, és kiderítve a hiteles változatot. Ahogyan Domokos Mátyás helyesen követeli: „A tüzetes és lelkiismeretes szöveg-gondozói munka során esetről esetre, mondatról mondatra el kell dönteni azt is, hogy a szövegváltozatok közül mit kell a főszövegben szerepeltetni, s mit érdemes jegyzetek formájában is közreadni a főszöveg mellett, korjellemző dokumentumként.”

Ebben a textológiai aprómunkában elsősorban a még megmaradt kéziratok a perdöntők, de ilyen nagyon kevés van. Hitelesség dolgában ezeket az első kiadások követik, de – a már említett okok miatt – ezeket sem szabad kritikátlanul elfogadni.

3

A kritikai kiadás másik alapelve az *időrendi közlés*. Ez az életmű oly nélkülözhetetlen magyarázója, hogy alkalmazását vitatni sem lehet. (Vö. Péter László: *Az „összes művek” dilemmája*. Irodalomtörténet, 1976. 413–417. Hozzászólások: Rába György 417–419. Kolozsvári-Grandpierre Emil 419–425. = K.-G. E.: *Eretnek esszék*. Bp., 1984. 21–31.) Csak azt, hogy az időrendet és a műnemi, műfaji elvet hol keresszük. A teljes következetesség azt jelentené, hogy a műnemre, műfajra tekintet nélkül következetesen a keletkezés idejében közöljük a műveket. Egy példára Füzi László is rájött: a *Készülődés* tanulmányainak születésekor Németh Lászlónak Oszoly Kálmánhoz írott levelei „legalább olyan fontosak, mint bármelyik kész munka, elbeszélés vagy regénytöredék, így a helyüket is ennek megfelelően kell megtalálni”. Merész javaslat, tudom, de a Németh László kritikai

kiadás *egyedisége* ebben is kitűnhetnék: szoros időrendben adhatnánk ki az esszéket és a leveleket, amelyek így megvilágíthatnák egymást.

Az írók, költők természetes törekvése, hogy egy-egy kötetük megszerkesztésekor, némelykor (pl. Ady esetében) nem túlzás megkomponálásról beszélni, az időrendre fittyet hányva *tematikus* összefüggés szerint (ezen belül pl. nem a keletkezés, hanem a tartalom időrendjében) adják ki írásaikat. Költők, mint Juhász Gyula, több éves különbséggel írt verseiket ilyenkor, utólag rendezték, gyakran egészen más összefüggést sugalló *ciklusba*. Éppen Juhász Gyula mutat remek példát erre: az 1918-ban még Eőrsi Júliáról szóló verse 1922-ben, a Petőfi-centenáriumkor, ciklusba téve, Szendrey Júliáról szólóvá változott.

Természetesen ez sem elhanyagolható, sőt nagyon is fontos tanulságot rejt, de a kritikai kiadásnak ezt csupán ügyesen szerkesztett *mutatókkal* kell rögzítenie, s így segítenie az életmű tanulmányozóját. Másfajta kiadás lehet tematikus is, mint amilyet Veress Dániel is kidolgozott. (Veress Dániel: *Németh László, az esszéíró*. Új Látóhatár, 1971. április, 153–172. = V. D.: *Vándorúton*. Bukarest, 1971. 38–63.)

4

Fontosnak tartom, hogy Németh László életművének kritikai kiadására legalább az öt tisztelő és művét becsülők részéről megszületett az igény. Ha nem társadalmi sürgetés vetette is föl, de nem szabad elaludni hagyni a kezdeményezést, hanem az előkészületek szervezését már holnap el kell kezdeni. Bizonyos vagyok benne, hogy a szellemi élet ismert törvényszerűségeinek, hullámmozgásának megfelelően, ha hamarabb nem, egy-két évtized múltán megszületik az érdeklődés általában a népi írói mozgalom teljesítményei, köztük nem utolsósorban Németh László életműve iránt is. Akkorra legyen a könyvtárak és az olvasók könyvespolcain a hiteles életmű.



—LIV TYLER A FENYŐFÁK ALATT—

MONOSTORI IMRE

Illusztrációk a Németh László-filológia nehézségeihez



Domokos Mátyás és Füzi László összefoglalóan alapozó dolgozatai, valamint Péter László gyakorlati fölvetései megfelelő kiindulópontot jelentenek egy jövőendő diskurzushoz a Németh László kritikai kiadás kérdéseiről. Az általuk megjelölt szempontok (az időbeliség és a szöveghűség – egyáltalán a hiteles szövegek) megkerülhetetlen alapelvek ennek az életműnek a hiteles feltárásában és interpretálásában. A kérdéshez hozzászólva – a címben ígértek szerint – kutatási gyakorlatomból említek néhány példát; néhány illusztrációt a kisebb-nagyobb szövegvariációk (ma még nyilván számolatlan) sokaságából és a kiadók, kiadások következetlenségeiből azok közül az esetek közül, amelyekkel a Németh László-esszéik tanulmányozása során az utóbbi időben találkoztam (anélkül, hogy módszeresen keresnem kellett volna őket).

Ezt megelőzően azonban érdemes utalni egyes szépirodalmi műveinek „klasszikus” érvényű szövegváltozataira, ugyanis – egyfelől – ennek az életmű-terrénumnak a vizsgálatát sem nélkülözheti a filológiai megközelítés; másfelől az innen idézendő két eset arra példa, hogy a változtatásokat Németh László alapos megfontolás után tette, még életében rendelkezett az ezzel kapcsolatos kérdésekről, illetve teendőkről.

Az egyik klasszikus példa az *Égető Eszter* történetében fontos szerepet játszó Méhes Zoltán esete. Az eredeti szöveg szerint a regény végén öngyilkos lesz. Pártideológusi rábeszélésre azonban az első négy kiadásba nem ez a történetváltozat került: Méhes nem lett öngyilkos. Az ötödik kiadástól (1964-től) kezdődően viszont helyreállt az eredeti verzió. Erről a történetről úgyszólván mindent tudunk¹, kevésbé ismert talán az utószó, melyet az említett ötödik kiadáshoz írt a szerző, s amelyik a maga szűkszavúságában is írói rendelkezés a továbbiakra nézve.

Megjegyzés az ötödik kiadáshoz

Amikor az Égető Eszter első kiadása megjelent: a külső lektor, akinek a tekintélye a kiadást lehetővé tette, bátor s megbecsülő véleményét két kívánsággal toldta meg; az egyik: hogy a könyv címét, amely eredetileg Örültek volt, megváltoztassuk, a másik, hogy Méhes Zoltán a regény végén ne haljon meg. Ha ő öngyilkos lesz – mert ez történt –, abból azt a következtetést vonhatják le, hogy az olyanféle értelmiséginek, mint ő, nincs helye az új társadalomban. A címcseré azzal, hogy a körülötte levő bogaras emberekről

¹ Tóbiás Áron: Az *Égető Eszter* kiadásának hitóriája. = Tiszatáj 1997. 11. sz. 70–74. Domokos Mátyás: „Mi (nem) lett volna ha...” Németh László és a Méhes Zoltán-i sorsválasztás. = Kortárs, 1998. 10. sz. 63–74.

a hősnőre helyezte át a hangsúlyt, úgy hiszem, jó szolgálatot tett a könyvnek. De én méltányoltam a másik aggályt is s Méhest – ha kissé körülményes módon is – valóban életben tartottam. A könyv négy előző kiadása így jelent meg. A német kiadásban azonban, mint egyszerűbbet, az eredeti szöveget állítottuk helyre, s úgy hiszem, nincs ok többé, hogy az új kiadásban ugyanezt ne tegyük. Hisz azt, hogy a Méheshez hasonló értelmiségieknek van-e helyük vagy sem a demokráciában, a hozzá állítólag legjobban hasonlító értelmiségi esetében könyvek egész sorának a kiadása döntötte el.

Budapest, 1964. augusztus 20-án.

N. L.

A *Galilei* című dráma negyedik felvonásának története talán még inkább ismert, mint a Méhes Zoltán-féle eset. A hiteles és jól követhető „megoldás” azonban ehhez képest sokkal többet vártott magára. Csak 1994-ben (tehát az eredeti mű megírása után több mint négy évtizeddel) került a nyilvánosság elé az eredeti negyedik felvonás szövege (Németh Ágnes szöveggondozási munkája nyomán, illetve Görömbei András tanulmánya és több más értékes és érdekes dokumentum társaságában).² Ha Németh László mindvégig jobban szerette is az *eredeti* változatot, noha sokak szerint az „új” (az általánosan elterjedt és ismert) negyedik felvonás a drámaibb, katartikus erőben súlyosabb; a majdani kritikai kiadás ebben az esetben sem mérlegelhet, mindkét változatot közölnie kell. (Csak emlékeztetőül: az eredeti szöveg befejezése ez: „Niccolininé: Valami baj van? Galilei: Nem, semmi. *(Elmosolyodva)* Csak a csúzos, melankóliás testbe szállt vissza – a régi Galilei.” A negyven éven át „érvényes” szövegváltozatban viszont Galilei megrendülve mondja: „Az erkölcsi törvény nem ismer tudóst és tudatlant, vagyonost, szegényt. Akármi van a fejemben, a Sinaí-hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot.”)

E két „megoldott” eset után nézzünk néhány olyan szöveget, szövegrészt szövegváltozatot, melyeknél az író *közvetlenül* nem nyilvánított (vagy már nem nyilváníthatott) véleményét ezen írásai utóéletéről s helyükről az életműben. (De ha nyilvánított volna is: a kritikai kiadásnak valamennyi variánsát be kell mutatnia, sok egyéb kommentárral, ide vonatkozó szakirodalommal és egyéb forrásokkal, ill. feldolgozásokkal együtt.) Típusuk szerint következnek, azaz igyekszem – jelzésszerűen persze – a problémák, a filológiai feladatok jellege szerint csoportosítani.

Elfelejtett szövegrészek

Az 1930-ban a *Nyugat*-ban megjelent Gellért Oszkár-verseskötetről írt műbírálóknak az *utolsó bekezdése* csak e folyóirat lapján maradt fenn, azaz mindmáig *egyetlen Németh-kötetben* sem szerepel. Ebben a részben a „magyar zsidó szellemiség” integrálhatóságának a kérdése kerül előtérbe, mely gondolat a megerősítését jelenti *alkati* (és nem „faji”) szempontú kritikai világképének. Gellért verseit olvasva – írja Németh László ebben az utolsó bekezdésben – gyógyult ki abból a tévhitéből, amely szerint „túl erős alkati távolságokon át a tehetség sem illeszkedhet be szervesen egy nemzet irodalmába. Ő az az író, aki végképp meggyőződött róla, hogy az irodalom csak másodsorban vér, elsősorban szellemi

² Németh László: *Galilei. A dráma „pere”*. 1953–56. Szerk. Töreki Attila. Debrecen, 1994. Csokonai Színház.

erőfeszítés dolga, s nincs az a nemzeti irodalom, amely egy tiszta erőfeszítés ajándékáról lemondhatna.” Az idézett szövegrészlet tehát nem szerepel egyetlen Németh-kötetben sem. A cikk csonkulásának pontos oka ismeretlen. Nem valószínű – miként más esetekben előfordult –, hogy maga a szerző találta volna „kényesnek” vagy erős, kellően át nem gondolt megfogalmazásnak ezt a bekezdést, hiszen itt éppen a „magyar zsidó” költészet integrálhatóságáról, értékeinek a befogadásáról van szó.³

A nagy feltűnést kiváltó *Kalangya*-cikk részlet viszont valószínűleg utólagos megfontolás után maradt – eleddig véglegesen – az újvidéki folyóirat lapjain. Az *Ember és szerep* 1933 novemberében kezdte közölni a *Kalangya*, a kérdéses szövegrész első, eredeti változata az 1934. januári számban jelent meg.⁴ Németh László itt az 1927-ben írt Ignotus-tanulmánya lényegét igyekszik rekonstruálni, magyarázni (mely tanulmány – folyóiratban egyáltalán nem – csak a *Készülődés* című könyve I. kötetében jelent meg 1941-ben). Ide kell másolnunk a *Kalangyából* a teljes szövegrészt, mivelhogy – említettük az imént – mindmáig *egyetlen Németh-kötetben sem* olvasható. „Szülőföldjéhez mindenkinek joga van, s egy erős közösség nem tagadhatja ki, akit befogadott. De ha nem tagadhatja ki, helyére szoríthatja. A zsidókérdés elsősorban magyarok és magyarok s csak másodsorban magyarok és zsidók ügye. Meg kell tenni, ami a kötelességünk, s akkor a zsidóság számára nincs más választás, mint alkalmazkodni ehhez a nagy nemzeti kötelességhez. A szászok nem vesztették el az erdélyi fejedelemséget, sőt hasznára voltak a másik két nemzetnek is; nem lehetnének a zsidók a magyar irodalom szászai? Én úgy képzeltem, ha a két fél legjobbjai becsületesebben állnak szembe ezzel a sors föltette kérdéssel; együttélésünk is rendezettebbé, szebbé válik. Ignotus érdemei nyilvánvalók; de a helyén másnak kellett volna állni, s neki más helyen kellett volna állnia. 'Megértette' hőseit, de más sorsban élt, mint ők, nem volt-e könnyelműség rábízni húsz éven át a magyar tehetségekre szóló sors magyarázatát? A latin irodalomnak vannak nem latin írói; amíg a latin génuszé a vezetés, az ilyen spektrumnyúlás: gazdagodás. Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalmi [sic!] szerencse; egy ránkburjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom: csapás.”

Az *Ember és szerep* 1934-ben könyvként is megjelent, ám már ebben sem szerepel az idézett passzus. Szerepel viszont egy tartalma szerinti magyarázat, e szövegrész (az eredetihez képest sokban finomított) gondolati összefoglalása.⁵ A Németh életműkiadás önélet-írás kötetében megcsonkítva jelent meg még ennek az 1934-es kecskeméti kiadásnak a szövege is.⁶ A Püski-féle újrakiadás (2002-ben) helyreállítja a Németh László által 1934-ben átírt (és így jóváhagyott) szövegrészt, de nem utal a *Kalangya* lapján maradt (kb. fél oldalnyi) „eltűnt” szövegrészre.⁷ Persze nem is kell utalnia, hiszen a szerző által jóváhagyott könyvszöveget adták ki újra; egy majdani, kritikai kiadásnak azonban – értelemszerűen – figyelembe kell vennie és újra kell közölnie a *Kalangya*beli szövegből kihagyott részt is.

3 Vö.: Gellért Oszkár: Valami a végtelen sugarakból. = Nyugat, 1930. 4. sz. (febr. 16.) 311. Viszont hiányzik: Készülődés. A Tanú előtt. I. k. Bp., 1941. Magyar Élet, 328. Két nemzedék. Bp., 1970. Magvető és Szépirodalmi. 170. A minőség forradalma. Kisebbségben. III. k. Bp., 1999. Püski. 1562.

4 Ember és szerep. = Kalangya (Újvidék), 1934. 1. sz. 39–47.

5 Ember és szerep. Kecskemét, 1934. Tanú kiad. 47.

6 Homályból homályba. I. k. Bp., 1977. Magvető és Szépirodalmi. 344.

7 Magam helyett. Tanulmányok az életéről. Szerk. Németh Ágnes. Bp., 2002. Püski. 275.

Kicenzúrázott, később visszaállított részek

Erősen csonkított szöveggel adták ki többször is a kitűnő Németh-szociográfiát, *A Medveutcai polgárit*. A tanulmányfüzér először az *Iskola és Egészség* című szaklapban jelent meg 1937 októberében (különnyomatként is)⁸, könyvként 1943-ban.⁹ Van ennek a műnek egy fejezete, amely a *Faj* alcímet viseli. A későbbi kiadások közül háromból is hiányzik ez a (formátumától függően 5–7 oldalas) rész. Nem közli az 1963-as Németh-tanulmánykötet, *A kísérletező ember*, sem az életműkiadás ugyane címet viselő kötete, sem – értelemszerűen – az 1963-as kiadás szövegét újra nyomó 1988-as kiadás.¹⁰ Az eredeti (1937-es) szöveget a Püski-féle új keletű tanulmánygyűjtemény-sorozat állította helyre. (Azaz visszahozta az eredetileg 13. fejezetet.)¹¹ Az utolsó hiteles szövegű kiadástól eddig az időpontig – tehát – több, mint fél évszázad telt el.

A *Most, Punte, Silta* című cikk (1940)¹² – az első kötetbeli megjelenéskor is – ekként fejeződik be. „A magyar Kelet népei közül való; a német-olasz államszövetségben pedig legszorosabb sorsrokonai élnek mellette – s melegíthetik. 3. Végül amit a bécsi döntés is hangsúlyoz: fölnyílt határainkon a gazdaság keringése is szabadabban folyhat. Akármilyen rendbe kell beilleszkednünk, nagy előny számunkra s a rend számára is, ha együtt illeszkedünk bele.”¹³ Ennek a cikknek az 1973-as kiadásából kimaradtak az alábbiak: „a német-olasz államszövetségben pedig”, továbbá: „amit a bécsi döntés” kezdetű mondat.¹⁴ A Püski-féle újrakiadás (1992-ben) helyreállította a fél évszázadon át csonkán olvasható szöveget.¹⁵

Az először a *Magyar Csillagban* (1943-ban) folytatásokban megjelent *Népi író* című összegző tanulmány első fejezetében (*Egy kis szociológia*)¹⁶ van egy néhány soros, némi-képpen ironikus megjegyzés, amelyben a proletárlét jelszavának, illetve az értelmiségi magatartás igenlésének a fölcserélésére szólít fel Németh László. „A ’proletárok egyesüljetek’ (melyben hallgatólag az is benne van, hogy sülljedjetek mindnyájan proletárokká) a múlt század jelszava volt. Új szenvedélyeink és hóbortjaink alól én egy optimistább csatajelt hallok ki: Legyetek mindnyájan értelmiséggé.” Ez a szöveg került – a következő évben – kötetbe.¹⁷ A *Kiadatlan tanulmányok* (Magvető, 1968) – hasonlóan egyébként az előzőleg említett íráshoz – az egész cikket száműzte, míg az életműkiadás megcsonkította a szöveget: az idézett részből törölte az első mondatot.¹⁸ (Az *Esszépanoráma* című repre-

⁸ A Medveutcai polgári. Különnyomat az „Iskola és Egészség” 1937. októberi számából. Kecskemét, (1937) Első Kecskeméti Hírlapkiad. és Nyomda Rt. A Faj című fejezet: 70–76.

⁹ A Medveutcai polgári. Bp., 1943. Magyar Élet.

¹⁰ Vö. A kísérletező ember. Bp., 1963. Magvető. 28–138. A kísérletező ember. Bp., 1973. Magvető és Szépirodalmi. 77–177. A Medveutcai polgári. Pécs, 1988. Pannónia Könyvek.

¹¹ A minőség forradalma. Kisebbségben. IV. k. 2312–2317.

¹² Híd (Bp.), 1940. 1. sz. (szept. 27.) 18–19.

¹³ Kisebbségben. Tanulmányok. III–IV. k. Bp., 1942. Magyar Élet. 359.

¹⁴ Európai utas. Bp., 1973. Magvető és Szépirodalmi. 694. Az 1968-as Kiadatlan tanulmányok (Magvető) föl sem vette a címet.

¹⁵ A minőség forradalma. Kisebbségben. II. k. 1276.

¹⁶ Magyar Csillag, 1943. 1. sz. (jan. 1.) 3–8.

¹⁷ Az értelmiség hivatása. Bp., 1944. Turul. 127.

¹⁸ Két nemzedék. Bp., 1970. Magvető és Szépirodalmi. 682.

zentatív antológia úgyszintén.¹⁹) *A minőség forradalma. Kisebbségben* című négykötetes új tanulmánygyűjtemény-kiadásban – fél évszázad után – a helyreállított szövegű, eredeti változat jelent meg újra²⁰.

Valószínűleg ismertebb a második *Szárszói beszéd* (1943) egyik – ominózus – mondatának a története, sorsa. Az eredeti jegyzőkönyv alapján készült előadásszöveg egyik passzusa a következőképpen fejeződött be. „A zsidókérdésben én sosem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúsomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie, s nagyon rossz füle van annak a készköszőrülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szíve kell.”²¹ Már a következő évben megjelent Németh László-kötetből is hiányzik az utolsó tagmondat, tehát a szerző ezt visszavonta.²² A *Szárszói beszéd* újabb kiadásai hol közlik, hol nem a szóban forgó mondatot. Az 1983-as Kossuth-kiadvány benne hagyja a Németh-előadásban a Shylock-utalást,²³ az 1989-es *Sorskérdések* viszont nem közli.²⁴ A fentebb már többször említett új, Püski-féle tanulmánygyűjtemény-sorozat (1992) közli a szóban forgó mondatot.²⁵ A Püski Kiadó egyébként – hasonmás formában – kétszer is megjelentette a szárszói jegyzőkönyvet: természetesen a csonkítatlan Németh-szöveggel.²⁶ Valamennyi kiadás logikája indokolható; egy kritikai kiadás viszont nem tehet mást, mint hogy tájékoztat a szövegváltozatok körülményeiről (miután közölte az elhangzott előadás rögzített szövegét).

Elfejtett, majd megtalált cikkek

Németh László két rövid tanulmányt, két különböző témájú, különálló elemzést írt (két különböző időpontban) Pap Károly regényíró művészetéről. Ami viszont közös e két írásban: mindkettőnek *Pap Károly* a címe és mindkettő a *Nyugatban* jelent meg. Ámde az egyik 1929-ben, a másik 1931-ben²⁷. Ez utóbbinak egyik fő gondolata a magyar zsidó művész, író identitás- és alkotáslélektani dilemmája. „A mi irodalmunkban – írja itt Németh – Pap Károly tán az első, aki a született művész boldog önkéntelenségével ütött a homlokára: ha már művész vagyok, milyen határtalan szerencse, hogy zsidónak születtem.” (A zsidó létre, lélekre, alkatra utalás többször visszatér ebben a tanulmányban.) A *Tanú* előtti írásokat összegyűjtő kétkötetes *Készülődés* (1941) ezt a cikkét nem tartalmazza. Nem tudjuk, miért. (Csak az 1929-eset.)²⁸ Az életműkiadás *Két nemzedék* című kötete furcsa hibát követ el: évszám nélkül ugyan, de a *Nyugatban* futott 1931-es „új nemzedék”-

¹⁹ Esszépanoráma. 1900–1944. Szerk. Kenyeres Zoltán. III. k. Bp., Szépirodalmi. 471.

²⁰ A minőség forradalma. Kisebbségben. II. k. 1298.

²¹ Németh László előadása. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Bp., 1943. Magyar Élet. 43.

²² Az értelmiség hivatása. 22.

²³ Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve, utóélete. Szerk. Pintér István. Bp., 1983. Kossuth. 221.

²⁴ Sorskérdések. Szerk. Grezsa Ferenc. Bp., 1989. Magvető és Szépirodalmi. 733.

²⁵ A minőség forradalma. Kisebbségben. II. k. 1287.

²⁶ Vö. Szárszó. Az 1943. évi... 3. kiad. Bp., 1993. Püski. 47.

²⁷ Vö. Pap Károly. = Nyugat, 1929. 20. sz. (okt. 16.) 488–491. Pap Károly. = Nyugat, 1931. 14. sz. (júl. 16.) 104–109.

²⁸ Készülődés A Tanú előtt. I. k. 165–170.

sorozat darabjaként az 1929-es *Pap Károlyt* közli.²⁹ Az ominózus 1931-es cikke csak az *Életmű szilánkokban* első kötetében (1989) találkozhatunk újra, csaknem hatvan év után.³⁰ Meghökkenő ugyanakkor, hogy – minden bizonnyal technikai hiba, figyelmetlenség következtében – a legutóbbi (Püski-féle) tanulmánygyűjtemény-sorozat négy kötetéből *ki-maradt* az 1931-es *Pap Károly*.

Úgyszintén különös sorsa volt az 1939-ben írt *Budapest meghódítása* című cikknek. Ez a *Kisebbségben* tőszomszédságában keletkezett írás témájában is a *Kisebbségben* gondolatait fűzi tovább. Legelőször az újvidéki *Kalangyában* jelent meg³¹ – és fél évszázadig ott is maradt. Németh László elfeledkezhetett róla (talán a *Kisebbségben* botránya is hatott rá), mivel sem a *Téli hadjárat* (1940), sem a *Kisebbségben* I–II, III–IV. (1942), sem *Az értelmiség hivatása* (1944) című köteteibe nem vette föl. Az *Életmű szilánkokban* – 1989-ben – viszont újraközi.³² Ötven év után. (Majd az új Püski-sorozat úgyszintén.)

Átdolgozott s átszerkesztett szöveg

Különös sorsra jutott a Németh László több évtizedes írói működése egyik szívügyének tekintett témavilág feldolgozása: a „magyar műhely”-gondolat, téma, idea, azaz a *Magyar műhely* című esszé. Ez a tanulmány bevezetésnek készült a – soha meg nem jelent – hasonló című kötetéhez, s az induló *Kortárs* legelső, 1957. szeptemberi számában látott napvilágot.³³ Az itt közölt lábjegyzetből tudjuk, hogy az esszét 1956 szeptemberében írta, ezzel az (eredetinek mondható) itt megjelent szöveggel. Legközelebb egy évtized után volt olvasható e címmel egy tanulmány, amely azonban számos pontján eltér az 1956-os (1957-es) szövegtől.³⁴ Könnyen megállapítható, hogy az eredeti tanulmányt Németh László átírta és átszerkesztette. Nem tudjuk, melyik évben (1957 és 1968 között), csak valószínűsíthetjük, hogy 1964–65-ben, a *Kiadatlan tanulmányok* szerkesztése közben (jóllehet, az 1966 januárjában kelt itteni előszóban nem tesz említést átdolgozásról).

Az új változathoz lemaradt az utolsó csillag utáni rész: ebből új cikkváltozat lett, *Előszó a magyar műhelyhez* címmel (erre még visszatérünk). Az utolsó előtti csillag utáni rész végleg kimaradt a kötetbe gyűjtött írói életműből. Ez volt az a magyarázó (talán magyarázkodó) rész, amelyben többek között mintegy az „ördög ügyvédjének” kérdéseire válaszolva megvédi saját koncepcióját. (Például: nemcsak egy, hanem *több* magyar műhely is megfér egymás mellett, ez a koncepció, illetve szellemi törekvés *nem* nacionalista; a nyugati módszer dicsérete *nem* a szocializmus bírálata kíván lenni.) A hatvanas évek közepén Németh László kihagyta innen – nem vállalta – azokat a fejtegetéseket is, amelyek a magyar szocializmus építése mint legfontosabb emberi, szellemi és társadalmi probléma kapcsán a *Kortárs*-beli szövegben még szerepeltek. Ezek ekkor (1957-ben) – kétségkívül –

²⁹ Két nemzedék. 337–342.

³⁰ *Életmű szilánkokban*. I. k. Bp., 1989. Magvető és Szépirodalmi 203–210.

³¹ *Budapest meghódítása*. = *Kalangya*, 1939. 6. sz. 254–257.

³² *Életmű szilánkokban*. I. k. 561–565.

³³ *Magyar műhely* = *Kortárs*, 1957. 1. sz. (szept.) 45–57.

³⁴ *Kiadatlan tanulmányok*. II. k. Bp., 1968. Magvető. 188–202. Ugyanezt a szöveget ld. még: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975. Magvető és Szépirodalmi. 193–205. A felelősség szorításában. *Jelek a társadalomnak*. 1945–1975. Szerk. Németh Ágnes. I. k. Bp., 2001. Püski. 157–167.

az új kommunista hatalom iránti békülékenység jeleként voltak értelmezhetőek, noha (ügyesen lavírozva) az írói függetlenség értéke és szükségessége mellett érvelt. Mert: mivel is építi valójában a szocializmust az író? – tette föl a kérdést. A jó író akkor építi igazán a szocializmust, ha – a tömjénezés helyett – a nagy átalakulásnak azt az oldalát mutatja, ahol „csontok ropognak, a lélek az elviselhetőség határain küzd a beilleszkedésért s a be nem törésért egyszerre”. Vagyis e virtuális magyar műhely írói (1956 szeptemberében, illetve – a megjelenéskor – 1957 szeptemberében) nem kérdőjelezik meg a szocializmus magyarországi változatát (változatait), ennek (ezeknek) vívmányait, ám jogot formálnak arra, hogy küzdjenek „az emberi lélek jó közérzetéért a szocializmuson belül”.

Jelentős változást mutat az új rész-szövegváltozatban az eggyel előbbi csillaggal lezárt fejezet is. Az új változat erőteljesebb, lendületesebb, színesebb, gazdagon van illusztrálva konkrét példákkal, s így terjedelmesebb is, mint a *Kortárs*-beli (első) változat(rész).

S egy megjegyzés a később az *Előszó a Magyar műhelyhez* címen önálló életre kelt cikkhez. Ennek csak az első (kisebbik) fele új szöveg, amit 1957-ben írt, a tartalmi (második) rész átvétel – de átdolgozott változatban – az 1956 szeptemberében írt *Kortárs*-beli eredetiből.³⁵ (Tehát a művek keletkezési dátumának a meghatározásakor az ilyen típusú eltérésekre, lehetőségekre is figyelni kell.)

Kétes hitelességű interjú(k), eltérő című (ill. szövegű) cikkek

Meglehetősen kusza össz állapotban jelentek meg Németh Lászlónak a szovjetunióbeli utazásával (1959 őszén) kapcsolatos írásai. Csoportosítva ezeket, azt mondhatjuk, hogy vannak az utazást közvetlenül megelőző, az utazás alatti és az utazást követő cikkek, interjúk. Talán a legkülönösebb történet az elsőnek említett szövegekhez kapcsolódik. Szeptember 15-én interjú jelent meg a *Magyar Nemzetben*³⁶, majd három nap múlva az *Élet és Irodalomban*.³⁷ Németh László nem ismerte el ezeknek az „interjúknak” a hitelességét. (Az történet, hogy a nyakára küldött MTI-tudósítók szerkesztették össze – Németh jóváhagyása nélkül – a cikket a vele való beszélgetés témái alapján.) Ennek megfelelően nem vette föl sem az 1961-ben megjelent (és még ugyanebben az évben második kiadást megért) *Sajkodi estékbe*, sem az életműsorozat (1974-ben megjelent) ugyane című kötetébe. A *Magyar Nemzet*-beli változat – néhány évvel halála után – az életműkiadásban mégis megjelent (mint autentikus Németh-interjú).³⁸ A Németh László összegyűjtött interjút tartalmazó kötet szintén közli (a *Magyar Nemzet*ből) ezt a beszélgetést, utalva a korábbi megjelenésekre.³⁹ Mindkét helyütt szerepel az *Élet és Irodalomban* kihagyott két mondat: „Ez

³⁵ Vö. Utolsó széttekintés. Bp., 1980. Magvető és Szépirodalmi. 619–620. A felelősség szorításában. I. k. 168–169.

³⁶ Ld. Tízezer oldalt fordítottam már oroszról, most személyesen is megismerkedem a szovjet nép életével. Németh László nyilatkozata terveiről, szovjetunióbeli útjáról. = Magyar Nemzet, 1959. szept. 15.

³⁷ Az orosz könyvek után, melyeket fordítottam, most személyesen is megismerkedem a szovjet nép életével. Németh László nyilatkozata terveiről, szovjetunióbeli útjáról. = Élet és Irodalom, 1959. szept. 18. 2.

³⁸ Tízezer oldalt fordítottam... In: Utolsó széttekintés. Bp., 1980. Magvető és Szépirodalmi. 815–817.

³⁹ „A szellem: rendező nyugtalanság.” Beszélgetések Németh Lászlóval. Szerk. Monostori Imre. Bp., 1992. Argumentum. 117–120.

a kis ház, ez a csodás környezet sok erőt adott. Remélem, bírni fogom”. (Mármost a szovjetunióbeli öthetes utazást.) Nem vette föl viszont ezt a kétes hitelességű interjút *A felelőség szorításában* főcímű, Püski-féle (2001-es) tanulmány-összkiadás.

A moszkvai Literaturnaja Gazetából átvett *Két nagy esemény közt* című cikket⁴⁰ és a szintén Moszkvában elhangzott *Pohárköszöntő* az újságbeli közlések után fölvtették a Németh-kötetek is. A *Pohárköszöntő* szövege az *Élet és Irodalombelihez* képest⁴¹ a *Sajkodi estékben* több ponton – jelentést módosítóan – megváltozott. A módosulások lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy a – később sokat bíralt – cikket Németh László (vagy valaki más) utólag még „vonalasabbá” tette. (Például: „az új világ kibontakozása” helyett „a forradalmi események” szerepel; az 1956-os forradalomra utalva, a „számos véletlen körülmény” helyett „számos szerencsétlen körülmény”, a „robbanás” helyett „nemzetrobbanás” került be a kötetbe, s egy 1934-es esszéjére utalva a kötetbeli cikkben megjelent egy eredetileg nem létező mondat: „Magát Lenint pedig úgy említi, mint abban az időben kevesen.”)

A Szovjetunióból való hazatérés után összefoglalót írt tapasztalatairól, mely cikk különböző címekekkel jelent meg⁴², s amelyet kötetbe is fölvtett.⁴³ (Azzal a – nem csekély – változtatással, hogy ez utóbbiban elhagyott egy olyan mondatot, amely nyilvánvalóan erős túlzás volt az újságcikkben: „Az élet számos jelensége már a kommunizmus csíráit érzékelteti.”)

Van még egy darabja ennek a szovjetunióbeli „utazás ciklus”-nak, amelyik talán a legérdekesebb, mindenesetre a legszemélyesebb. Különös, hogy ezt a kis írását Németh László nem adta közre újságban, és életében nem került kötetbe sem. Pedig ezt is 1959-ben írta s a címe is: *Szovjet út*.⁴⁴ A szövegből kiderül, hogy ez a vallomás a búcsúesten készült, s az is látszik, hogy ez az első változata az itthon publikált úti élményeknek. Mégis: a szerző egyik utazás-cikkében sem mutatja meg oly őszintén, semmivel meg nem zavart lelkiállapotban önmagát mint ebben. Egyben élénken emlékeztetve régebbi gondolkodói önmagára, észjárására, világképére is.

*

Korreferátumom elején említettem, hogy ezeket a filológiai érdekességeket a Németh-publikálások és -kiadások világából nem kerestem programszerűen, de *meztaláltam* számos Németh László-szöveg pontosítási kívánságának és kényszerének a következményeképpen. Hozzászólásom tehát nem a majdani, az egykori kritikai kiadás hatalmas munkálatának valamiféle előtörődéke kíván lenni, hanem pusztán annak a szakmai igénynek az erősítője, amely kívánatosnak, sőt – láthattunk egy-két példát erre – igen fontosnak tartja a Németh László-életmű minden egyes sorának feltárását és tudományos módszerrel történő hitelesítését, azaz: a kritikai kiadást.

⁴⁰ *Élet és Irodalom*, 1959. okt. 9. 5. A Népszabadságban (1959. okt. 11.) Új alternatíva előtt címmel jelent meg részlet a cikkből. Kötetbe *Két esemény közt* címmel került be.

⁴¹ *Pohárköszöntő*. = *Élet és Irodalom* 1959. okt. 23. 3. Vö. *Sajkodi esték*. Bp., 1961. Magvető. 412–417., 2. kiad. 409–414.

⁴² Németh László nyilatkozata: „A Szovjetunió keresztül irodalmunknak ablak nyílik a világra.” = *Magyar Nemzet*, 1957. okt. 25. Az utópia valósággá válik. Németh László nyilatkozata szovjetunióbeli útjáról. = *Népszabadság*, 1959. okt. 25.

⁴³ Itthon. In: *Sajkodi esték*. Bp. 1961. Magvető. 418–424. 2. kiad. 415–421.

⁴⁴ Utolsó széttekintés. 755–757. *A felelőség szorításában*. I. k. 59–60.

Tanulmány

SZAJBÉLY MIHÁLY

Irodalom és zszurnalizmus

KARL KRAUS ÉS SCHÖPFLIN ALADÁR ÍRÁSAI,
MINT AZ IRODALOM MÉDIATÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI A 20. SZÁZAD ELEJÉN



1. Karl Kraus nézetei irodalomról és zszurnalizmusról

Karl Kraus szerette az irodalmat és gyűlölte a zszurnalizmust. Hogy miért, arról mindjárt fogalmat alkothatunk, ha egymás mellé állítjuk, együtt olvassuk két aforizmáját.

„Úgy kell írunk mindig, mintha először és utoljára fognánk a kezünkbe tollat. Oly sokatmondóan, mintha búcsúznánk, és oly gondosan, mintha legelső írásunkat fogalmaznánk.”¹

„Nem rendelkezni egyetlen gondolattal sem és azt mégis kifejezésre juttatni – ez teszi az újságírót.”²

Az a Kraus ugyanakkor, aki ilyen sarkosan állította szembe egymással az irodalmat és az újságírást, szükségképpen paradox helyzetbe került: mint a *Die Fackel* című egyszemélyes folyóirat kiadója és szerzője, gyakorlatilag újságírói munkával foglalatalkodott nap mint nap, miközben jöttányit sem engedett az irodalommal szembeni magas elvárásaiból. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a sajtóközönség ízlését leginkább a sajtón keresztül lehet befolyásolni. Másként fogalmazva, a sajtó segítségével a modern újságolvasó közönség visszavezethető a könyvhöz, azaz ismét létrehozható a tömegsajtó kialakulása előtti, klasszikus, elmélyülten olvasó, könyvek iránt érdeklődő közönség. Elképzelése azonban nem bizonyult megvalósíthatónak: „Az olvasók nem értenek németül, újságíról pedig nem tudok szólni hozzájuk.”³ Ezt az utóbbi idézett aforizmát, mely irodalom és zszurnalizmus elentétét személyes szintre transzponálta, aligha lehetne másként értelmezni, mint az eredeti célkitűzés megvalósíthatatlanságának belátását. Az a nagy érdeklődés azonban, amellyel a közönség a *Die Fackel* számait fogadta, arról tanúskodik, hogy Kraus mégiscsak tudott újságíról beszélni; ezt egyébként a *Heine és következményei*⁴ című nagy tanulmányának utószavában ő maga is megerősítette.

¹ „Man muss jedes mal so schreiben, als ob man zum ersten und zum letzten Mal schriebe. So viel sagen, als ob's ein Abschied wäre, und so gut, als bestände man ein Debüt.” In: Karl Kraus: Schriften. Hrsg. von Christian Wagenknecht. B.8.: Aphorismen. Frankfurt/M. 1983. 134.

² Keinen Gedanken haben und ihn ausdrücken können – das macht den Journalisten.” In: i. m. 212.

³ „Die Leute verstehen nicht deutsch; und auf journalistisch kann ich's ihnen nicht sagen.” In: Karl Kraus: Schriften. Hrsg. von Christian Wagenknecht. B.8.: Aphorismen. Frankfurt/M. 1983. 165.

⁴ Heine und die Folgen. In: Karl Kraus: Ausgewählte Werke. Hrsg. von Dietrich Simon. B.1.: Grímassan. München, 1977. 290–312. Magyarul: Heine és következményei. In: Kultusz és áldozat.

E tanulmányban ugyanakkor tudatosan vetett számot azzal a problémával, hogy a közönségsiker nem jelenti automatikusan a célbaérés sikerét. A *Heine és következményei* először 1910-ben jelent meg önálló könyvként a müncheni Albert Langen kiadónál, majd a következő évben napvilágot látott a *Die Fackel* hasábjain is. Az utószóban, amelyet Kraus a folyóirat-közléshez írt, szembe kellett néznie a kérdéssel, hogy a szöveg önálló kiadványként miért nem talált olvasókra⁵. A válasz egyszerű. A könyvformában megjelent írást automatikusan irodalomnak tekintették, és „(...) a publikum nem hagyja becsapni magát, a legkifinomultabb szimattal érzékeli a művészetet és biztonságosan kitér előle, még annál is biztonságosabban, amilyen biztonsággal rátalál a giccstre.”⁶ Egyedül a regény, amely „(...) legtökéletesebb alakjában is képes a közönséges értelem számára valamiféle kapaszkodót és reményt nyújtani, táplálja ma is a maga emberét.”⁷ A *Die Fackel* népszerűségét Kraus leginkább annak a körülménynek tulajdonította, hogy oldalait a közönség bizonyos elnézéssel forgatja. „Ennek a folyóiratnak a kiadója jól tudja, hogy tekintélyét főként annak a fogékonyságnak köszönheti, amely például nem hátrál el nyomban a kiváló regényírótól, csupán mert olyasmiket hallani, hogy ez az ember művész is.”⁸ A *Heine és következményei* önálló kiadványként való megjelentetése azonban egyértelműen megmutatta, hogy az igazi irodalom milyen csekély közönséggel rendelkezik. „És ezt a tapasztalatot épp ez a munka nem fogadhatja fájdalom nélkül. Hiszen az lett volna a szándéka, hogy olvasókat teremtsen, és ez csak akkor sikerülhetett volna, ha talál is olvasókat.”⁹ Éppen ezért jelentette meg Kraus a szöveget a *Die Fackel*ben is, mégpedig a következő ironikus (vagy öníronikus?) kommentár kíséretében: „Itt, meghitt körben, legalább kísérletet tehet, hogy több süket fülhöz szóljon, mint amennyi a nagy német nyilvánosságban található.”¹⁰

Kraus tehát nem tudta és nem is akarta elfogadni azt, hogy a sajtó közönségét nem lehet visszavezetni a könyvhöz, nem lehet belőle irodalombarát közönséget formálni. Szatirikus stílusa mégis ennek a ténynek a belátásáról tanúskodik: nem tudta és nem is akarta elfogadni a modern, szerepkörök szerint elkülönült társadalom¹¹ viszonyait, inkább gú-

A német esszé klasszikusai. Szerk. Salyámosy Miklós. Bp., 1981. 463–496. (Tandori Dezső fordítása.)

⁵ Karl Kraus: Nachwort zu Heine und die Folgen. In: Die Fackel Nr. 329/330.

⁶ „(...) das Publikum lässt sich nicht täuschen, es hat die feinste Nase gegen die Kunst, und sicherer als er den Kitsch zu finden weiß, geht er dem Wert aus dem Wege.” Magyar fordításban: Heine és következményei, 491. (Tandori Dezső egyébként kitűnő magyar fordítását az idézetek némelyikében – a pontosság kedvéért, mint ez esetben is – sajátommal helyettesítettem.)

⁷ „(...) in vollkommener Gestalt noch dem gemeinen Verstande irgend Halt und Hoffnung lässt, nährt heute seinen Mann.” Magyar fordításban: Heine és következményei, 491.

⁸ „Der Herausgeber dieser Zeitschrift ist sich durchaus bewusst, dass sie ihr Ansehen größtenteils jener Empfänglichkeit verdankt, die sich etwa dem vorzüglichen Romanautor nicht gleich darum entzieht, weil sie vom Hörensagen weiß, dass er auch ein Künstler ist.” Magyar fordításban: Heine és következményei, 492.

⁹ „Und diese Erfahrung kann gerade sie nicht schmerzlos hinnehmen. Denn ihr Wille ist, Leser zu schaffen, und das könnte ihr nur gelingen, wenn sie Leser findet.” Magyar fordításban: Heine és következményei, 493.

¹⁰ „Hier, im vertrauten Kreis, wird sie wenigstens den Versuch machen, zu mehr tauben Ohren zu sprechen, als in der großen deutschen Öffentlichkeit zu haben sind.” Magyar fordításban: Heine és következményei, 493.

¹¹ Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt/M. 1987.

nyolódott felettük, és éles nyelvvel, nyelvi bravúrjaival a *Die Fackel* közönségének azt a részét is elszórakoztatta, amely a folyóiratot a pusztázó zsurnalizmus termékeként vette a kezébe. Törekvéseinek eredménytelensége jelentős mértékben belejárt abba, hogy a 19. századot az irodalom hanyatló periódusának tekintette. Munkássága ugyanakkor, mellyel a hanyatlásnak igyekezett gátat vetni, paradox módon éppen a hanyatlás-képzetből táplálkozott. Írásai nem is maradtak hatástalanok, hatásuk azonban jelentősen eltért az általa elképzelttől. A századforduló újságíróul értő közönsége irodalom helyett *publizistikaként* forgatta írásait, hozzájárulva ahhoz, hogy az irodalom hanyatlása végső soron megállíthatatlan történeti folyamatként bontakozzék ki Kraus szeméi előtt.

2. Schöpflin Aladár irodalom és zsurnaliztika viszonyának alakulásáról a 19. századi Magyarországon

Arról, hogy a Kraus-szal lényegében egyidős Schöpflin Aladár¹² miként vélekedett irodalom és zsurnalizmus viszonyának alakulásáról, mindenekelőtt *A magyar író* című, 1908-ban megjelent tanulmányából alkothatunk képet.

Schöpflin interpretációjában a történet a 19. század húszas éveiben kezdődik. Kisfaludy Károly személyében ekkor jelent meg a magyar irodalom történetének az első olyan írója, aki képes volt irodalmi (írói, szerkesztői) munkásságának jövedelméből megélni. Megélhetésének elsődleges forrása az általa kiadott és szerkesztett *Aurora* című almanach volt, melynek munkatársait is rendszeresen honorálta. A következő évtizedben növekedett a főfoglalkozású írók száma (Vörösmarty, Bajza stb.) A legtöbb író azonban nem jutott irodalmi munkássága nyomán megfelelő jövedelemhez, pótszerként pedig a sajtó felé fordult, azaz rendszeresen adott írást a harmincas években már egyre nagyobb számban napvilágot látott lapoknak és folyóiratoknak, mindenekelőtt a gyorsan népszerűvé váló divatlapoknak.

Az írói és újságírói tevékenység között annakidején még nem volt semmiféle feszültség. A zsurnaliztát gyakorlatilag íróknak tekintették, tagja lehetett az irodalmi társaságoknak, sőt az akadémiának is, és a neves újságírók éppen úgy elnyerték a közönség rokonszenvét, mint a vezető írók. Schöpflin szerint nincs is ebben semmi meglepő, hiszen az akkori lapok munkatársai valóban inkább írók voltak, mintsem újságírók. Az első hírlapokban a hírek rovata még meglehetősen szerény volt, szemben a véleményműfajok (vezércikk, irodalmi és színházi kritika, tárcák stb.) rovatainak gazdagságával, melyek a zsurnaliztától valójában író tehetséget követeltek. Ilyen körülmények között pedig az újságírók az írókra jellemző nyugodt tempóban és gondossággal csiszolgathatták írásaikat.

Ez a helyzet 1848/49-ig alig változott. A szabadságharc bukása után viszont Schöpflinnek (a mai nézetekkel egyébként nem teljesen egybehangzó) véleménye szerint a hazai sajtó alakulástörténetben mintegy tíz esztendőszünet következett. Gondolatmenete azonban abban a tekintetben ma is érvényesnek tekinthető, hogy a már nem Bécsből irányított politikai sajtó újrakezdése az 1850-es évek végére, 1860-as évek elejére tehető. Ekkortájt a kor legnevesebb írói (Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál, Csengery Antal stb.) tevékenykedtek a lapokban, és munkásságuk nyomán a sajtó egyre nagyobb tekintélyre tett szert. Az 1867-es kiegyezés után viszont az újjászervezett állami apparátusnak

¹² Schöpflin 1872-ben, Kraus 1874-ben született.

és közigazgatásnak igen sok ismert és tehetséges emberre volt szüksége, minek következtében a vezető író-újságírók jelentős része állami szolgálatba lépett. Ezután az újságírás sokáig ugródeszkeként szolgált az állami hivatalok felé. Amennyiben fellapozzuk a magas rangú politikusok, állami hivatalnokok, vagy éppen egyetemi tanárok életrajzát, írja Schöpflin, azonnal feltűnhet, hogy legtöbbjük újságírói tevékenységgel alapozta meg későbbi karrierjét. Aki a hajdani író-újságírók közül hivatali munkája mellett sem hagyott fel az írói tevékenységgel, az állami státusát jól ki tudta használni: az általa betöltött hivatal kiemelt rangot és tiszteletet biztosított számára mind az írói társadalomban, mind az olvasók körében, irodalmi munkássága pedig előnyt jelentett a további hivatali karrier szempontjából.

Az 1880-as években a helyzet ismét megváltozott. A hivatalok telítődtek, megszűnt a korábbi évtizedekben kialakult és megszokottá vált átjárás a lapok szerkesztőségeiből az állami hivatalokba. Most már a legtehetségesebbek is kénytelenek voltak megmaradni az újságírás mellett, és „(...) kényszerből igen erős fegyverei lettek a sajtónak meg nem izent, de ma már végig küzdött hadjáratában a könyv ellen. Az újság az ő felhasználásukkal elegendő szépirodalmi és ismeretközlő olvasnivalót tudott adni olvasóinak, s így nélkülözhetővé tette a könyvet. Ezzel az író a gályarab láncával fűződött az újsághoz, s az irodalom kenyéradója az újság lett. Mint nálunk a kenyéradók általában, nagyon rossz kenyéradó lett, kiszívja az író csontja velejét is, megpuhítja hátgerincét, s e mellett a kenyér, amelyet ad, sovány és rossz.”¹³ Mindez színvonalassal, a közönség ízlésének tett engedményekkel járt együtt; a megélhetés kényszere könnyen irodalmi iparossá alacsonyítja a legfényesebb tehetséget is.

3. Heine és következményei

Schöpflin elsősorban író volt és irodalomkritikus, a *Nyugat* munkatársa, míg Karl Kraus inkább szerkesztőként és publicistaként tevékenykedett. Egyebek mellett talán ez a különbség magyarázza, hogy Schöpflin a kívülállók együttérzésével, Kraus viszont a sorstárs gyűlöletével fordult az újságírók felé. Schöpflin tanulmányában azt a folyamatot ábrázolta, amelynek során az író anyagi okokból előbb újságok munkatársa lett, majd *íróból* kényszerűen *újságíróvá* vált. A háttérben természetesen a közönség megváltozott érdeklődése állt, Schöpflin véleménye szerint azonban az újságok azért tudtak sok korábbi könyvolvasót megnyerni maguknak, mert ők maguk – köszönhetően az író-újságíróknak – képesek voltak számukra megfelelő irodalmi olvasmányanyagot biztosítani.

Schöpflin interpretációja szerint tehát a zsurnalizmus irodalommal szembeni előtérbe kerülése egyféle nem kívánatos, ugyanakkor természetes evolúció eredménye. Kraus viszont törést észlelt a német irodalom alakulástörténetében a 19. század első felében, melynek okozója nem más, mint Heinrich Heine, aki ezidőtájt plántálta át francia stílust és szellemet német földre.¹⁴ Kraus róla szóló híres tanulmánya alapján véve nem más, mint sajátos hozzájárulás a tartalom-forma problematika értelmezéséhez. „Olyan időkben, amikor még volt idő, a művészet összeolvadást jelentett. Abban a korban azonban,

¹³ In: Válogatott tanulmányok. Szerk. Komlós Aladár. Budapest, 1967. 46.

¹⁴ Erről részletesebben és problémakört differenciáltabban kezelve: Werner Kraft: Das Ja und des Neinsagers. Karl Kraus und seine geistige Welt. München 1974. 114–124.

amelynek csak újságjai vannak, anyag és forma szétválík: a gyorsabb megértés kedvéért.”¹⁵ Az alapvetően anyagszerű német kultúrával szemben a francia a formát helyezi előtérbe: „Az egyik a művészetben csak az anyagszerűt éli át. (...) A másik már az anyagban a művészt éli át.”¹⁶ Tökéletesnek tehát a német kultúra sem tekinthető, Kraus szerint mégis kedvezőbb a művész számára a francia viszonyoknál. Ennek leszögezése után azt veti Heine szemére, hogy a hagyományos német nyelvi kultúrába bevezette a francia forma-kultúra könnyelmű könnyedségét. „Heine költészete a romanisztikus életérzésből hat a német művészetszemléletre. És ebben az alakulásban az *utele dulci*-t adja, franciás szellemmel ékíti a német célt.”¹⁷ A tartalom és forma e világos elválasztásának örökségéből táplálkozik a zsurnalizmus, mely mint veszélyes közvetítő és egyben parazita, az élet és a művészet között foglal helyet. „Az eszköz ékítménnyé vált, és úgy elfajult, hogy a napisajtó iparművészeti haladásával szinte lépést tartani se bír a használati tárgyakat dekoráló cífrázhatnék; olyat ugyanis még nem hallottunk, hogy a betörőszerszámokat a Bécsi Műhelyben készítették volna.”¹⁸ A zsurnalizmus fékevesztett díszítőkedvének tipikus műfaja a tárca, a gondolatoknak e kis komposztálója, „ein Faulenzer der Gedanken”, amelyet ugyancsak Heine importált Franciaországból. A tárca teremti és táplálja az elkorcsosult kultúra világát, amelyben az olvasás pusztá időtöltéssé válik, kényelmes kitérővé az irodalom elől. Kraus rendkívül sötét színekkel festi le a 20. század elejére kialakult helyzetet: „Sosem volt még művésztől közönségig ilyen hosszú az út; de ilyen művi átmenet sem volt közöttük soha, efféle közvetítő, mely magától ír és olvas, úgy méghozzá, hogy mindenki írhatja és mindenki megértheti, és csak a szociális véletlen dönti el, hogy a művelődésnek ebből a szellem ellen vonuló pogány hordájából ki mikor válik ki írás vagy olvasás céljaira.”¹⁹

¹⁵ „In Zeiten, die Zeit hatten, hatte man an der Kunst eins aufzulösen. In einer Zeit, die Zeitungen hat, sind Stoff und Form zu rascherem Verständnis getrennt.” In: Karl Kraus: Ausgewählte Werke. Hrsg. von Dietrich Simon. B.1.: Grimassen. München 1977. p. 309. Magyar fordításban: Heine és következményei, 487.

¹⁶ „Die eine erlebt in der Kunst nur das Stoffliche. [...] Die andere erlebt schon im Stoff das Künstlerische.” In: Karl Kraus: i. m. 290. Magyar fordításban: Heine és következményei, 463.

¹⁷ „Seine Dichtung wirkt aus dem romanischen Lebensgefühl in die deutsche Kunstanschauung. Und in dieser Bildung bietet sie das utile dulci, ornamentiert sie den deutschen Zweck mit dem französischen Geist.” In: Karl Kraus: i. m. 291. Magyar fordításban: Heine és következményei, 464.

¹⁸ „Das Instrument zum Ornament geworden, und so entartet, dass mit dem kunstgewerblichen Fortschritt in der täglichen Presse kaum noch jene Dekorationswut wetteifern kann, die sich an den Gebrauchsgegenständen betätigt; denn wir haben wenigstens noch nicht gehört, dass die Einbruchsinstrumente in der Wiener Werkstätte erzeugt werden.” In: Karl Kraus: i. m. 291. Magyar fordításban: Heine és következményei, 464.

¹⁹ „Nie war der Weg von der Kunst zum Publikum so weit; aber nie auch hat es ein so künstliches Mittelding gegeben, eins, das sich von selbst schreibt und von selbst liest, so zwar, dass sie alle schreiben und alle verstehen können und bloß der soziale Zufall entscheidet, wer aus dieser gegen den Geist fortschreitenden Hunnenhorde der Bildung jeweils als Schreiber oder als Leser hervorgeht.” In: Karl Kraus: Nachwort zu Heine und die Folgen. In: Die Fackel Nr. 329/330. Magyar fordításban: Heine és következményei, 491.

3. Karl Kraus és Schöpflin Aladár írásai, mint az irodalom médiatörténetének forrásai

Interpretációjuk és értékítéleteik minden különbsége ellenére Kraus és Schöpflin egyetértettek abban, hogy az irodalom közönségének nagyobb része újságolvasó közönséggé alakult a 19. század második felében. A mostani gondolatmenet összefüggésében különösen érdekes, hogy Kraus a tárca műfajának megszületését is a zsurnalizmus számlájára írta. Lelkesedni, mint láttuk, egyáltalán nem lelkesedett érte, megfigyelése mégis erősíti a mai megfigyelőnek azt a hipotézisét, hogy a bemutatott szövegeket lehetséges és érdemes az irodalom médiatörténetének forrásaiként értelmeznie.

3.1. Az irodalom médiatörténete

Amikor ma a média szót halljuk vagy kiejtjük, mindenképp az úgynevezett tömegműzeumokra – újságokra, rádióra, televízióra – gondolunk. Ennek alapján a médiatörténet nem lenne más, mint sajtó-, rádió- és televíziótörténet, legújabbán kiegészülve számítógép- és internet-történettel. Amennyiben azonban a média fogalma alá sorolunk minden olyan technikát, amely az információtovábbítás szolgálatában állt az emberiség története során, akkor a médiatörténet az észlelés technicizálódásának a történetével lesz egyenlővé.²⁰ Hogy azután e történet leírását az olyan bázismédiumok vizsgálatával kell-e kezdeni, amilyen a szem (látás), a fül (hallás), a bőr (tapintás), az orr (szaglás), a nyelv (ízlelés), vagy csupán az írás, illetve a könyvnyomtatás feltalálásával, az már vitakérdés a szakirodalomban; e vita tulajdonképpeni tétje az, hogy a média- és a kommunikációtörténet szinonim fogalmaknak tekinthetők-e, vagy sem²¹. Egyetértés mutatkozik viszont abban, hogy a médiatörténet semmiképpen sem azonos a média technikatörténetének időrendjével. Az egyes médiatechnikák kronologikus sorba rendezése ugyan az alapját képezi minden médiatörténetnek, a tulajdonképpeni kérdés mégis az, hogy egy új médium keletkezése miként rendezi át a meglévő hatókörét és lehetőségeit. „A médiaegyüttes – írja Helmut Schanze – az új médiatechnikák belépésével mind komplexebbé válik, a lehetséges mediakapcsolatok és mediális átalakulások száma emelkedik. (...) Minden új médium megteremt a maga történetét. Egyik sem lép azonban a régi médiumok helyébe, újradefiniálja viszont azok szerepét és jelentőségét.”²² Az írás létrejötte nem tette feleslegessé a beszédet, a könyvnyomtatás feltalálása nem tette szükségtelenné az írást, az újságok elterjedése nem tette értelmetlenné a könyvek kiadását, a digitális információátviteli és információközvetítési technikák kialakulása nem tette nélkülözhetővé a nyomtatott sajtót – a beszéd azonban más szerepet játszik az írás feltalálása előtt és más utána, éppen úgy, amint a kézírás is más szerepet játszik a könyvnyomtatás feltalálása előtt és más utána, stb.

A médiatörténet mindenkor kérdése tehát az, hogy egy médium környezetének az átalakulása miként alakítja át magát a médiumot, ill. magának a médiumnak az átalakulása miként alakítja át a médium környezetét. Mivel a megfigyelés tárgya ez esetben egy fo-

²⁰ Helmut Schanze: Einleitung. In: Handbuch der Mediengeschichte. Hrsg. von Helmut Schanze. Stuttgart 2001. 2.

²¹ Helmut Schanze: Integrale Mediengeschichte. In: i. m. 207–280.; Hans-Dietrich Kübler: Medienanalyse. In: i. m. 41–71.; Siegfried J. Schmidt / Guido Zursiege: Orientierung Kommunikationswissenschaft, Reinbek bei Hamburg 2000.

²² Helmut Schanze: i. m. 210.

lyamatos kölcsönhatások által állandó mozgásban tartott, rendkívül komplex folyamat, a kérdésre nem adható egyetlen, minden szempontból kielégítő válasz, sokkal inkább pillanatfelvételeken alapuló, egymást kiegészítő válaszok sorának megfogalmazására készlet.

Nincs egyetértés a szakirodalomban afelett sem, hogy az irodalom maga médiumnak tekinthető-e. Vitán felül áll azonban, hogy az irodalom mediális hordozókra (papír, írás, nyomtatás, digitális tárolás) szorul. Natalie Binczek und Nicolas Pethes szerint „(...) e ponton az első kérdés úgy vetődik fel, hogy a hordozó médiumok materiális szerkezete mennyiben befolyásolja, sőt determinálja az irodalmi formákat. (...) Az irodalom médiatörténetének második kérdése pedig azt a szokást és módot érinti, hogy az irodalom miként képes reflektálni saját mediális struktúrájára, illetve a vele konkuráló médiumok írásmódjára.”²³ Az irodalom médiatörténete tehát azon lehetséges narratívák egyike, amely irodalom történetének megfigyelése nyomán létrehozható. A hagyományos narratívákkal szemben, amelyek magukra az irodalmi folyamatra összpontosítanak, alapvető perspektívaváltást jelent azonban, hogy az irodalom médiatörténetének kutatója elsősorban az irodalomtörténeti folyamatok mediális környezetére összpontosítja figyelmét, azaz a mediális környezet változásaival magyarázza az irodalom belső történetének alakulását.

Aligha vitás, hogy egy mai író másként alkot, mint egy 19. századi.

Miért találunk például a 19. századi regényekben nagyon részletes tájleírásokat, és miért tarjuk azokat ma szinte kivétel nélkül unalmasaknak? Vajon miért nem találták őket unalmasaknak a korabeli olvasók? Talán azért, mert annakidején legfeljebb a réz- és fametszetek, majd a század vége felé a fénykép adott lehetőséget a táj láthatóvá tételére. A közönség pedig, amely az akkori közlekedési viszonyok következtében sokkal inkább helyhez kötött volt a mainál, ugyanakkor a maihoz hasonló természetes kíváncsisággal fordult a távoli vidékek (országok, városok, emberek) felé, érthető gyönyörrel fogadta a regényírók festői vagy éppen realista leírásait. A tájat tehát sokáig az író szavai tették láthatóvá, és a közönség boldog örömmel szemlélődött az író szavainak a segítségével. A vasúthálózat kiépülésével, az utazás gyorsabbá és olcsóbbá válásával, a fényképezés terjedésével és tökéletesedésével, majd a mozgókép megjelenésével azonban a 19. századi, részletező leírások okafogyottakká és érdektelenné váltak.

Nem szívesen olvassuk azt, amit meg is nézhetünk.

Gyönyörünket leljük viszont abban, ha az író részletesen, pontról-pontra leírja számunkra azt, amit a *kamera lát*, azaz a *kamerával való látás* élményében részesít bennünket, mint például Mészöly Miklós *Film* című kisregényében. Ez pedig megint csak arra utal, hogy az új médiatechnikák nem a régiék *helyére*, hanem *melléjük* lépnek, és ezzel a meglévőkkel újradefiniáltatják saját lehetőségeiket és szerepüket.

²³ „[d]ie erste Frage, die sich von hier aus stellt, inwieweit die materiellen Strukturen der Trägermedien literarische Formen bedingen oder gar determinieren.” Und dann weiter: „Die zweite Frage an einer Mediengeschichte der Literatur betrifft demnach die Art und Weise, in der Literatur eine Reflexion ihrer eigenen medialen Struktur sowie der Verfasstheit konkurrierender Kommunikationsmedien sein kann.” Natalie Binczek / Nicolas Pethes: Mediengeschichte der Literatur. In: In: Handbuch der Mediengeschichte. Hrsg. von Helmut Schanze. Stuttgart 2001. 282.

3.2. Zsurnalisztika kontra irodalom, vagy irodalom a zsurnalisztika környezetében?

A kultúra helyzetének az a pesszimista megítélése, mely az idézett 20. század eleji szövegek esetében különösen Krausnál feltűnő, hosszú előtörténettel rendelkezik. Általános tendencia, hogy egy új médium keletkezését mindig heves elhárító mechanizmusok, vagy legalábbis aggodalmas és borúlátó megjegyzések kísérik a már létező médiumok részéről. Ez a folyamat már Platónnal elkezdődött, aki *Phaidros* című dialógusában úgy beszélt az írás megszületéséről, mint ami az archiválás problémáját megoldja ugyan, de gyengíti az emberi emlékezőképességet.²⁴ Schöpflin és Kraus írásai voltaképpen az olvasás második forradalma által kiváltott kései reflexióknak tekinthetők. A lassú, intenzív olvasásról a gyors, extenzív olvasásra való áttérés a 18–19. század fordulóján zajlott le Európában, és a nyomában kibontakozott „Lesewut”, „olvasási düh” azonnal kiváltotta konzervatív kritikusok ellenérzését. A támadások már akkor is rendkívül hevesek voltak, noha az olvasás valódi demokratizálódása csak mintegy száz évvel később, a tömegsajtó kialakulásával párhuzamosan következett be.²⁵

Azon számos médiatörténeti változás közül, amelyek az irodalom környezetében a nyomtatási technika tökéletesedésétől kezdve a fénykép, a fonográf és a mozgókép felfedezéséig a 19. század folyamán lejátszódtak, kétségtelenül a tömegsajtó létrejötte volt a legfontosabb. A 18. század végi olvasási forradalom kibontakozása előtt leginkább csak könyvek álltak a tudás tárolásának és terjesztésének a szolgálatában, melyek lassú és intenzív olvasást igényeltek. Nem is volt olyan sok belőlük, nem is volt olyan változatos a tematikájuk, hogy az olvasó a bőség zavarában vágtatni kezdett volna a sorok között. A könyvek számának bővülése és tematikai gazdagodása, a sajtó megjelenése és sokszínűvé válása viszont gyökeresen új olvasási szokásokat alakított ki. Az újságot az ember gyorsan átlapozza, reggeli mellett vagy a déli ebédszünetben a kávéház asztala mellett. Elmélyülésre többé nincsen idő, és a profitorientált kiadók bőségesen ellátják a közönséget könnyen emészthető olvasnivalóval. Aki szabadulni szeretne a tömegsajtó e mindennapi irritációjától, annak Kraus *A fordított életmód dicsérete* című satirikus írásában nappali alvást és éjszakai munkálkodást javasol. „Éjszaka nyugalom van a hétköznapi élet valamennyi üzemében. Semmi sem mozdul. Csak az utcseprőkocsi zakatol végig az utcákon, mint a fordított világrend szimbóluma, felveri a port, amit a nappal maga mögött hagyott, és ha esik az eső, akkor megjelenik az utcákon a locsolókocsi is. Egyébként minden csendes. Az ostobaság szunnyad – akkor hát nekilátok a munkának. Távolról mintha a nyomdagépek zaja hallatszana: zakatol az ostobaság. Becserkészem, gyilkos szándékomban még örömmet is lelem. És amikor a kultúra keleti horizontján megjelenik az első reggeli lap sugara, aludni megyek... Ilyen előnyei vannak a fordított életmódnak.”²⁶

²⁴ Helmut Schanze: *Integrale Mediengeschichte*. In: i. m. 209.

²⁵ Cavallo–Chartier: *Bevezetés*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo Cavallo–Roger Chartier. Budapest, 2000. 9–43.

²⁶ „(...) in der Nacht [ist] in allen Betrieben öffentlicher Betätigung Stillstand. Nichts regt sich. Es gibt nichts Neues. Nur die Kehrichtwalze zieht wie das Symbol einer verkehrten Weltordnung durch die Strasse, damit der Staub verbreitet wurde, den der Tag zurückgelassen hat, wenn's regnet, so geht auch der Spritzwagen hinterher. Sonst ist Ruhe. Die Dummheit schläft – da gehe ich an die Arbeit. Von fern klingt es wie Geräusch von Druckpressen: die Dummheit schnarcht. Und ich beschleiche sie und ziehe aus der meuchlerischen Absicht noch Genuss. Wenn am östlichen Horizont der Kultur das erste Morgenblatt erscheint, gehe ich schlafen... Das sind die Vor-

Az írók azonban többnyire nem a Kraus-féle fordított életmódot választották, hanem meghódították maguknak a lapok tárca-rovatait. Más szóval az irodalom nem csupán alkalmazkodott az új körülményekhez, hanem ki is használta a megváltozott mediális környezet adta lehetőségeket. Olyan új irodalmi műfajok születtek így, mint a tárcaregény és a tárcanovella. Egy hírlap természetesen óriási mennyiségű szöveget emészt fel nap mint nap, így a tárcát jórészt a zszurnaliszták rutin-munkái töltötték ki. Dolgoztak azonban ide a legkitűnőbb írók is. A tárcarovat adta lehetőségek nélkül például elképzelhetetlen lett volna Mikszáth, Krúdy, Kosztolányi, vagy éppen Csáth Géza munkásságának a kibontakozása, de említhetném ebben az összefüggésben Maupassant vagy Csehov nevét is. A névsort könnyű lenne szinte parttalanná duzzasztani, a mostani összefüggésben azonban inkább azt szeretném ismételtlen hangsúlyozni, hogy zszurnalizmus hiányában, mely egyszerre jelentett számára irritációt és tevékenységi területet, nem bontakozhatott volna ki magának Krausnak a munkássága sem.

4. Végső következtetések

Az irodalom médiatörténetének kutatója vizsgálhatja egyrészt maguknak az irodalmi műfajoknak az alakulását a mediális környezet változásainak összefüggésében, másrészt szemügyre veheti azokat a reflexiókat (önleírásokat és másleírásokat), amelyek az irodalom rendszerének ezt az autopoietikus mozgását kísérik. Karl Kraus és Schöpflin Aladár szövegei az irodalom önleírásai közé tartoznak, és mint ilyenek, részét képezik az irodalom-rendszer alkalmazkodási mechanizmusainak. E mechanizmusokat a környezet változásainak megfigyelése nyomán a rendszeren belül létrejött irritációk mozgatják. Kraus és Schöpflin megfigyelései és következtetései az *irodalom/zszurnalizmus* különbségtétele köré szerveződnek. Másleírást adnak a zszurnalizmusról az irodalom rendszerének nézőpontjából, illetve önleírást az irodalom rendszeréről magáról. Ezért lehetnek az általuk létrehozott szövegek a második rendbéli megfigyelő számára, aki önmaga számára az irodalomtörténet problémakörének komplexitását az *irodalomtörténet/médiatörténet* különbségtétele mentén redukálja, azaz az irodalom médiatörténete iránt érdeklődik, becses források.

teile der verkehrten Lebensweise.” (Lob der verkwhrten Lebensweise. In: Ausgewählte Werke. Hrsg. von Dietrich Simon. B.1.: Grimassen. München 1977. 160.)

KÁNTOR LAJOS

Balassi élete Erdélyben



A költők élete nem ott ér véget, ahol és amikor a sírba fektetik őket. A költők, a nagyok élete ott kezdődik, ahol befejeződik földi létük. Így hát Balassi Bálint erdélyi jelenlétéről sem csak úgy lehet szólni, hogy valamelyik kézikönyvből, irodalomtörténeti tanulmányból kimásoljuk rövid itteni jelenésének adatait, részvételét a Bekes Gáspár-féle Báthori-ellenes katonai vállalkozásban, fogságba esését, a gyulafehérvári fejedelmi udvarban való tartózkodását és azt, hogy Báthori István megkedvelte a költő-hadfit, nem adta ki a töröknek, hanem magával vitte Lengyelországba. Balassi Erdélye, Erdély Balassija ennél többet jelent – érdemes ezt a történetet az utókor, a jelen irodalma felől is olvasni.

Egy személyes mozzanattal kezdem előadásomat: a kolozsvári, magyar tannyelvű Bolyai Tudományegyetem elsőéves magyar szakos hallgatójaként évi dolgozatot kellett írnom a régi magyar irodalmi szemináriumon, és én természetesen Balassi Bálint költészetét választottam. Azért *természetesen*, mert már akkor a XX. századi, a kortársi magyar irodalom érdekelte, s az első éven tanultakból Balassi állt a legközelebb ehhez. Még nem voltam tizenhét éves, a dolgozat bizonyára ennek megfelelően zsenileg lehetett (bár évfolyamtársaim, Lászlóffy Aladár és mások jobb véleménnyel voltak róla, mint a viszonylag korán meghalt, szegény-szerény szemináriumvezetőnk); Balassi reneszánsz vonatkozásait próbáltam megközelíteni, ha jól emlékszem – mert a szöveg azóta sem jelent meg, sőt már hiába keresem fiókjaimban a félszázados irományt.

Megtaláltam azonban két egyetemi jegyzetemet (mármint tanáraink előadásainak kézzel lejegyzett kivonatát): a Szigeti Józsefét (Népköltészet – Régi magyar irodalom), 1954–55-ből, valamint a III-IV-V. évfolyamon hallgatott Szabédi Lászlóét (Irodalmi nyelvtörténet). Szigetinek igencsak kedves témája volt Balassi (a Kriterion kiadta, *A mű és korának* 1970-es tanulmánykötetének egyik hosszabb fejezete a fiatal Balassi Bálintról szól), főként a költő és a politikum kapcsolatát vizsgálta; jegyzetemből másolom ide: „Ő hirdette először magyar nyelven, hogy az ember az élet ura. Következésképpen a boldogság emberi jog.” Legkedvesebb tanárom, a tudós költő és kiválóan erkölcsös ember, a megpróbáltatások közepette a Bolyai Tudományegyetem megszüntetése után hetekben életét feladó Szabédi László szintén bőven foglalkozott Balassival (noha *A magyar ritmus formáiban* éppen csak említi, mert bővebben a népköltészeti tanulságokra figyel). „Olyan szerepe van a magyar műköltészet nyelvének megteremtésében, mint Heltainak a magyar próza nyelvének megteremtésében. Balassi népiességéből hiányzik a feudalizmus-ellenes vonás” – olvasom az egykori előadás lejegyzésében. És tovább: „Balassi nem a népek, nem népies nyelven írt. Az irodalmi nyelv fejlődésének udvari vonalát képviseli.” És aztán jönnek a példák, szerelme tárgyának megnevezése (kegyes, szép szűz, virág, láng, violaszál, rózsa, gyöngy, gyémánt, sólyom, ráró, szívem, lelkem) meg a hiperbolikus túlzások (tűz, szén,

láng, örökkévaló láng), a metaforikus megszólítások. „A népdal nem halmozza ilyen mértékben a megszólításokat” – állapította meg Szabédi.

Hogy ezek az előadások befolyásolták-e évfolyamunk és a Szabédit még hallgatható, utánunk következő évfolyamok költőit, legfeljebb feltételezhetem. Tény, hogy Lászlóffy Aladár poézisében többször is találkozunk Balassival, és nem is akárhogyan. A *Keleti reneszánsz* kötet (1993) címadó versében ilyen közvetlenül szólítja meg a végvári költő kortársát:

*Lengyelek nagyapja,
Kohanowsky János,
ültél-e valaha
Bálint asztalához?*

*Ült-e asztalodnál
számkivetett véred,
kivel a parnasszus
örökárát méred?*

Ez a közvetlenség, ez az összetartozás, a történelmi időben való osztozás általában jellemző Lászlóffy Aladár história-művelődéstörténeti vétetésű verseire, már korai megszólalásától kezdve. Végvárat és verset, „félíg-hált szerelmeket”, bort és „szilaj áhítatot” egyként megidéz a *Keleti reneszánsz*; mindez persze nem homályosítja el, csak hitelesebbé teszi a nagy elődök dicséretét:

*indulat és példa
akkor is örökre
szól Itáliára.
Párizsra, törökre*

*szól latinos múzsák
lomha tomporára,
szól hetedhét ország
enyhítő borára,*

*szól a szomszédságra,
szól a szövetségre,
legalább művekben
világegyezésre.*

Erről van szó, erről a bizonyos világegyezésről – Lászlóffy tulajdonképpen ezt éli, írja költői pályája kezdete óta. Korábban főképp szabad versben – ahogy például *A literatura folytatása* cím alatt (az 1985-ös kiadású *Ledőlési határidőben*) olvashatjuk:

*A költők, ezek a fontos gyermekek
mintha tízezredszer kezdenék el
ugyanazokkal a szavakkal ezt a
beszélgetést, ezt a megfoghatatlan*



*beszélgetést, ezt a beszélgetésszerű
beszélgetést, mely végül is csak ennyi.
Voltaképpen az egy főre eső líra
se jelent több vigaszt, mint amennyit
az, mikor bármilyen más indítékból
valaki felismeri végre
emberében az embert, nyelvében
a nyelvet, igazában az igazságot.*

Hasonlót mond Király László a Költők múzeumában:

*Szidjátok költőiteket – de tüzes ágyukban,
zúzmarás lepedőjükön nem feküdtetek.
Legendás részegségük számotokra
egyszerre riasztó, vonzó és borzongató.
Számon kéritek rajtuk az álmokat,
melyeket nektek kellett volna megálmodnotok,
de épp más dolgok akadt...*

Persze, Balassit már régóta nem szokás szidni, legfőképpen költő-utódai inkább felnéznek rá. Amikor Csiki László így szólal meg Balassi nevében:

*Én költő nem voltam én csak énekeltem,
amit fülemben fűtt a szél nagy futáson;
száz ló is kidőlt alólam – elsirattam,
és elsirattam – mert fájt – a dalolásom*

– akkor nyilvánvalóan nem Balassi Bálint költő voltát vonja kétségbe, hanem irigykedve gondol arra, aki szabadnak tudta magát, aki állta a harcot, aki szavak helyett csak asszonyt szeretett.

Csiki verse, a *Balassi, a Kellékek* című kötetben látott napvilágot, 1972-ben. Ugyanabban az évben és ugyanannál a kiadónál – a Kriterionnál –, amely megjelentette a Csiki-vel nemzedéktárs Farkas Árpád azóta több kiadást megért antológiáját a legszebb magyar szerelmes versekből (*Szeretni tehozzád szegődtem* címmel); a gyűjtemény Szabédi és Lászlóffy Aladár három-három versét is tartalmazza, és a válogatás élén természetesen ott találjuk a *Hogy Júliára találát* és az *Ó nagy kerek kék eget*, másik három Balassi-költemény társaságában.

A Balassi-hatás, Balassi költészetének-példájának vonzása Erdélyben (sem) egy nemzedékre korlátozódik. A fiatal költők 1974-es antológiájában, a *Varázslatainkban* talállok (ismét) rá a ma már inkább műfordítóként, szerkesztőként ismert Németi Rudolf négy-szakaszos versére (ennek is *Balassi* címe); azt gondolom, harminc év elteltével is érdemes idézni, egészében:

*valaki asszonyt keres
szíves dallamút
virághatalmút*

*valaki hitet keres
okos istenút
harcos krisztusút*

*valaki hazát keres
karddal védhető
tollal verhető*

*valaki nagyon keres
magához hasonlót*

A másik végleten – kortársi ismertségét, népszerűségét tekintve – a Németinél év-tizeddel fiatalabb, ám számos kötettel befutott, erdélyi és magyarországi folyóiratokban egyaránt sűrűn olvasható, mondjuk így, a posztmodern középnemzedékhez számító Kovács András Ferencet idézhetjük – mint Balassi Bálint megszólítóját, megszólaltatóját, versben, esszében. KAF (ahogy mindközönségesen nevezik) a nagy szerepjátsszók közé tartozik – ebben a reneszánsz Balassi rokonának mondható –, szívesen veszi magára a magyar – és világirodalom klasszikusainak nem csupán gúnyját, hanem hangját, magatartását is. Természetes tehát, hogy Balassi is megtalálható a felvállalt sorban a „*Borivóknak való*”-val csakúgy, mint a *Kiket Júliáról szerzett* cím alatt. Ez utóbbi, pontosabban a *Kiben Júliát szólítja*, mint Balassi Bálint XX. század végi reinkarnációja volna. Íme, a vers:

*Júlia két szemem, olthatatlan szemem,
Fejemnek szórt parázsa,
Forgandó elmémbe, mint Phárus felszélben,
szerelemmemnek vagy mása:
Tüzem ébren tartod, fogyasztasz, mint partot
Tengerhab harapása.*

*Úgy vertengek, szépem, viharzó vízképpen,
Kit szél gályákkal szántott,
Mint háborgó dolgok, széthullámlón bolygok,
Mert Syren szava bántott:
Szeress, el ne vess még, ropjon érted esmégy
Vert szívem szarabándot!*

*Légy vigasságtétel, testemnek szánt étel,
Számnak itala, lelke,
Mint szélvésszel tenger, lehelettel ember,
Szerelmeddel bételtem:
Miként égő bárka mennyet érő árba,
Mélyedben megmerültem.*

Balassi-szakértők, stílustörténészek számára inycen tárgy lehetne Kovács András Ferencnek ez Balassi-remeklése.

És még egy utalás KAF Balassi-recepciójára: *Istenhez hanyatló árnyak* című esszéjét (a *Scintilla animae* kötetben, 1995-ből) három mottóval indítja: az első Balassit, a második Adyt, a harmadik Szenci Molnár Albertet idézi; magyar istenes versekről szólva, többek közt Bornemissza Péterre, Balassi Bálintra és Rimay Jánosra vonatkoztatva állapítja meg: „...a legbensőbb messzeség üzenete. Ami valamiképpen mégis túl van a pusztán csak megtanulhatón. Mert az alkotó nyelv maga a beteljesült és folytonosan beteljesülhetetlen ígéret, hiszen mindörökkön a folyamattal azonos a különféle formák és hagyományok üdvözítő eljövételében.”

A lehetséges idézeteknek, felsorolásoknak itt távolról sincs vége. Bizonyal kibányászható még számos darab az újabbkori erdélyi Balassi-irodalomból, Balassi-jelenítésből. A 450. évforduló pedig újabb megnyilatkozásokra készíti szerkesztőinket, szerzőinket. Az aradi *Irodalmi Jelen* például a *Balassi Bálint tánca* című versciklusból, Eszter Istvántól közöl részleteket (és egy összefoglaló pályarajzot). A *Tiszatáj* ünnepi összeállításában Lászlóffy Aladár is jelen van, a *Balassa sirjával*; a XVI. és a XX–XXI. századi költő újra találkozik – mert a haza és a tábor szét nem választható:

*Túl meredek a bástya.
A fátum aláásta.
Amire kardot rántunk.
Átlóve már a lábunk.
Tántorgó táncot lejt ő.
A haza melyik lejtő?
Fektetik lazarettbe.
Hány csillapítót vett be?
Már harmadnapja ordít.
És zsoldárokat fordít.
Ki látta, ki hallotta?
Melyik tábor halottja?
Miféle halott, kérem?
Fénylik, mint most vert érem.
És vihetik a dombra.
Hol sok vad s madár gyomra...*

POMOGÁTS BÉLA

Végvári versek



Reményik Sándor halála után Voinovich Géza, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára, a Kisfaludy Társaság elnöke a következőkben emlékezett meg az eltávozott költőről a Pásztortűz című kolozsvári folyóiratban „A nagy összeomlás után, mikor Erdély felől má-dár is alig tudott átrepülni az új határokon, időnként versek szállingóztak át hozzánk, új fájdalmaikról új hangon szólnak. Korunk szegényére, dugáru volt minden sor, lopva, csempészve szöktek át a fegyverrel őrzött sorompókon, melyeket barbár erőszak a szellem út-jain is felállított. E költemények kézről-kézre jártak Erdélyben. Ki tudja hány menekülni készülőnek állt útjába az elszánt lelkiismereti szó: Eredj, ha tudsz, – én itthon maradok. E hitvallás, ez intés megdobogtatta a szíveket a Királyhágón innen is, a ránk ömlő alvilági láva-folyamatban felidézte a pompeji örkatona emlékét, ki a sistergő tűzfolyóban meg-állott helyén. A versek lassan nevet is hoztak magukkal; Erdélyben is csak súgni lehetett, mégis elhallatszott idáig. Ismeretlen, új név volt, e versek tették ismertté Végvári nevét. Valóban, az elfoglalt végvár vitéze volt; versei a széttört magyar kard darabjai.”¹

Valóban, az akkor Végvári névvel az egész magyar nyelvterületet bejáró versek az er-délyi magyarság ezeréves történelmének egyik leginkább tragikus (talán a Mohácsot és Világost követő eseményeknél is nehezebben elviselhető) fordulatáról és ennek lelki kö-vetkezményeiről adtak lírai beszámolót. Az Osztrák–Magyar Monarchia háborús veresé-gét és összeomlását igen gyorsan követték az erdélyi események. A Budapesten kitört pol-gári demokratikus forradalom után a régi Magyarország peremvidékein nemzeti tanácsok alakultak, ezekre a vidékekre román, cseh és szerb katonai alakulatok vonultak be, be-következett a történelmi ország felbomlásának korábban szinte senki által sem előrelátott folyamata. Október 12-én a Román Nemzeti Párt nagyváradi kiáltványa bejelentette, hogy nem ismeri el a magyar törvényhozást, november 1-jén megalakult a Román Nemzeti Ta-nács, november 13-án kudarccal végződtek a Károlyi Mihály vezette köztársasági kormány nemzetiségi miniszterének: Jászi Oszkárnak a román vezetőkkel folytatott aradi tárgyalá-sai, december 1-jén a Gyulafehérvárra összehívott román nemzeti gyűlés kimondta Erdély és a vele szomszédos magyar területek egyesülését Romániával, az esztendő Karácsonyán a Regátból érkező román csapatok megszállták Kolozsvárt, az 1920. június 4-én a Párizs melletti Trianon-palotában aláírt békeszerződés pedig, kielégítve a bukaresti kormány te-rületi követeléseit, a nemzetközi jog értelmében is Romániához csatolta az erdélyi, bán-sági és partiumi területeket és velük közel kétfélmillió magyart.

Ez az életének korábbi kereteit elveszítő magyarság úgyszólván bénultan figyelte a tör-ténelmi sorsát meghatározó eseményeket. A háborús vereséget és a budapesti forradalmat követően csak szórványosan történtek kísérletek arra, hogy ez a mégiscsak tekintélyes létszámú (a román állam fennhatósága alá kerülő területek lakosságának egyharmadát

kitevő) magyarság szervezkedésbe kezdjen a magyar államiság fenntartása vagy legalább saját önkormányzatának létrehozása mellett. 1918. november 1-jén Apáthy István egyetemi tanár és függetlenségi politikus elnökletével Kolozsváron megalakult a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága, ugyancsak Kolozsváron alakult meg a Székely Nemzeti Tanács, a két testület Erdélyi Magyar–Székely Nemzeti Tanács néven december 17-én egyesült. Néhány nappal ezután, december 22-én Kolozsváron magyar nemzeti gyűlést hívtak össze, ez a gyulafehérvári román nemzeti gyűlés példáját követve önrendelkezési jogot követelt Erdély magyarsága számára is. Ekkor azonban a román hadsereg már Erdély fővárosának határában járt, Karácsony szentestéjén már havasalföldi román katonák járták a hórát Mátyás király szobra körül.

Az erdélyi magyarságot, ezt el kell mondani, akkor valójában sorsára hagyta a budapesti kormányzat, igaz, a katonai összeomlás után, a forradalmi átalakulások hónapjaiban ennek a kormányzatnak vajmi kevés eszköze volt arra, hogy fegyveresen védelmébe vegye az idegen csapatok által megszállott területeket, néhány hónap múltán pedig a Tanácsköztársaság hadereje Szolnoknál döntő vereséget szenvedett a román hadseregtől. Az erdélyi magyarság ilyen módon teljesen magára maradt, ráadásul politikai szervezeteinek kialakítását, az új hatalom erőszakos túlkapásaival szemben kezdeményezett közösségi fellépését következetesen, időnként kíméletlenül megakadályozta a román közigazgatás és a román hadsereg. Az erdélyi magyarság politikai önszerveződése csak több hónappal a trianoni szerződés aláírása után, tehát egy véglegesnek tekinthető helyzetben vette kezdetét. Csak 1921-ben szerveződtek meg az erdélyi magyar pártok: 1921 júniusában Bánffy-hunyadon a Kós Károly neve által fémjelzett Erdélyi Magyar Néppárt, júliusban Kolozsváron a konzervatív köröket képviselő Magyar Szövetség, majd ennek betiltása után 1922 februárjában ugyancsak Kolozsváron a Magyar Nemzeti Párt, végül ugyanezen esztendő decemberében Kolozsváron a két párt egyesülésével létrejövő, később hosszú időn át gróf Bethlen György vezetésével működő Magyar Párt, amely a két világháború közötti időkhöz az erdélyi magyarság egyetlen számottevő politikai képviselőjeként tevékenykedett.

A váratlanul és brutálisan kisebbségi helyzetbe szorított és valójában felszámolásra (gyors asszimilációra vagy repatriálásra) ítélt erdélyi magyarságnak volt több mint két olyan esztendeje – 1918 októberétől 1921 januárjáig, tulajdonképpen Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István *Kiáltó szó* című röpiratának megjelenéséig – amidőn a politikai intézmények minden lehetőségétől megfosztva kellett megőriznie nemzeti identitását és megszerveznie közösségi önvédelmét. A két forradalom, az ellenforradalom és a trianoni diktátum terheit viselő és ezek alatt jóformán összeroppanó Magyarország semmiféle védelmet nem tudott adni ennek a magyarságnak, a háborúban győztes nagyhatalmakat, mindenekelőtt Franciaországot pedig, amely a 19. század második felében meggyöngyült kontinentális vezető szerepének visszaszerzésére törekedett, a legkevésbé sem érdekelték az erdélyi magyar kisebbség sérelmei.²

Ebben a súlyosan megalázó és kiszolgáltatott helyzetben valójában az irodalomra: költőkre, írókra, az irodalom intézményeire hárult a kisebbségi magyarság nemzeti identitásának fenntartása és kollektív önvédelmének megszervezése. Ahogyan maga Reményik Sándor mondotta híressé vált *Az egyetlen tett* című későbbi költeményében: „Mikor a lét pillérei inogtak / és mint a viasz, minden elhajolt, / Egyetlen ércnél szilárdabb valóság, / Egyetlen tett: a költő álma volt”. Irodalmi folyóiratok, mint a még 1916-ban indult kolozs-

vári Erdélyi Szemle, az 1919 nyarán beköszöntő nagyváradi Magyar Szó és Tavasz című folyóiratok, az 1919-es marosvásárhelyi Zord Idő, az 1920-as kolozsvári Napkelet és az 1921-től Kolozsváron megjelent Pásztortűz igyekeztek összefogni és képviselni az erdélyi magyar nemzeti közösséget. Ez utóbbi folyóiratnak volt egyik vezető költője és hosszú időn át szerkesztője Reményik Sándor

Éppen Reményik Végvári-verseiről beszélve a születőfélben lévő erdélyi magyar irodalomnak ezt a különleges helyzetét és küldetésstudatát jellemezte a költő első (és mindmáig egyetlen) monográfiusa, Jancsó Elemér is, midőn *Reményik Sándor élete és költészte* című munkájában a következőket állapította meg: „Az ébredő erdélyi irodalom tartja meg ezekben a sötét években legjobban a reményét vesztett magyarság hitét és ennek a sorsvállaló irodalomnak már a hőskorában Reményik Sándor a mindenkitől elismert vezér. A „Fagyöngyök” halkszavú, magányosságot kedvelő lírikusa helyett megjelenik a hitében és lelkében megacélosodott, a közösségi lélekbe olvadást és azt minden fájdalomában és vágyakozásában legtökéletesebben kifejező Végvári. Eleinte titokban írja verseit, de ezek száz és ezer másolatban terjednek tova. Reménytelen és hontalan magyar családok titkos összejövetelein, zárt ablakok mögött, könnyes szemmel olvassák és adják tovább a vigasztalás ígét. A Végvári-versekben az egyedülálló, útkereső költő találkozik és kapcsolódik haláláig össze a magárahagyott, reményvesztett erdélyi magyarsággal. Végvári költészte a magányos költő és a magánossá vált nemzet találkozása és szent kézfogása az összeomlott országhatárok felett. A magyarság kezéből kiűtött fegyverek helyett a megbántott magyar lélek veszi át a létért folytatott küzdelmet, a katonák helyét az írók, a hadvezérek méltóságát pedig a nemzeti lélek vágyakozásait kifejező költők. A fegyverek birodalma helyén a lélek országa kezd kiépülni és a szent határaitól megfosztott magyarság ebben a lelki impériumban talált menedéket.”³

Annak az erdélyi magyar irodalomnak, amelynek felvirágzását és közösségi feladatvállalását a trianoni traumát követően nagyrészt a kisebbségi sorshelyzet kényszerítette ki, az első – az egész magyar nyelvterületen visszhangot keltő – dokumentuma Reményik Sándor Végvári álnéven, kezdetben Erdélyben kéziratos (gépiratos) formában, majd Budapesten kötetformában közreadott versei voltak. 1919-ben jelent meg a *Segitsetek! (Hangok a végekről)*, 1921-ben pedig a *Mindhalálíg* című versesfüzet, rövidesen ezután a két füzet anyagát egyesítő *Végvári versek* című kis kötet. (Közben 1920-ban Peter Jekel tolmácsolásában *Zu Hilfe!* címmel német nyelven is kiadták az első füzet verseit.) A költői álnevet rokona és barátja: Imre Sándor ajánlotta, hogy megkímélje Reményiket a megszálló hatóságok zaklatásaitól.

Egy ideig a magyarországi irodalmi élet sem tudta, hogy az álnév kit takar, Kosztolányi Dezső, aki *Végvári versei* címmel számolt be a Nyugat 1920-as évfolyamában a Budapesten is gyorsan népszerűséget szerzett költeményekről, még a szerző azonosításának hiányában méltatta az Erdélyből érkező fájdalmas üzenetet: „Nem tudjuk, ki lappang az álnév alatt, de bizonyos, hogy annak előtte nem olvastunk tőle verseket.”⁴

Pedig Reményik Sándor nem lehetett teljesen ismeretlen a verseket olvasó közönség vagy éppen az irodalomkritikusok körében, hiszen 1918-ban, még az összeomlás előtt megjelent első, *Fagyöngyök* című verseskötete, amelyet a Vasárnapi Újságban az igen nagy tekintélynek örvendő irodalomkritikus: Schöpflin Aladár ismertetett.⁵ Ez a verseskönyv nagyjából az első világháborús esztendőik termését mutatja be (a költő első versei

1916-ban láttak napvilágot A Hét és az Új Idők hasábjain.) Az első kötet a századforduló impresszionista és szimbolista motívumokkal átszőtt későromantikus költészetének nyelvezetét használta, valójában azt a költői nyelvet, amely megelőzte a Nyugat költőinek stílári forradalmát. Az első versek vezető szólámát a magányosság érzése és a háborús kegyetlenség áldozatai iránt érzett részvét szabta meg, de már itt is feltűnt néhány olyan mozzanat, amely a későbbi Végvári-versek drámai élményvilágát előlegezte. Így az 1916-os első román támadás (erre reagált Ady Endre megrendítő költeménye: az *Ember az embertelenségben* is!) döbbenetes élményét kifejező *Hogy is volt?* című vers, amely jóval mititársabb hangot ütött meg, mint a költő más háborús költeményei: „Haragtól, hőségtől áradjon most a táj, / A föld most mintha megvonaglana, / Most gázol át a szent határon / Az első ellenséges katona.”

A költőt a háború utolsó esztendejében már az Erdély jövődjé végzete miatt érzett szorongás kínozza, ebben a tekintetben a sötét jóslatokkal fellépő Ady eszmetársa volt, hiszen 1918 őszéig vajmi kevesen gondoltak arra, hogy a háborús események megpecsételhetik a magyar Erdély sorsát. Ezeknek a keserű szorongásoknak a nyomán születtek a *Zászló a szélben* című költemény kiábrándultságot sugalló sorai: „A játszi szél a szöveteembe kap: / Ma zászló – holnap rongydarab, / Ma még hatalom – holnap talán semmi / Milyen jó lesz a széltől megpihenni.” Ezek a szorongások írátták a költővel a *Cassandra 1918* című vers (ez az 1925-ös *Egy eszme indul* című kötetben jelent meg) komor sejtelmektől terhes vallomását: „Leroskad Ilion. Ha kettévágtok: / Én egyebet akkor se szólhatok, / Csak a meztelen, véres igazságot. / Mit néztek úgy reám? / Vigasztaló ígét én nem tudok / Néktek, ti veszni rendelt seregek. / Én csak meghalni tudok veletek.”

Az erdélyi költő első verseskötetében már ott rejlik az a komor történelmi szorongás, amely a számára különben igazából mindig is idegennek maradó Ady Endre utolsó verseiből oly fájdalmasan ismerős. Csakhogy, amíg Ady egy általa mindenképpen kívánatosnak tartott és sóvárogva várt forradalomtól remélte a sötét történelmi végzet elkerülését, Reményik Sándor nem bízott ebben a forradalomban: úgy gondolta, hogy egy forradalmi átalakulás (amellyel az 1917-es orosz forradalmak után sokan számoltak Magyarországon) elemésztheti az ország maradék erőit, és utat nyithat az összeomlás előtt. Ez a vélekedés nyilatkozik meg a *Forradalom* című költeményben, tanúságot téve a költő elemi irtózásról minden erőszakos átalakulással szemben:

*Csak forrj, csak rengj bús márciusi föld,
Akit zsarnoknak vélsz, csak fojtsad, öld,
Csak rázd, embersors, bús bilincseid,
Hogy van megváltás, üdv, csak hidd, csak hidd!*

*Hogy láncot törve kovácsolsz új láncot:
Ne tudd és legyen hős ez akarásod,
Lesz minden újra egyforma, kiholt,
De Te ne tudd, hogy minden hiába volt.*

A Végvári-verseknek valójában ezek a még korábbi költemények a lelki előzményei, ezért joggal mondhatjuk, hogy az a harminchat vers, amely az első, és az a harmincnégy, amely a második füzetben megjelent (összesen hetvennégy Végvári-verssel számolhatunk)

semmiképpen sem volt Reményik Sándor költészetének váratlan fejleménye, és a Végvári-versek egy a már a háború utolsó esztendejében feltűnő költői vonulatot folytattak tovább. Kosztolányi, igaz, azt nem tudta, hogy is tudhatta, hogy Végvári azonos Reményikkel (talán el sem jutott hozzá a költő pályakezdő kötete), azt azonban jól látta, hogy az igénytelen külsőben kiadott verseknek akkor, a trianoni időkben különleges sors és küldetés jutott. „Népszerűsége – jelentette ki imént idézett írásában – művészi szempontból is érthető. Mozzgalmas és mozgó képzelete van, egészséges megjelenítő-képessége és ízlése, mely megóvja attól, hogy mint költő visszaéljen a helyzetével, arra törekszik, hogy – szerényen és nemesen – csak a maga érzéseivel hasson. Nem kimondott program-versek. De éppen ezért, a művészi jóhízeműségük folytán válnak alkalmassá, hogy sok millió ember érzését tolmácsolják a hangverseny-dobogón is. Végvári mint művész nem dolgozik meglepő eszközökkel, egyaránt fölhasználja a régi-klasszikusokat és az új-moderneket is, a stílje még sincs eredetiség nélkül. Szereti a regényes fokozást, mely azonban – erre vigyáz – sohasé siklik egészen a szónoklatba.”

Reményik Sándor Végvári-versei valóban, ahogy Kosztolányi mondotta volt, nem voltak „kimondott programversek” mindazonáltal egy eléggé átgondolt költői program nyilvánult meg bennük, midőn számot kívántak vetni az erdélyi román megszállás tapasztalataival és következményeivel, illetve az erdélyi magyarság történelmi és lelki helyzetének alakulásával. Ebben a tekintetben a szenvedélyes tiltakozás és a megbékélést kereső rezignáció között kialakuló érzelmi térben adtak számot a költő egyéni és közösségi gyötrelmeiről és lelki küzdelmeiről. A verssorozat első darabja: az *Erdély magyarjaihoz* 1918 októberében midőn az országrész sorsa már nagyjából megpecsételtetett, szólítja fel helytállásra, önvédelemre és összefogásra a kiszolgáltatott erdélyi magyar közösséget:

*Hadd jöjjön hát, aminek jönni kell,
Idők lavináját ernyedte karok
Ha többé fel nem tartják!
De mi simuljunk össze, magyarok!
Kiáltó szó ha nem lehattunk már:
Egy titkos társaság legyünk!
Kivándorolni, elbujdosni? Nem!
Mi innen nem megyünk!*

Érdeemes felfigyelni arra, hogy ebben a versben fordul elő először az a retorikai képzet, tudniillik a „kiáltó szó” képzete, amely két esztendő múltán Kós Károly történelmi jelentőségű kiáltványának címe és központi fogalma lett (és amely kifejezés a Ceausescu-féle diktatúra utolsó évében egy kolozsvári szamizdat-folyóirat néhány számának címeként visszatért!). Hasonlóképpen jelenik meg a költemény zárószakaszában egy másik jellegzetesen erdélyi magyar képzet, a Kemény Zsigmondra utaló „zord idő” képzete, amely azután az 1919-ben útjára induló marosvásárhelyi irodalmi folyóiratnak is címe lesz (ezzel természetesen nem állítom azt, hogy a vásárhelyi kezdeményezésnek köze volna Reményik költeményéhez: a „zord idő” klasszikus képzetét az erdélyi magyarság tragikus történelmi önismeretének toposzaként lehet számon tartanunk). Lássuk tehát a szóbanforgó költemény zárószakaszát:

*Virrasztottunk mi tetszhalottat már,
Álltunk sok vihart, nekünk ez sem új,
Ha kiszaggattak: új gyökeret vertünk.
Mi tudjuk, mit jelent: balszél ha fúj.
Nem tagadom: jöhet még zord idő,
Sok mindent nem lehet majd merni,
Talán szavunk se lesz, jajunk se lesz,
Csak a szívünk fog verni.*

De magyarul fog verni!

Ez a korai, tehát még Kolozsvár román megszállása előtt írott költemény, tulajdonképpen előre jelzi a Végvári-versek későbbi tematikáját és hangoltságát, sőt poétikai-retorikai karakterét. Miről is tesznek vallomást ezek a költemények? Először is a megrendülésről és a tiltakozásról, amelyet az idegen katonaság megérkezése, a messziről érkező új közigazgatás berendezkedése, az erdélyi magyarság ellen bevezetett erőszakos intézkedések mind brutálisabbá válása okozott. Az *Átok* című, ugyancsak 1918 októberében írott vers valóban átkot mond azokra, akik a mindig is jogos magyar tulajdonként számon tartott országrészt birtokukba veszik, a *Mindent felírunk* című költemény 1919 januárjából az elszenvedett sérelmek majdani megtorlásáról beszél: „Mindent felírunk: a gúnyszót, a szitkot, / És hordozzuk, mint fájó, büszke titkot. / Mindent felírunk: az elorzott kincset, / A szöget, tövist, a börtönt, bilincset. / Mindent felírunk: sebet, lelkit, testit, / A szegény bélyegét, mely rajt vereslik. / Mindent felírtunk: a keservek kelyhét / És lobogóink tiprott, tépett selymét.”

A sérelmek regisztrálása mellett a Végvári-versek bizonyára legerősebb szólama otthonmaradásra: a szülőföld és a nemzeti közösség iránt vállalt hűségre biztatja az erdélyi magyarokat. Szükség is volt erre a biztatásra, hiszen a háborús összeomlást követően igen sok erdélyi (és felvidéki és délvidéki) magyar választotta a kivándorlást, a menekülést a bizonytalan végzet elől. A statisztikai felmérések tanúsága szerint 1918 és 1924 között közel kétszázezer erdélyi magyar telepedett át Magyarországra, közülük sok ezernek évekig a pályaudvarok félreeső vágányaira tolt marhavagonokban kellett ideiglenes otthont keresnie. Ezeknek a végzet elől az otthontalanságba menekülő tíz- és százazreknek a közösségi drámáját örökítették meg a *Vándorló város* és *A költözők* (mindkettő 1919 januárjából), illetve a legnagyobb érzelmi és költői erővel Reményik Sándor közéleti lírájának maradandó antológia-darabjaként, az 1918. december 29-én (tehát néhány nappal Kolozsvár román katonai megszállása után) keltezett *Eredj, ha tudsz!* című költemény. Ez a nagyhatású (az erdélyi magyarság eszmevilágát, gondolkodását erősen befolyásoló) vers mintegy morális imperatívusként szólaltatja meg a szülőföld iránti hűség parancsát:

*Eredj, ha tudsz...
Eredj, ha gondolod,
Ha valahol, bárhol a nagy világon
Könnyebb lesz majd a sorsot hordanod,
Eredj...
Szállj mint a fecske, délnek,*

*Vagy északnak, mint a viharmadár,
Magasából a mérhetetlen égnek
Kémleld a pontot,
Hol fészekrakó vágyaid kibontod.
Eredj, ha tudsz.*

A retorikailag igen alaposan felépített, az érzelmek fokozásának retorikáját alkalmazó költemény mintegy végső érvként a költő személyes vallomását fogalmazza meg, és ez a vallomás nem csak az igen erős erdélyi identitást fejezi ki, a választott feladatot és szerepet is megjelöli:

*Itthon maradok én!
Károgya és sötéten,
Mint téli varjú száraz jegenyén.
Még nem tudom:
Jut-e nekem egy nyugalmas sarok,
De itthon maradok.*

*Leszek őrlő szű az idegen fában,
Leszek az alj a felhajtott kupában,
Az idegen vérben leszek a méreg,
Miazma, láz, lappangó rút féreg,
De itthon maradok!*

A Végvári-versek retorikája, miként ez az imént idézett költeményből is kitetszik, általában valamilyen eseményhez kötődik: *Az eredj, ha tudsz!* az erdélyi magyarok menekülésének élményéhez, *A megtagadott eskü* (1919 januárjából) ahhoz, hogy a kolozsvári magyar tisztviselők megtagadták azt, hogy még a békeszerződés végleges rendelkezései előtt hivatali esküt tegyenek a román állam (tehát nemzetközi jogi értelemben egy megszálló, vagyis idegen hatalom) törvényeire, és ezt az eskümegtagadást elbocsátások és más retorziók követték, a *Szól a censor* című (1919 decemberi) költemény a katonai cenzúra kíméletlen működése ellen tiltakozik, az *Egy tollvonás*, *A csonka test*, *a Búzavirág a magyar határról*, a *Gyűrűt készítettetek*, valamint *A Nagyszalonta és Geszt között* című versek, azaz a Végvári-versek záródarabjai (1920 júniusából) pedig a június 4-én aláírt trianoni diktátum ellen tiltakoznak, előre jelezve ennek tragikus következményeit. Vannak a versek között személyekhez szóló vagy őrölk megemlékező költemények is, így az 1918 november 1-én keletkezett *Magányos cipruság (Tisza István ravatalára)* című gyászdal a világháborús miniszterelnök ellen elkövetett halálos kimenetelű merénylet után született, az 1919. október 31-én keltezett *Évfordulóra* című ennek a politikai gyilkosságnak az évfordulójára készült, a *Segítetek* című (1919. november 13-áról) pedig a budapesti bevonulás előtt álló Horthy Miklós fővezér előtt tolmácsolja az erdélyi magyarok bizalmát és várakozását.

Hogy a Végvári-versek milyen megrendítő közösségi traumákról emlékeznek meg, azt hitelesen példázza az *1919 január 24* című költemény. Miként a korabeli tanú: ezt Tóth Sándor kolozsvári újságíró megörökítette, ezen a napon látogatást tett Kolozsváron a francia hadsereg egyik tábornoka, akinek a New York szállóban berendezett szállása előtt

(tehát a város főterén) nagyobb magyar tüntető tömeg gyűlt össze, hogy tiltakozzék Kolozsvár román katonai megszállása ellen. „A gyűlés – emlékezik meg minderről az újságíró – lelkes hangulatban, de teljes rendben folyt le s ezután a tömeg négyes sorokban a Bartha Miklós utcán indult a Mátyás király térre, hogy felvonuljon a francia tábornagy New Yorkszállodabeli lakása elé. A tömeg első soraiban haladt Z. Marcinkiewicz Zoltán hadapród-őrmester, ismert kolozsvári sportember, Beke Gyula rendőrtiszt, Stenczel volt brassói plébános stb. A kereskedelmi iskola előtt az öreg iskolaszolga egy magyar zászlót nyújtott a tömeg felé, amit L. Marcinkiewicz Zoltán vett a kezébe. Most már a zászlóval haladtak előre. Mikor az Osztrák–Magyar Bank palotája elé értek, az egyik <hős> román gárdista hadnagy vezetésével egy század gárdista rontott rájuk. Az utcákon gépfegyvereket helyeztek el s ugyanakkor egy másik század a Malom-utcánál tört előre, hogy bekerítse a felvonulókat. Aki tudott, menekült, de sokat elfogtak és magukkal hurcoltak. Marcinkiewicz a zászlót letépte a rúdról és a kabátja alá fejtette. Néhány perc múlva azonban őt is lefogták társaival együtt és állandó ütlegetés között vitték be a katonai parancsnokságra. Stenczel plébánosról az utcán tépték le a reverendát. Innen átszállították az elfogottakat a katonai hadbírószág Farkas u. 8. számú helyiségébe, de a véresre vert Marcinkiewiczet csak a hátukon tudták felcipelni. A hadbírószágnál levetkeztették valamennyit, Marcinkiewicz-nél megtalálták a lobogót és erre a megvadult oláh gárdisták a regáti csendőrökkel együtt nekiestek. Puskatussal, kardlappal, bikacsökkel ütötték őket, munkájuk végeztével pedig vérbefagyva otthagyták a szerencsétleneket az ilyen események színterévé alakított főúri ház egyik szobájában.”⁶

A tiltakozó megmozduláson a tudósító szerint több ezer ember vett részt (a város lakosságának túlnyomó többsége ekkor még magyar nemzetiségű volt!), a karhatalmi erőszaknak hét-nyolc polgári áldozata volt, sokakat ítélték fegyházbüntetésre, a tüntetést vezető és a magyar zászlót kibontó Marcinkiewicz Zoltán tíz esztendei börtönt kapott (később, családja óriási összegek lefizetése által elérte a perújrafelvételt, és ekkor a hadbírószág felmentette). Éjszaka puska lövések verték fel a város csendjét és sorra hurcolták el lakásaikból az embereket, közöttük asszonyokat. Minderről Végvári költeménye is megemlékezik:

*Egy zászlót vittek fegyvertelenül,
Komolyan, búsan –
És énekeltek rendületlenül.
És jött a sortűz, jött a puskatus,
Villant a szurony éle
És hullt a vér, a drága honfi vér
Az utca holt kövére.
A zászlót megragadták vad kezek.
Azután csend lőn, temetői csend,
Csak az órán a homokszem pereg.*

*Ha vihar volnék... de nem vagyok vihar,
Csak könnyem csordul
A néma csendben és fogam csikordul.
A zászlót összetépték vad kezek –*

*Azóta csend van, temetői csend,
Csak az órán a homokszem pereg.*

A Végvári-versek háttérében a megszállástól és az impériumváltozástól szenvedő erdélyi magyarok köznapi tapasztalatai rejlenek, ezek a versek mégsem valamiféle költői krónika darabjai, hanem mindig tiltakozások, közvetlen felszólítások, amelyeknek címzettje az erdélyi vagy az anyaországi magyar. Reményik Sándor költészete ebben a közel két esztendőben mindenekelőtt retorikai jellegű, ahogy Kántor Lajos mondja: „belesimulnak a publicisztikai hangvételbe”⁷, azaz a versek hangoltságát, megszerkesztését is retorikai igény szabja meg. Nem a szövegek poétikai, hanem elsősorban retorikai felépítésében rejlik az a közvetlen hatás, amelynek elérése a költő szellemi stratégiáját meghatározza. Ennek a retorikai felépítettségnek az eszköztárát képezi a költészet motívumanyaga, például az erdélyi magyar olvasó előtt jól ismert bibliai hivatkozások és utalások, mint amilyen az ószövetségi zsidó történet és a korabeli magyar történelem tragikus tapasztalatainak egybekapcsolás az *És ha kell...* című versben, ezt az eljárást már a 16. század protestáns költészete, így Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* című panaszos költeménye és más hasonló költemények is használták. Az ószövetségi szenvedéstörténetek hangját idézi fel a *Jób könyve* című költemény is, a *Némely pesti poétának* című vers a fiait sirató Ráchel fájdalomát idézi fel, akárcsak Arany János a szabadságharc veresége után a *Ráchel* és a *Ráchel siralma* soraiban. Emellett a Horthy Miklóshoz forduló *Segítsetek!* című költemény is Arany János költészetére, nevezetesen *A walesi bárdokra* utal.

Talán a bibliai utalások – és természetesen a költő máskülönben is jólismert vallásos, keresztény világképe is – előrevetítik azt, hogy a Végvári-versekben nem pusztán a tiltakozás, a felháborodás, a harag és a keserűség szólama nyilatkozik meg, hanem a megnyugvást kereső bölcsessége is. A kisebbségi sors fájdalmait és sérelmeit drámai módon átélő és megszólaltató költő végül is a megbékélés és megbékéltetés szólamával kívánta enyhíteni a közös sebeket. Ez a szólam jelenik meg a *Jó volna már* című, 1919 márciusában keltezett versben: „Jó volna már örök dolgokra nézni / És feledni a földi kint s a bajt”. Ez a vers végül mégis elutasítja a megbékéltető rezignációt, és vállalja az igazából nem kívánt küzdelmeket: „Állok, őrszem a harangtoronyban / És a harangokat félreverem”. A *Mindhalálig* és az *Új szövetség* című költemények arról tanúskodnak, hogy a történelmi végzettel viaskodó költő abban az odaadásban és szeretetben keres vigaszt, amelyet kiszolgáltatott népe iránt érez, ahogy ez utóbbit (1920 januárjából) olvasom: „Fájdalmam szörnyű kiáltó szavát / Az éjnek adom át, a hangtalannak; / Ország nincs már...! / De magyarok még vannak”. A legfőbb vigaszt – és a megbékélés végső lehetőségét – azonban istenhitében találja meg a költő, ahogy *Keserű kérdés ahhoz, akitől nincs hova föllebbezni* című költeményében írja:

*Úristen, aki nemzetekkel játszol,
Életre hívod őket s temeted,
Míg léssen egykor egy Akol, egy Pásztor,
Világok sorsát tartó tenyered
Nem hullathatja el most a magyart!!*

Igen, Reményik Sándor a maga személyes és közösségi megpróbáltatásai közepette a vallásos hit és meggyőződés magaslátán kereste a megbékélést és a megbékéltetést, ahogy

más erdélyi írók, így Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Szombati Szabó István, később Dsida Jenő is az isteni igazságtevéstől várták a körülöttük élő közösség vérző sebeinek orvoslását. Több mint egy évtizeddel a Végvári-versek nyilvánosságra kerülése után a költő még egyszer visszatekintett az összeomlás keserves éveire, ekkor született – levélbeli kérdés nyomán – a közismert „*Mért hallgatott el Végvári?*” című költeménye, ebben olvashatjuk a teljes magyarázatot:

*Nem a mi dolgunk igazságot tenni,
A mi dolgunk csak: igazabbá lenni.*

*Elhallgatott, – mert vad tusák közül
Immáron Istenéhez menekül.*

*Vele köt este-reggel új kötést.
És rábizza az igazságtevést.*

Csakugyan, Reményik Sándor nem a budapesti vagy bukaresti kormányra, nem a Nemzetek Szövetségére és persze nem a fegyverekre bízta az igazságtevést, hanem egy magasabb instanciára (amely azonban, miként ezt tapasztaljuk, folyamatosan késlekedik!). Az azonban nem mondható el, hogy a közéleti cselekvést vállaló harcosabb hangtól is tartózkodott volna a továbbiak során, legalábbis sokat idézett, sokat szavalt költeményeinek egész sorában – *Petőfihez, Erdélyi március, Templom és iskola, Ahogy lehet és Petrovics ítélt* című verseire gondolok – ugyanazzal az elkötelezettséggel és határozottsággal védelmezte az erdélyi magyarság jogait és érdekeit, kultúráját és anyanyelvét, akárcsak azokban a tiltakozó szövegekben és harci riadóknak, amelyeket Végvári-versek címen ismerünk.

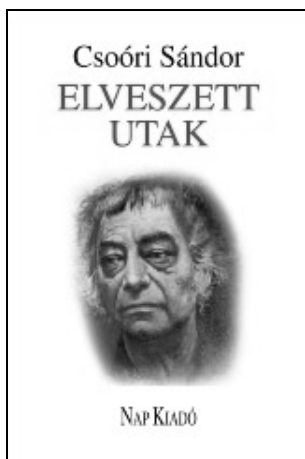
JEGYZETEK

- ¹ Voinovich Géza: Végvári Reményik Sándor emlékezete. Páztortúiz 1941. 802–804.
- ² Lásd erről: Ablonczy Balázs: „Barátunk ellensége”. Franciaország és a magyar–román viszony 1920–1940. In: Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában. Bp. 2003. Teleki László Alapítvány.
- ³ Jancsó Elemér: Reményik Sándor élete és költészete. Kolozsvár, 1942. Lyceum nyomda, 12–13.
- ⁴ Nyugat 1920. 322–323.
- ⁵ Vasárnapi Újság 1918. 32. sz. 474.
- ⁶ Tóth Sándor: Erdély 22 éves rabsága. Budapest, 1941. Magyar Génius Kiadó, 62–65.
- ⁷ Kántor Lajos: Történelmi vakság ellen. (Reményik Sándor lírája, közelről). Bevezetés Reményik Sándor Az építész fia c. válogatott kötetéhez. Bukarest, 1983. Kriterion Kiadó, 30.

Csoóri Sándor „harmadik út”-ja*



1



Nap Kiadó
Budapest, 2003
364 oldal, 2600 Ft

A *Tenger és diólevél* két vastos könyvének megjelenése (1994) utáni esszékötet-trilógia harmadik darabja, az *Elveszett utak* című gyűjtemény – korántsem kabalisztikusnak tűnő mivolta vagy éppen a címe miatt – újra szintetizáló érvényű kötet. Mind témavilágában, mind bizonyítóerőben, mind pedig a gondolati építmény jellegét tekintve.

Ami a témavilágot illeti: Csoóri Sándor klasszikus nagy problémáival viaskodik újra és újra – nemzet, irodalom, nemzet és irodalom, egészséges közélet, az anyanyelv értéke és községmegtartó ereje, politika és erkölcs, a demokrácia csapdái, de mindenekelőtt: nemzet és nemzetiség. S ezeknek „alfajaként”, variánsaként: a nemzeti jövő, a – Németh László-i értelemben vett – harmadik út, a „piaci demokrácia” k. nemzeti érdek dilemmája, illetve ellentmondása, az értékmentés, az értékhierarchia torzulásai, a lelki, szellemi és erkölcsi veszteségek súlya, s nagy erővel: a magyar közélet egykori viszonylagos egyensúlyának a felborulása, azaz a politika csaknem totális uralma a szellemi élet felett.

Csoóri Sándor – „valóságérzékelő tehetsége” miatt – „született borúlátó”-ként (ami persze igazából realitásérzéklet jelent) sorolja kérdéseit s adja meg – diagnosztikus hitelességgel – válaszait. Ott érezni ennek az esszékötetnek valamennyi lapján a történelmi-irodalmi-filozófiai stúdiumokban elmélyedt íróember szociografikus erejű, meggyőző igazságait. Ugyanakkor a teljes nyíltságot, a kitakart sebek fájdalmát, a nyilván föl-fölhangzó gúnykacajt már föl sem véve. Talán már éppen azon csodálkozva, hogy megfogalmazott evidenciái a fenti sorskérdéseinkre miért nem fogadtatnak el általános nemzeti alapelvekként. Amikor oly világosak és bizonyítottak. Hiszen hiteles és meggyőző, amit mond. Nem teóriákkal operál, hanem mindent, amit leír, tapasztalatból, személyesen átélt élethelyzetekből ismer – lett légyen az akár sok száz éves élethelyzet.

A 21. század elején Csoóri Sándor esszéírásának a középpontjában – miként említettük – továbbra is a magyar nemzet fennmaradásának, illetőleg egységének a kérdése áll. Sokszor beszélt már erről korábban, korábbi köteteiben is, ám ez a mostani, koncentrált gondolatvezetés több mint feltűnő. S amikor – fentebb – arra utaltunk, hogy az *Elveszett utak* szintézis érvényű gyűjtemény, elsősorban ennek a tematikának, gondolati egységnek, gondolati építménynek a primátusára, szép tündöklésére gondolunk. Azt mondhatjuk, hogy

* Csoóri Sándor hetvenöt éves. Isten éltesse születésnapján!

írásaiban *minden* elem, minden „forgács” ehhez a fő motívumhoz kötődik. Akár ha súlyos kérdéseit szemlézzük – például: mivé lett a történelem, a szellem, a szabadság? –, akár ha az ezeket kiszorító és az ezek helyébe lépő politikai és erkölcsi válságjelenségeket (kis és nagy hazugságok, becsapások, délibábok, rövidtávú érdekek, „kis aljasságok”) szemlélteti; mindig a fő kérdéskörhöz kötődik vagy ide tér vissza. Értékvilága egységes és következetes. Ideája az egészséges politikai élet és az egészséges szellemi közélet egymás mellettsége. Ezen belül a szellem ereje, a lelki motívumok, a szimbolikus történelmi jelenségek, a katarzis mint a nemzetnek életet biztosító táplálékok. Az anyanyelv közösségmegtartó hatalma, a nemzet lelki egészségének feltételei: a kifejezőképesség, a tudás, a saját kultúra. Nem újkeletű motívumok ezek Csoóri Sándor fél évszázados írói pályáján. „A hatvanas évek vége felé – mondja egyik interjúban –, a prágai tavasz élenkítő fuvallatait érzékelve, egyre többen bizonyosan voltunk abban, hogy a század legégetőbb és megoldásra váró kérdései a nemzeti kérdések lesznek.”

2

Legfényesebb vezérlő csillagai: Ady Endre, Illyés Gyula és Németh László.

Az Illyés-centenárium különösen alkalmas volt arra, hogy életművének – mondjuk így – tanulságait számba vegye. (A róla írt esszék e kötet legszebb és legfontosabb darabjai közé tartoznak.) Csoóri Sándor a nemzeti kultúrának mint *szintetikus képződménynek* az egyik megtestesítőjét, példáját vetíti elének az Illyés-életművet. Kezdve – vagy folytatva – a Kosztolányi pamfletszerű *Vojtina új levelére* adott nyílt válaszával. Ő maga válaszol élesen – aki verseiben a legtöbb „marhát bőgette” – arra a vádra, hogy a népi szemlélet „elkanászosítja” költészetünket. S ugyanez az Illyés – Kosztolányi halála után – életművének egyik gondozója, Babits egyik legközvetlenebb munkatársa, szellemi szövetségese. De ugyanó a *Puszták népe*, sőt a *Nyugat*-beli „botrányos” szociográfia, a *Pusztulás* szerzője. Másként ez nem volt lehetséges, mint azáltal, hogy Illyés – nagyon tudatosan és ha kellett bátran – egészen természetes módon gondolkodott, viselkedett és alkotott a nemzet közösnek elfogadható értékrendje szerint. Talán „népi” íróként harciasabban mint „urbánus”-ként; de azt számos alkalommal elmondotta élete során, hogy a jó népi író egyben tartozik nemzeti is lenni, illetőleg, hogy a magyar irodalom halott és élő nagyjai is valamennyien „népi” (valójában „nemzeti” értelemben) írók (voltak). Irodalmi munkásságuk alapján legalábbis. Ezért ragaszkodott Babitshoz, Kosztolányihoz, Németh Lászlóhoz – mindenkire, aki a magyar irodalmat a legmagasabb szinten művelte. (Függetlenül attól, hogy a táborokba osztó, s ezzel az immunrendszert megzavaró, fondorlatos ideológiai okoskodás „népi” vagy „urbánus” csoportokba parancsolta szét a 20. századi magyar irodalom legjavát.) Illyés Gyula harcai ugyancsak ebből a szintézisremlő képességéből és a frontokat megszüntetni akaró eltökéltségéből adódtak. Politikai és ideológiai ellenfelei hamar kitalálták a kétkulacsosság vádját vele szemben. „Kezdetben a kettőssége még az erénye volt – mutat rá az irodalmon kívüli erőkre és szempontokra Csoóri Sándor –, megcsodálni való újdonság: Ozora és Párizs, magyarság és európaiság, szürrealizmus és pusztai ökörbőgetés, de amikor ezek az ikerképességek kiléptek az esztétika köréből s elkezdtek közvetlenül szembesülni a politikával, a történelemmel, a társadalom ismeretlen kérdéseivel, hirtelen megváltozott az irodalmi romantika színezete. Az 1933-ban megírt *Pusztulás*-napló, amely egy baranyai utazás főszólamává nyersen és kendőzetlenül a magyarság pusztulását avatja, máig ható indulatokat szabadított rá a közéletünkre.” Csoóri

Sándor itt is, most is pontosan és tisztán fogalmaz: „máig ható indulatok”. Nem más ez mint az „urbánusok” máig tartó bizalmatlansága és meg-megújuló támadása a „népi”-nek mondott szellemi tábor ellen. S ezzel a rámutatással azt a döntő momentumot is megnevezi, amely ennek az *irodalmon kívüli* területről származó (majd az irodalmat is maga alá gyúrni szándékozó) erőnek a milyenségét jellemzi, ugyanis ezek ideológiai-politikai-hatalmi játszmák – mind a mai napig. S aligha kell nagy fantázia annak a fölismeréséhez, hogy maga Csoóri Sándor is úgy járt, mint a *nemzetit* mércének tartó Illyés (még ha őrá a kétkulacsosságot nem mondták is ki). Attól a perctől kezdve ugyanis, amelyben más értelmezéshez is eljutott esztétikai érvényű klasszikus esszéi nyomán, mint amelyek az akkor leírt szövegeiből kiolvashatók voltak (Vö. *Szántottam gyöppöt*), amikor már nemcsak a paraszti kultúra modernségének (illetve a modernség ősi gyökereinek) bizonyítása volt az írói hitelesség tétje, amikor már társadalmi és politikai színezetet, összefüggést és következtetést kapott a „népi szürrealizmus” koncepció; nos attól a perctől kezdve Csoóri Sándor is „nacionalista”, „biológiai elfogultsággal” ítélő értelmiségi hírébe keveredett – akárcsak Illyés a maga világképével.

3

A nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom számos forrásból táplálkozik – mint tudjuk. A „népi” és az „urbánus” irodalom egyaránt szerves része a nemzeti irodalomnak. Ez már-már közhely is lehetne. Ugyanis a népi-urbánus viszály kirobbanásának a pillanatában ezt már tudni lehetett. Németh László például már 1934-ben megírta a *Sznobok és parasztok* című újságcikkét, amelyben szinte tételesen hitet tett a magyar irodalom egysége, a népi és az urbánus kultúra javának az *egyívé tartozása* mellett. Ugyancsak ez idő tájt formázta szinte közhasznúvá *harmadik út* elnevezéssel a nemzet felemelkedése szempontjából a leghasznosabb és legjárhatóbb út képletét, politikai és társadalmi lehetőségét. Ez a harmadik út nem más, mint a nemzet java erőinek szellemi és társadalmi *egyesítése*. Nem a szélsőségeké: a „sznoboké” és „parasztoké”, hanem a legjobbaké, méghozzá európai rangú színvonalon. Ez a „harmadik” út a minőség forradalmát feltételezi, amely a legfőbb és legkézenfekvőbb lehetőség arra, hogy a magyar nemzet egyenrangú értékvilágot képviseljen a nyugat-európai nemzetek sorában, közösségében. Ez a harmadik út nem más, mint a (magyar) nemzet önálló európai útja. Így gondolta ezt Németh László, Illyés Gyula (de hát Babits Mihály, Cs. Szabó László vagy Bibó István is), s így gondolja ezt ma Csoóri Sándor. Úgy hivatkozik erre a sokat átkozott és ócsárolt Németh László-féle változatra, színezetre mint a *modern* politikai reformgondolkodás egyik kiemelkedő példájára. „Újabb és újabb eszmetörténeszek, újabb és újabb politikusok akár századszor is kétségbe vonhatják a Németh László-i elgondolást, sose tudják bebizonyítani, hogy volt jobb, nagy arányúbb és életrevalóbb jövőterv, jövőjavaslat az övénel.”

A „nemzeti” tartalom mint eszmény – láthatólag – szintetikus képződmény, miként a harmadik út is az. A nemzet *különböző*, sokszínű szellemi erőknél az összessége. Ezt olvassuk Illyésnél is, Németh Lászlónál is, Csoóri Sándornál is. *S ebben az értelemben harmadikutas Csoóri Sándor (is)*. Azaz: nemzeti. Se nem „jobbaldali”, se nem „baloldali”. Azért nem, mivel ezek a *politikai* fogalmak ma már (1945 után) értelmetlenek, manipulatíván – de céltudatosan – használt bélyegek, melyeknek értékvilága nem a közösségi elkötelezettség és a hagyományhűség történelmi premisszáiból indul ki, hanem politikai, hatalmi játszmák célszerűségéből következik.

Persze, ezzel a nemzeti gondolkodással, ezzel a természetes (mert történelmi) képződménnyel szembeállíthatók különböző mesterséges (mivelhogy ezek ideológiai és politikai tartalmú képződmények) „alternatívák”, szűkebb (vagy egészen szűk) csoportteredek. A legerőteljesebb efféle szempont az a szélsőliberális, radikálisan és könnyörtelenül individualista törekvés, amely tagad mindenféle kollektív, közösségi szempontot és érdekérvényesítési törekvést. Aligha véletlen, hogy Csoóri Sándor e kötetének hadakozó okfejtései kimondatlanul is (tehát a „kimondott” eseteken túlmenően is) ezzel s az ehhez hasonló nézetekkel vitakoznak.

4

A fentiek ismeretében végül is egyszerű – és hálás – feladat egy irányba rendezni Csoóri Sándor *Elveszett utak* című esszékötetének eleven, gazdag és sokszínű témavilágát. (Szoros összefüggésben az előző esszékötetével.) Egy helyütt Sütő Andrást idézi – mély egyetértéssel. „Küzdelmünk keservesebb annál, amit Balassi Bálint idejében vívtak. A török hódoltság idejében mindenünk odaveszett, de lelkünk, nyelvünk, nemzeti mivoltunk a kontyos rablót nem érdekelte. Új hódoltságban mai magyarok személyi-közösségi létének utolsó mentsvárát ostromolják a végeken. Anyanyelvi bástyát, a nemzeti önazonosság tudatának minden védfalát. [...] Magyartalanításban legjobb módszer a magyar lelkület irtása.” Kell-e ehhez bármit is hozzáfűzni? Inkább csak nézegetni, újra és újra. Rémisztő ugyan, de a maga póré valóságában cáfolhatatlanul logikus. Az anyanyelv pusztulása és a lelkület áthangolódása nemcsak a közösségek pusztulásához vezet, de az egyént is tönkreteszi.

Nyilván ugyanígy gondolja, tudja ezt Csoóri Sándor is, hiszen ezzel egybevágó gondolati levezetések sorát jeleníti meg, teszi érzelmileg is megragadóvá esszéiben. Úgy például, hogy – egy más helyütt – Sütőtől és egyáltalán a magyaroktól, a Kárpát-medencétől igen csak távoli Ezra Poundot is megidézi: figyeljünk csak oda egy „messziről jött” ember tapasztalatára, szikár okfejtésére – ugyanerről a témáról. „Ha egy állat idegrendszere nem közvetíti az észleleteket és az ingereket, az állat elsorvad. [...] Ha egy nemzet irodalma hanyatlík, a nemzet elsorvad, tönkremegy. [...]” És az amerikai így folytatja: „Ha nincs irodalom, elsilányodik a nyelv is.” A *politikai* konzekvencia pedig: „És a törvényhozó így nem tud törvényt hozni a haza javára, a parancsnok nem tud parancsolni, a nép (ha az ország demokratikus) nyelv nélkül nem tudja »utasítani« képviselőit.”

Még az a következtetés is megfordul a jámbor olvasó fejében, hogy bizonyos ideológiáknak és politikáknak éppen ez a célja.

A nemzet (mint szellemi szintézis) tehát nem holmi elkülönítő és elkülönülő, bezárkózást feltételező közösségi állapot, hanem életet védő és életet emelő jelenségképződmény. Ennek megfelelően, ennek szellemében állítja Csoóri Sándor – joggal, hiszen ez könnyen bizonyítható –, hogy „a magyar irodalom szelleme [...] legizzóbb pillanataiban mindig azonos volt a nemzet szellemével”. S az is igaz, hogy egy nemzet „közérzete, boldogsága sokkal inkább függ az emberek jellemétől, erkölcsi állapotától, mint a kormányzás formájától”. Mivelhogy az ép lelkületet, az ép erkölcsöt, az ép jellemet a *szellemi értékek* tartják épen. Mint például a *paraszi kultúra*. Nem azért, mert különböző, mert más, mert kuriózum, hanem azért, mert *érték*. Éppoly fontos, mint az ógörög dráma vagy a középkori gregorián. Gazdagodunk általa: a *népi* így válhat nemzetivé, egy egész nemzetet gazdagítóvá.

Az irodalomnak pedig – hirdeti újra és újra – szerves része a *közéletiség*. A költészet is gondolkodás eredménye, mint a szellemi szféra megannyi más rétege. Hogyan lehetséges

akkor – kérdezi – kirekeszteni belőle a közéletet, és azt állítani, hogy éppen ez a kirekesztés jelenti, jelentené a költészet szabadságát? A közéleti irodalom nem kényszer senki számára, ugyanakkor ennek természetes megjelenéseit üldözni – nem vall ép ítélőerőre, ép jellemre, ép erkölcsre.

5

Egy író pedig „ne taktikázhasson a maga igazságaival” – jegyzi meg egy helyütt, nem minden keserűség nélkül. Nos, ő maga nem taktikázik. „Politikakritikai” publicisztikai lassan öllő mérgek, másfelől pedig gyógyírként hatnak a hozzá hasonló gondolkodásúakra. Pontosan úgy hatnak Csoóri Sándor esszéi, mint az elszánt írói megnyilvánulások hatni szoktak: az egyik oldalon gyűlöletet, a másikon megbecsülést és egyetértést, sőt együttérzést váltanak ki. Többek között ez a taktikázás nélküliség következménye. Például annak a megállapítása, hogy a politika – a mai Magyarországon – mindenhatóvá vált. Omnipotens tényezővé. Kiszorította és száműzte az erkölcsöt, a lelki tényezőket, a kulturális értékeket. Az irodalom elvesztette legjellegzetesebb „alkotói stílusát”: a sorsértelmezést. (Fentebb láthattuk, hogy miféle „kontextusban” értelmeződnek ezek a fogalmak, illetve jelenségek.) „A magyar irodalom hatalma ma nem határoz meg semmit, még önmagát sem, nemhogy a közélet és a politika világát. Elillant a környezetünkből. Helyét mindenütt a nyers, az áttételek nélküli politika foglalta el.” S nyomában a „médiateror”, amelybe beleértendő „az állandó röhögtetés terrorja”, a félrevezetés jól működő ipara, melyeknek a demokráciát alapvetően veszélyeztető következménye (célja?) az, amire Ezra Pound is utal – hogy az alattvaló ne érthesse meg a vezetőit, s főleg: ne tudja utasítani őket. Dermesztően lényegre törő ez a látélet, már nem is tudjuk sorba állítani – veszedelmességük, pusztító képességük szerint az egyes tüneteket. Nem is tudjuk már, hogy csak olvasmányélmény vagy rémálom-e vagy tán kínos valóság a következő szentencia: „jöhet még olyan világ is, amikor a bűnösök vigasztalgatnak minket, áldozatokat, sőt ők kezdenek beszélni legaggodalmasabb hangon az igazságról. Föltehetően azért, mert már semmi gondot nem okoz nekik ez sem.”

6

Ezen a ponton úgy érezhetjük, hogy nincs tovább, valami abszurd dráma szüzséjét fordították felénk. De nem. Van tovább. Éppen azért, mert a szellem embereinek talán még mindig jobban hiszünk, mint a politika megnyilvánulásainak. Illyést idézzük („Mert növeli ki elfödi a bajt”), meg József Attilát – igaz, őt csak félig – a tisztességről meg a kiterített-ség kapcsolatáról. Idézzük Csoóri Sándort is, aki ebben a kötetében a szellem emberének vegytiszta hatóanyagaként megragadó erejű – katartikus – képsorokban tudja felidézni – például – a magyar Ady Endre és a román Octavian Goga hatalmas lelki és szellemi drámáját: *belesűrítve* mindebbe a magyar sors történelmileg könyörtelenül meghatározott (szinte végzetszerű) alakulását. Az efféle katarzis, ha nem is vigasztaló, mindenesetre életető. Szellemi és érzelmi mozgósító erő. Valami, ami nem a politikai színpadok aurájából való, hanem *az irodaloméból*.

Ezzel az érzéssel és tudattal csukhatjuk be az *Elveszett utak* című kötetet és ekként gondolkodva nézhetünk az idő távolából – *távlatosan* Csoóri Sándor esszéírásának fő vonulatára. Az esszéírás – egyáltalán az írás – értelmével és hasznával találkoztunk.

Monostori Imre

Rendhagyó könyvismertető Gion Nándor: Mit jelent a tök alsó? című könyvéről



**Noran Könyvkiadó
Budapest, 2004
406 oldal, 2500 Ft**

A szépirodalmi művek közzététele félszázados gyakorlaton alapul: az 1950-es években akadémiai állásfoglalás születt a klasszikusok kiadása kapcsán; mint később kiderült, a *nem kritikai* kiadások esetében sem lehet erről megfeledezni. Hasonló igényességgel készítette elő Bombitz Attila a Baka István Művei négykötetes kiadását, amely a Tiszatáj Könyvek sorozatába illesztve jelenik meg, Szegeden. A párhuzam nem véletlen: Baka István alkotóereje teljében távozott közülünk 1995. szeptember 20-án. A család és a Baka István Alapítvány erőfeszítéseinek eddigi gyümölcse egy publicisztikakötet, több fordításgyűjtemény (angolul és oroszul is!) és a példának vett megindult sorozat is. Gion Nándor prózaírókhoz képest fiatalon, 2002. augusztus 27-én hagyott itt minket. Ideje lenne a posztumusz ARANYAT TALÁLT (2002) regénye után a többi művét is hozzáférhetővé tenni. Már csak azért is, mert 1994-ig írásait Jugoszláviában jelentette meg, s a szomszéd ország kiadványok nem voltak akkoriban sem mindenki számára hozzáférhetőek.

Az idei könyvhétre megjelentetett MIT JELENT A TÖK ALSÓ? a *Novellák a hagyatékból* alcímet viseli. Valcsicsák Dóra, a szerkesztő így ír erről: „Ebben a gyűjteményben Gion Nándor azon novelláit adjuk közre, amelyek döntő hányada korábban sohasem jelent meg kötetben; főként irodalmi folyóiratok, napilapok közölték őket. Ez alól kivétel a *Nem bal-estet lesz* című írás (*Jéghegyen szalmakalapban*. 1998, Osiris), amelyet azért tartottunk meg mégis, mert fontos szerepet tölt be az utolsó ciklusban (*Mit jelent a tök alsó?*) olvasható novellák eseményeinek pontosabb megértése szempontjából.” (403.) A megjelentetett művekből kiderül: a sokféle szövegfajta megkívánta volna, hogy a szerkesztő a szűkítést megindokolja, hiszen nemcsak novellákról van szó. Az olvasók dolgát könnyítené, ha filológiai adatbázis is volna a *Jegyzetben*. Itt (és ezért) válik rendhagyóvá a könyvismertetésem: ha nem is illik beemelni az ismeretterjesztő műfajba tudományos adatokat, minden olyan tényt közölni fogok, amellyel rendelkezem.

Mielőtt a kötet részletes vizsgálatába kezdenék, egy nagyon fontos kérdést kell tisztáznom: a ciklusképzés jogát. Valcsicsák a következőképpen határozta meg szerkesztői koncepcióját: „A válogatás négy ciklusra tagolódik, időszakok, főszereplők, helyszínek köré

csoportosítva a novellákat, így tárva érdekes és olvasmányos képet az Olvasó elé Gion Nándor kötetbe eddig nem került írásaiból.” (403.) Amikor AZ UTOLSÓ HAJÓK című Ady-kötetet (1923) készítették elő a kiadásra, elfogadták azt, hogy *csak a szerző* állíthat össze ciklust, illetve – erre éppen Baka István TÁJKÉP FOHÁSSZAL című posztumusz kötete a példa (Pécs, 1996.) – legfeljebb a szerző végső ismert szándékát tisztelhetik ezzel. Tehát „ciklus”-t nem hozhatunk létre, legfeljebb csak akkor, ha erre a szerzőtől van jogosítványunk (vagy ha ezt tudományos jegyzetapparátussal bizonyítjuk és értelmezzük).

MI TÖRTÉNHE? Az első szövegcsoport hat szövegből áll. A rendezési elvet először itt érheti kétség: ezek a szövegek összetartoznak-e? Három műfaj vegyül: az irodalmi napló, a tárcával keveredő reflektív írás – ez lenne a „címadó” *Mi történhet?* – és egy olyan alkotás, amely a napló és a novella közé tehető. Már ez kétségbe vonja a ciklus Valcsicsák-féle értelmezését. Ezen kívül az elrendezést nem indokolja az első közlés ideje: I/1. (a rövidítés kedvéért így jelölöm a műveket, Á. K.) in Vigilia 1996/4., I/2. in Forrás 1998/11., I/3. in Vigilia 1994/6., I/4. in Vigilia 1994/2., I/5. in Eső 2000. Tavasz és I/6. in Kortárs 1999/5. Ha lett volna hozzá eligazítás, akkor nem is vitáznék a megoldással, de arra sincs magyarázat, hogy miért maradt ki a következő három: *Naplórészlet* in Tiszatáj 1989/11.; *Naplórészlet korai halálaimról (Curriculum vitae)* in Kortárs 1994/7. és *Megbombázták a Poligont* in Kilátó 2001. 08. 31. Az első két szöveg a „Napló...” kezdetű sorozatba tartozik, az utolsó reflektív tárcsa. Az is lehet, hogy több is megjelent ezekből a naplószeletekből! Sőt, ami talán a legnagyobb gond, hiányoznak azokra a naplórészletekre való utalások, amelyekről pedig az olvasó a kötetből is értesül: „1988 végén kezdtem el naplót írni... Szétszórva jelentek meg a naplójegyzetek, különféle lapokban és könyvekben Magyarországon, de fölfigyeltek rájuk a Vajdaságban is, a *Magyar Szó* egyik szerkesztője halomba gyűjtötte őket és megjelentette folytatásokban...” In MIT JELENT A TÖK ALSÓ? *Naplórészlet nagybátyámról* (31.). Ha valaki nem jugoszláviai, akkor is tudnia kell erről a naplóról, hiszen részlet jelent meg belőle a BÖRTÖNRŐL ÁLMODOM MOSTANÁBAN (Újvidék – Budapest, 1990.) fülszövegében is, címmel: „*Naplójegyzetek 1988 őszén*”. Hol van ez a napló? Kísérletet tehetnék arra, hogy bizonyítsam: a tartalmi elrendeződés sem egyezik a véletlenszerűen olvasható szövegrészletekkel, ám ezzel adós maradok, hiszen nem áll a rendelkezésemre elegendő adat, s félek, fel kellene borítani a nyomtatás szentesítette rendet. Érdemes lenne elgondolkozni a naplóíró Gion Nándor munkáin, talán árnyaltabb képet kapnánk a múlttól..., ha hozzáférnénk. Várjuk az életműsorozat újabb könyveit!

Hasonló kifogásaim vannak a második halmazba (BORSSZÓRÓ [PEPPERBOX] REVOLVER) sorolt művek elrendezésével. Itt a megjelenés sorrendjét nem kérdőjelezem meg, mert csak két adatom van, bár árulkodó: II/3. in Kortárs 1999/12; III/8. in Vigilia 1998/12. Más feltételezett szempont, mint tartalmi nem képzelhető el (erre vonatkozóan nincs megjegyzés). A tartalmi egyezés alapján segíthetnek az elbeszélő egyes szám első személyű élettörténeti utalásai, illetve az elbeszélő festette képek sorrendje. Ha figyelünk a festőtörténetekre, illetve a képek címeire, akkor világos, hogy ide tartozik a III/8. *Roszzul fizetett szakmák* című novella is – ezzel Valcsicsák Dóra is egyetérthetne, hiszen elrendezését „főszereplők ... köré csoportosítva a novellákat” érvel támasztotta alá. A tévedés miatt félok, hogy a könyvben kanonizált elrendezés (megerősítve a „ciklus” szóval) megsemmisíti az esetleges írói kompozíció nyomait. A fentiekből következik, hogy a csoport

címadó műve is esetleges kiemelés, ráadásul a döntést a jegyzetben (vagy a csoportosított szövegek tartalmában) semmi nem támasztja alá.

NEM BALESET LESZ – talán ennek a szövegcsoporthoz a példája alkalmas leginkább arra, hogy milyen óriási jelentősége lehet és van a szerkesztői munkának. Kezdeném legelőször azokkal a művekkel, amelyek e *kötetben másodközlések* (lásd „amelyek döntő hányada korábban sohasem jelent meg kötetben” – bár nem tudjuk, mennyi a döntő hányad). Az egyik a III/3. *Rádió és gumibot* – először a Kortárs 1991/10. számában látott napvilágot – megjelent ugyanazzal a címmel a MINT A FELSZABADÍTÓK című könyvben, itt az ötödik (Irmay József történetei közül a negyedik) volt. A másikat a szerkesztő is megemlíti: III/11. *Nem baleset lesz – ez a JÉGHEGYEN SZALMAKALAPBAN* 1988-as válogatás utolsó darabja volt. Ezután következnek azok, amelyek korábban *megjelentek már más címmel*: III/2. *Szálkás oszlopok* – megjelent *Patkányok a napon* címmel az OLYAN, MINTHA NYÁR VOLNA című novelláskötetében, a második volt. Hasonlóképpen a III/5. *Magasugrás hegedűre* – ez is megjelent, csak *Csillagok minden színben II.* címmel szintén az OLYAN, MINTHA NYÁR VOLNA kötetében, ott az utolsó, a tizenkettedik volt. Végül olyan szövegek is ide kerültek, amelyek jellegzetesen más írói szándékról vallanak. A III/1. *Egy regény vége* – AZ ANGYALI VIGASSÁG befejező darabja lehet(ne), hiszen még a regény címe is kiemelődik benne. A III/4. *Átlósan az utcán* (Vigilia 2001/5.) M. Holló János-történet. A III/9. *Kőfaragók ünnep előtt*; a töredékes novella szorosan kapcsolódik a MINT A FELSZABADÍTÓK kötet tizennegyedik (Irmay József történetei közül a tizenharmadik meséhez). A tematikus „széttartás” jellegzetes példája a III/11. *Nem baleset lesz*. Erről maga a szerkesztő is írja: „Ez alól kivétel a *Nem baleset lesz* című írás (*Jéghegyen szalmakalapban*. 1998, Osiris), amelyet azért tartottunk meg mégis, mert fontos szerepet tölt be az utolsó ciklusban (*Mit jelent a tők alsó?*) olvasható novellák eseményeinek pontosabb megértése szempontjából.” (403.) Hogy a befejező „ciklus” „fontos”, a „novellák eseményeinek pontosabb megértése szempontjából” meghatározó jelentőségű darabja hogyan lesz egy *másik novellahalmaz címadó műve* – erre a szerkesztő nem adott egyéb magyarázatot.

Vélekedésem szerint a tartalmi jegyek alapján a következő novellák egy másik történet-halmazhoz kapcsolódnak: III/6. *Műfogsor az égből* (Vigilia 1998/4.), III/7. *Fényjelek nélkül* (Kortárs 1998/7) és III/10. *A szürke öngyújtó* (nincs adatom). Ennek bizonyításáról majd később fogok szólni. S akkor – ha figyelembe vesszük a halmazra jellemző eklektikát – ide tartozhatna még a közlésekből ismert három mű is. Az egyik, az *Ahol szépek a tengeri kagylók* (Tiszatáj 1995/6.) – M. H. J. Kubában töltött napjairól számol be, s a *Jéghegyen szalmakalapban* előzményének tekinthető. *Bogarászók Egy filmnovella folytatása* a Kortárs 1996/3-as számában jelent meg, s a már említett *Jéghegyen szalmakalapban* (bár ezt szintén közölték a JÉGHEGYEN SZALMAKALAPBAN, akár a *Nem baleset lesz* címűt, de ez is „árva” M. H. J.-novella. Nem kizárt, hogy a posztumusz közlésből több novella is ki-, elmaradt, de laikus filológusként ennyit találtam – vajon tartalmazza-e ezeket a hagyatékat? Az eddigieket összegezve elmondhatjuk, hogy az elrendezés az ide sorolt novellák esetében bizonyosan elhibázott koncepcióra épült. Hangsúlyozom, hogy most nem a Gion-írások tartalmáról mondom véleményem.

MIT JELENT A TÖK ALSÓ? A negyedik egység esetében első probléma a cím. Semmilyen bizonyíték nincs, hogy a szerző ezt adta volna. Az első közlési rend itt sem támasztja alá a szerkesztő rövid eligazító *Jegyzetében* közölt elgondolását. Íme a megállapított adatsor:

IV/1. in Vigilia 1999/4., IV/2. (n[incs]. a[dat].), IV/3. in Vigilia 1999/12., IV/4. in 1998: Jéghegyen szalmakalapban, IV/5. (n. a.), IV/6. (n. a.), IV/7. in Vigilia 2000/12., IV/8. in Forrás 1999/3., IV/9. (n. a.), IV/10. in Holmi 2000/4., IV/11. in Tiszatáj 2000/7., IV/12. in Kortárs 1999/1., IV/13. in Kortárs 2000/7., IV/14. in Kortárs 2001/7., IV/15. in Kortárs 2001/12., IV/16. in Kortárs 1998/7. = Forrás 1999/11., IV/17. in Kortárs 2000/12. Mindez apróságnak tűnik, hiszen a szerző, Gion Nándor többször is élt azzal a megoldással, hogy a már készülő vagy nyomdakész regényéből kiemelt fejezetet vagy fejezetrészt másutt, külön is megjelentette, például *A fehér sündisznó* in Tiszatáj 1991/1. (IZSAKHÁR 3.), *Istenfélő Dániel titkai* in Tiszatáj 1991/1. (BÖRTÖNRŐL ÁLMODOM MOSTANÁBAN), *Jó lélek költözött beléjük* (novella) in Kortárs 1991/4 (M. H. J. – Irmay József első története; MINT A FELSZABADÍTÓK együttesében a második), tehát az időrendre hivatkozni itt kevés. A tartalmi jegyek alapján történő rekonstrukció elvégzéséhez több támaszra is találtam: az egyik az elbeszélő (E/1.) élettörténeti utalásai, a másik a jelesebb szereplők (Ágnes, Dominika, Leonyid, Palotás Ferenc, Szelim Ferhátovics, Zavarkó András és rajtuk kívül még harmincyolc személy) előfordulásai, életüknek eseményei, végül a történetiség: évszakok, politikatörténeti utalások stb. Itt föltételezhető egy írói szándék, főleg, ha ide veszem a korábbi „ciklus” néhány novelláját is.

A befogadó hiányérzete főleg abból fakadhat, hogy az OLYAN, MINTHA NYÁR VOLNA című novelláskötetén kívül Gion nem jelentetett meg olyan saját könyvet, amelynek részegységei között nem lehetett volna valamiféle többletjelentést találni. Most kap ugyan az olvasó a könyv végén egy eligazító megjegyzést, de a rendet, az elfogadható rendet neki magának kell létrehozni. Van rá esélye, mert a budapesti kerületben fölismerhetően kavargó a kelet-közép-európai világ. Ez persze lehet posztmodern provokáció is, ám ilyen szövegmezővel még ott nem találkoztam. Ezért – s itt leszek másodszer műfajsértő – kísérletet teszek egy másféle elrendezésre.

A naplókkal nincs mit tenni: amíg nem áll rendelkezésünkre az összes szöveg, addig fölöslegesen kísérletezünk, hiszen minden újabb közlés fölrúghatja, fölrúgatja kártyavárunkat. Az ún. „NEM BALESET LESZ” gyűjteménnyel sincs mit kezdeni – úgy vélem, sikerült érzékeltetni a válogatás véletlenszerűségét. Van azonban ebben a posztumusz gyűjteményben két történetiszál, amellyel érdemes foglalkozni! Ehhez csak el kell rendezni a novellákat. Tudom, ez a szabadság minden olvasó szabadsága, ám ha a szerkesztő élt vele, akkor én is megteszem.

‘*A festő történetei*’ – ezeket a sztorikat összefogja a két főszereplő: az egyik a Gábor nevű beszélő (ő a délvidéki menekült), a másik az „Író” (ő korábban jött át Magyarországra). A határozott névelő azért indokolt, mert az elbeszélő esetében névvel (sorssal) megjelölt személyről van szó. Sajnos, *hiányzik a kerettörténet*, amelyik eligazított bennünket a MINT A FELSZABADÍTÓK esetében. Ott Irmay József tizenhárom történetét fogta közre M. Holló János közlése, sőt az indító elbeszélésből nemcsak a két megelőző novellára következtethettünk – *Ahol szépek a TENGERI kagylók és Jéghegyen szalmakalapban* –, hanem egészen visszanyúlhattunk az IZSAKHÁR című regényig: itt tűnik fel először az író vagy Teofil. Ha az M. H. J.-fonalat vesszük alapul, sőt feltételezzük, hogy Jeges Pál filmrendező történetében (IV/11. *Átölelni*) az IZSAKHÁR folytatásának megfilmesítéséről van szó (315.), akkor ezt tekinthetjük a feltételezett trilógia záróművét alapozó szüzsének.

A sorrend megállapításában szerepet kapott a festő élettörténete: ájtott a Vajdaságból, Budapestre utazott, az Ildikó nevű festőnő beajánlotta a Fehérhajú Szabadkőműveshez (az IZSAKHÁRBÓL ismerős névadás), akinek valódi neve dr. Rónay Antal, festegeti annak kép-ötleteit, megvédi és vezeti háztartását, majd saját lakáshoz jut. A lezáró történetben a kártyázás lesz a kíséző motívum és az álmok ilyen-olyan teljesülése. Fontosak lehetnek a Rónay Gábor-képek is az értelmezésben: „Béke”, „Háború”, „Testvériség”, „Szerelem” vagy „Szeretet”, „Zöld világ”, „Örök élet”, „Magyar tengerészet”, „Boldogság”, „Ünnep”, „Meleg otthon” és „Karácsony”. Itt érdemes lesz majd azzal is foglalkozni, hogy ezeket a fogalmakat milyen tárgyak kompozíciójával érzékíti a művész. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a lehetséges elrendezés a következő: II/2. *Alibi mankók* <1. – az általam adott sorrend jelzése, Á. K.>; II/4. *Virágot vinnék...* <2.>, II/1. *Saját kezűleg* <3.>, II/3. *Borszóró (pepperbox) revolver* <4.>, II/5. *Amarilla, a feledékeny kuvasz* <5.>, II/6. *Svéd-kályha* <6.> és III/8. *Rosszul fizetett szakmák* <7.>.

Kérdés: olyan művet kapunk-e, mint a BÖRTÖNRŐL ÁLMODOM MOSTANÁBAN; ott végig E/1-ben szól az elbeszélő – bár egyszer elárulja a nevét: „Kiss Lajos vagyok – mutatkoz-tam be kábultan” (60.), itt pedig a hajóskapitány nevezi meg (79.). A cselekményben is található rokon vonások. Másik kérdés: olyan mű lesz-e, mint AZ ANGYALI VIGASSÁG – ott végig egyes szám első személyben szól az elbeszélő? A novellafüzér és/vagy regénykezde-mény részletesebb elemzését másokra és máskorra hagyom.

‘Az író története’ – az ehhez a címhez rendelt sztoriláncolat (újra)teremtésekor az első komoly problémát az egyes szám első személyben szóló narrátor és az író viszonya jelenti. Az első ide sorolható novellát 1996–1998 között írhatta Gion, ha a nyomdai átfutás mel-llett (JÉGHEGYEN SZALMAKALAPBAN) a millenniumi véleményt is alapul veszem. A művekben névvel soha nem említett neves „Író” számos jegyében egyezik a szerző életrajzával (fegy-vergyűjteménye vagy a kapcsolatteremtési tehetsége), ám alapvető, a naplókából kihüve-lyezhető elemek hiányoznak. Mindezek mellett nincs jelen Gion Nándor családja sem. Ez az „Író” gionos, mint M. Holló János (MINT A FELSZABADÍTÓK, IZSAKHÁR) vagy Kiss Lajos (BÖRTÖNRŐL ÁLMODOM MOSTANÁBAN), de új és más személyiség!

A tér és idő hálója egy jellegzetes budapesti kerület, amely sok hasonlóságot árul el *‘A festő története’* helyszínével és idejével; a különbség, hogy később játszódik és nagyobb időtartamot ölel fel. Aprólékosan nem jelez, inkább elnagyolt háttérrel vázol, de ez jelle-mezte azokat a műveit, amelyek nem kapcsolódtak a családragény-tetralógiához. Nagyon fontos a szereplői viszonylatok fölépítése. Az általam egybekötött novelláknak az „Írón” kívül negyvennégy névvel és (sejthető) sorssal fölruházott szereplője van, közülük csak tíz fordul elő többször, de erre a tíz szereplőre épül a kompozíció: Ágnes, dr. Baltás Katalin, Bozóky Sándor, Dominika, Szelim Ferhátovics, Irányi József, Leonyid, Ming, Palotás Fe-renc, Zavarkó András. A szereplők személyes kapcsolódását (részben az íróhoz, részben egymáshoz) az egyes novellákban többször is előadott „előtörténet” biztosítja. Ezek az „előtörténetek” bizonyítják, hogy nem egyszerű novellafüzérről van szó, hanem sajátos re-génykompozícióról, amely folytatásának Gion halála vetett véget.

A fentiek figyelembe vételével a rövidtörténetek egyik lehetséges elrendezése a követ-kező: IV/4. *Ámuldozó szemek* <1. – az én sorrendem, Á. K.>: az író albérletben él; már ismeri Ágnest; Zavarkó biztosítási trükkje. III/11. *Nem baleset lesz* <2.>: barátságatlan téli éjszaka; első találkozás Leonyiddal. III/6. *Műfogsor az égből* <3.>: semmit nem tu-

dunk az író körülményeiről, de nem M. H. J. III/10. *A szürke öngyújtó* <4.>: ekkor kapja a rugós kést. III/7. *Fényjelek nélkül* <5.>: az író már lakásában fogadja az emberrablók szorongatta barátját; a rugós kés előkerül. IV/1. *Fehér kesztyűben* <6.>: Irányi József és Literatúra Klub, Dominika, Palotás Ferenc, Ming először; Zavarkó második üzlete. IV/7. *Hat alma (sok)* <7.>: december; Zavarkó adventi koszorúval Dominikához húzódik. IV/2. *Védőszentek a fenyők között* <8.>: Leonyid először az író lakásán; Ágnessel fenyőfát díszít. IV/12. *Alacsonyán repülni* <9.>: Leonyid két előtörténete; a harmadik találkozás (érdeklődés a belga után). IV/16. *Mosolyra figyelni* <10.>: az író összehozza a gyűjtogatások után Leonyidot Minggel a lakásán. IV/3. *Diófa a sétálóutcában* <11.>: Palotás a Ming és Leonyid utáni nyomozásban; Dominika emberi kapcsolatba kerül Palotással (diólikőr, elsősegély, varrás). IV/6. *Talliumot a patkányoknak* <12.> : Szelim Ferhátovics filmesekeket fuvarozó sofőr először az író lakásán; a rizssör egy nyári délután felrobban. IV/9. *Huzatos hajón* <13.>: meleg nyári est, Szelim Ferhátovics kamionsofőrként másodszer az írónál. IV/8. *Önhibámon kívül* <14.>: Szelim Ferhátovics és Leonyid konfliktusa; Emília beköltözése; Bartalos Pál halála. IV/10. *Tisztulás cserépsípval* <15.>: Ágnes és Diégó rablás-történetei. IV/5. *A kultúra jelzője* <16.>: Dominika tanul; a sétálóutca beültetése; Rohacsek Mihály. IV/11. *Átölelni* <17.>: Dominika és az egyetem (Zolnai Márton); Jeges Pál rendező; Dominikát először öleli át az író (annak barátja, Zolnai öngyilkos lett). IV/13. *Disznóvér és Dugóhídi Anita* <18.>: Dominika levizsgázott; vigyáz dr. Baltás kutyájára; Leonyid és Ferhátovics összebékül a Böllér ellen. IV/17. *Kevesebb, mint három perc* <19.>: a Lesz Vigasz-i kaland: Márúnné, Lékó János, Márún – közben Ming, aki éjszaka is gyakran üldögél a sétálóutcájában. IV/14. *Garantálja Z. A.* <20.>: Zavarkó átoküzlete; Palotás Leonyidot gyanúsítja Tóth Gusztáv felrobbantásával (sikertelen). IV/15. *Mit jelent a tök alsó?* <21.>: Palotás Ferenc és Szakács Júlia előléptetése: a kábítószerek leleplezése; a VIRÁGOS KATONA fordítása. Nem állítom, hogy re-konstrukcióm helyes, ám érveim ellenében nem találtam bizonyítékot. Tudom, a befogadási élmény nem tervezhető, de a lineáris cselekményvezetés inkább jellemző volt az író utolsó (hozzáférhető) műveire, csoportosításom olvasmányosabb (?), mint Valcsicsák Dóra „ciklusa”.

Gion Nándorral, a Szenttamáson született, Jugoszláviában író lett, majd Magyarországra áttelepült és itt évtizedig alkotó emberrel soha nem találkoztam. Még azt is késve tudtam meg, hogy a szegedi klinikán fejezte be életútját, álmatlan éjszakáira itt borult az utolsó sötétség. Ma már bizonyos, hogy a Gion-olvasók többsége ebben hasonlít vagy hasonlítani fog rám. Az élő Giont televíziós, rádiós fölvételek fogják „átvinni” késő századokba – az életmű, úgy tűnik, lezárult. Ám ezt mégsem hiszem. Nem zárulhat le az az életmű, amelynek elemei, a könyvek, a filmek élnek a befogadásban! Úgy vélem, hogy aki ráérezett a gioni elbeszélés ízeire, az ugyanúgy vallja: nem lehet megállni egyetlen Gionkötetnél, építeni kell világát – ezt hagyta ránk. Olvassuk bele az irodalmi halhatatlanságba!

Árpás Károly

Szerkesztői asztal

Vekerdi László Magyar Örökség-díjas. A Magyarországért Alapítvány az elmúlt év decemberében Vekerdi László tudománytörténésznek, folyóiratunk régi kedves szerzőjének és a Tiszatáj Alapítvány kuratóriumi tagjának Magyar Örökség-díjat adományozott. Sok szeretettel gratulálunk!

*

Értesítjük kedves olvasóinkat, hogy a Tiszatáj 2004-es, 58. évfolyamának *tartalommutatója* elérhető a Tiszatáj honlapján: www.tiszataj.hu. A mutató Gyuris György munkája.

*

Köszönjük Olvasóinknak, hogy 2004-ben felajánlották jövedelemadójuk *1 százalékát* a Tiszatáj támogatására. Kérjük, tegyék meg ezt 2005-ben is!

A Tiszatáj Alapítvány adószáma: **19082349-2-06**

Márciusi számunk tartalmából

SÁNDOR IVÁN új regényének részlete

JÁSZ ATTILA, MÁRTON LÁSZLÓ, OLASZ SÁNDOR, VEKERDI LÁSZLÓ írása *Sándor Ivánról*

ACSAI ROLAND, DOBAI PÉTER, NÉMETH ZOLTÁN versei

FRIED ISTVÁN és POSZLER GYÖRGY esszéje

Regény és történelem

(Hites Sándor tanulmánya)

„A Tisza-parton mit keresek?”

(HOLLÓSI ZSOLT beszélgetése *Sejben Lajos* festővel)

Diákmelléklet: VADAI ISTVÁN *Kosztolányi Dezsőről* és *Tandori Dezsőről*

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2005. FEBRUÁR

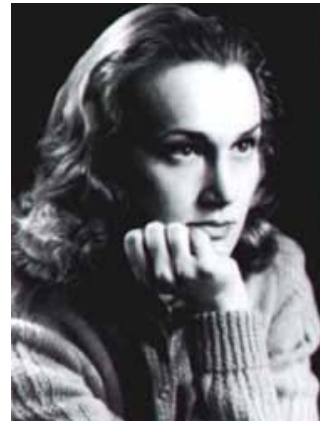
103. SZÁM

HERNÁDI MÁRIA

„És lélegeztek mindaketten”

NEMES NAGY ÁGNES: ÉJSZAKAI TÖLGYFA¹

Írásomban Martin Buber perszonalista filozófiája felől próbálok közelíteni Nemes Nagy Ágnes *Éjszakai tölgyfa* című verséhez.² A buberi gondolatrendszer egyik legfontosabb kulcsfogalma a *találkozás*, amely „az ő értelmezésében az ember, a személyiség megnyílása, nyitottá válása minden számára, legyen az egy másik lény, vagy a természet valamely jelensége, vagy tárgy akár, nyitottá mindezek számára olyanképpen, hogy teljes lényével élje meg a találkozást az ember.”³ A filozófus *Ich und Du* (1923) című nagyesszéjében⁴ elválasztja egymástól az



NEMES NAGY ÁGNES
(1922–1991)

A tölgyfa tehát választóvonal, határhelyzetet jelöl, ő az ajtó, amely valahonnan valahová vezet. A járókelő előtt megjelenő ajtó nyitva áll, mivel a versbeli tölgyfának arca van. Ez a kimondhatatlan arc nem más, mint az ajtó nyílása (a megnyílása értelemben is). A hír, amit hoz, és ami ő maga, talán csak annyi, hogy létezik a mondhatatlan, van egy világ az ajtón túl: tehát létezik kiút, van szabadulás.

¹ A dolgozat egy hosszabb tanulmányból vett részlet rövidített összefoglalása.

² A „perszonalizmus” kifejezés eredetileg *Schleiermachtetől* származik, aki – szemben a panteizmus személytelen istenképével – a személyes Istenbe vetett hitet értette rajta. A szorosabb értelemben vett perszonalizmus kiindulópontja a személy: a személyes valóság a filozófiai értelmezés és reflexió alapelve. A személy megvalósulása nem választható el a másik személytől: csak az én-te viszony, a dialogikus egzisztencia révén képes megvalósítani önmagát. „Majdnem azt lehetne mondani, hogy csak abban a mértékben létezem, amennyiben más számára létezem (...) – fogalmazza meg a perszonalizmus egyik legkorábbi képviselője, Emmanuel Mounier – A személyiség (...) nem létezik, csak más felé, nem ismeri meg magát, csak más által, nem találja meg magát, csak másban.” MOUNIER, Emmanuel: *Le personnalisme*. Paris 1949. 38–39. idézi: NYÍRI Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, 1993. 512.

³ BÍRÓ Dániel: *Martin Buber dialógus-filozófiája*. In: Martin Buber: *Én és Te*. 168.

⁴ Magyar nyelven 1991-ben jelent meg BÍRÓ Dániel fordításában, *Én és Te* címmel. A könyvre zárójelbe tett oldalszámokkal hivatkozom a tanulmányban.

Én-Az alapszóhoz kötődő *Az*-világot, és az *Én-Te* alapszóhoz kötődő *Te*-világot. Ha az *Én* számára valamely létező *Az*-ként jelenik meg, az annyit jelent, hogy az *Én tárgyként* észleli azt a létezőt: *tapasztalja*, használja és birtokolja. Ha viszont ugyanez a létező az *Én* számára úgy jelenik meg, mint *Te*, az azt jelenti, hogy az *Én személyként* észleli e létezőt, azaz nem képes többé sem (a korábbi értelemben) tapasztalni, sem birtokolni őt. Ehelyett *viszonyba*⁵ kerülnek egymással, amelynek lényege a kölcsönösség.

Nemes Nagy Ágnes költészetében *Én* és *Te* találkozásai történetté íródnak, amelynek során *Az*-ból *Te* lesz, a *tapasztalás* helyén pedig megjelenik a *viszony*. A történet minden állomását fákkal való találkozások jelzik: a fák Nemes Nagy Ágnes költészetének határlakó küldött-lényei, nekik külön történetük van a találkozások vers-krónikájában.

Ezt a „fa-történetet” (találkozástörténetet) sűríti magába Nemes Nagy Ágnes egyik legtalányosabb műve, az *Éjszakai tölgyfa*. A vers valószínűleg a költői önértelmezésében is kiemelt szerepet játszhatott, hiszen nyitó szöveggént szerepel az *Egy pályaudvar átalakítása* című ciklus élén. „Nemes Nagy Ágnes költészete azért *valódi szakrális költészet* – írja Varga Mátyás –, mert inkább szól a találkozásról, mint arról, ami közben lezajlott, hiszen az már kimondhatatlan. Ez a találkozás is csak *nehezen mondható*.”⁶ A mondhatatlan mint hordozott, mint jelölt jelenik meg a szövegben. A vers az érintettségről és az érintettségből szól anélkül, hogy mondani tudna róla bármit is, hiszen „a kapcsolat értelme éppen az, hogy több nálunk”.⁷

Éjszakai tölgyfa

*Éjszaka történt, hogy a járókelő
valami zajt hallott és visszafordult:
egy tölgyfa jött mögötte.*

*Megállt, bevárta. Úgy jött ez a tölgy
ahogy gyökereit frissen kihúzta
s még földes, hosszú kígyólábakon
hullámozott az aszfaltos útra,
mint egy idomtalan sellő igyekezett,
túlságosan széles feje surolta
a néma boltredőnyöket,
mikor elérte a járókelőt,
a lámpaoszlopnak mindjárt nekidőlt,
aztán haját széthárította.
A haj mögül egy tölgyfa arca nézett.*

⁵ „A lét mindig viszonyként van jelen, nem »önmagában van«.” (RÁKOSI Marianna: *Martin Buber-ről*. In: *Füst Milán-dialógusok*. Szerk. KOVÁCS Kristóf András és SZABOLCSI Miklós. Anonymus, 2000. 11.)

⁶ VARGA Mátyás: *Képtilalom*. = Jelenkor 1992/1. 52.

⁷ TANDORI Dezső: *A fokozhatatlan fokozható*. (Nemes Nagy Ágnes: *A lovak és az angyalok*). = Kortárs 1981/4. 640.

*Nagy, mohos arc. Talán. Vagy másmilyen.
Érezte akkor a járókelő
saját körvonalait lazulni,
kőd úszta be folyékony partjait,
mint aki hirtelen erdei
tóvá sötétül,
mert egy ilyen arcot tükrözhetett.*

És lélegeztek mindaketten.

*Néhány madárfészek a tölgy hajában,
bennük alvó madár, mintegy gondatlanul,
ott-feledetten.*

Mert sürgető volt.

*Oly sürgetően állt ott mozdulatlan,
mint egy hír, tölgy-alakban,
mely elfárad megfektetlenül.*

*Hajfüggönyét visszaengedte már.
Megfordult. Indult. Furcsa lába.
Vitte fészkeit, madarait,
s a járókelő
szilárduló szeme előtt
fényel szórta a neonlámpa-sor.
Már várta az elhagyott gödör,
amelybe visszaforr.*

A vers indító motívuma az éjszaka, a sötétség ideje: az az állapot, amikor a látás kiüresedik. Nem arról van szó, hogy a világosban létező tárgyak megszűnnek, eltűnnek, de arról sem, hogy a sötétség, mint egy felhő, eltakarja őket, csupán az emberi látás (a szem) veszi el velük a kapcsolatát. A látvány hiánya, a látás kiüresedése szabaddá teszi a figyelmet, lehetővé válik a *belső látás* – ennek a tere és kerete az éjszaka. Ami a belső szemek előtt történni kezd, azt talán ezekkel a szavakkal lehetne megközelíteni: *valami elindul*. Csak ezt a mozgást látjuk, azt még nem, akitől a mozgás ered.⁸ Ezt a mozgást, fakadást érzi meg a „járókelő”, aki „valami zajt hallott”. A sötétség üres terében elindul utána a címadó tölgyfa, akinek a jelzője ugyancsak „éjszakai” – ez a lény tehát csak a belső szemekkel látható. A járókelő megáll és visszafordul, a fa lassan beéri. A mozzanat meglepő: a járókelő ezek szerint tudja, hogy a fa hozzá jön, felé tart, azaz nem teljesen idegen a számára – ha nem így volna, nem valószínű, hogy bevárná. Szembekerülnek egymással, „átellenben ál-

⁸ Hasonló élményt jelenít meg Keresztes Szent János híres verse, amely ezt a mozgást, elindulást egy forrás feltöréséhez hasonlítja: „Tudom, hogy forrás fakad titkosan, / bár éjszaka van. / Ez örök forrás rejtőzik szemüinktől, / barlangnak sűrű mélységében tör föl, / bár éjszaka van.” (KERESZTES SZENT János: *Istenét a hit által megsejtő lélek örvendező éneke*. TAKÁCS Zsuzsa fordítása in: *Keresztes Szent János összes versei és válogatott prózája*. 9.)

lók” lesznek a másik számára. A tölgyfa hullámzó vonulása egy függöny mozgására emlékeztet, egy olyan „mozdíthatatlan függönyére”, ami – a figyelem erejében – mégis megmozdult.⁹ Jelzői („idomtalan”, „túláságosan széles”) arra utalnak, hogy ez a fa a mi világunk mértékein, kategóriáin túli létező. Csetlése-botlása a számára szűkös térben Baudelaire – szárnyaiban elbotló – albatroszával rokonítja. Ugyanezt a jelentést hordozza a hasonlatban előkerülő *sellő* képe is („*mint egy idomtalan sellő, igyekezett*”): a titokzatos tölgyfa egy mitikus eredetű mesefigurával kerül párhuzamba, aki félig tündér, félig állat, de egyszeres-mind emberszerű is. Ez azt is jelenti, hogy egyikbe sem sorolható be, olyan lény, amely kívül esik az emberi kategóriákon. Az egyetlen közeg, amelyben élni tud, a víz (ahogy az albatrosznak a levegő-ég) – rajta kívül esetlen, „idomtalan”, ahogy az éjszakai tölgyfa is. *Szépségük* is olyan tulajdonság tehát, ami csak természetes közegükben érvényesül – pontosabban: a városi utcán közlekedő erdődarab és a partra vetett tengeri lény is szép, de saját kontextusából kiszakadva már egy *másfajta szépség* hordozója.¹⁰ „A tölgyfa mozgása [...] egyszerre ritmikus, feltartóztathatatlan, s ugyanakkor formátlansága, idomtalanlansága miatt: esetlen, csetlő-botló, *rendeket felrúgó* [...] arra figyelmeztet, hogy ami a felszínen, az első felületes pillantásnak Rendtelenség, az egy mélyebb talajon valamiféle rejtett Rend, amely akkor is meg-van, ha mi csak rendetlen kitéremkedéseit, összevisszaságát látjuk”¹¹ Ez a szépség, ez a mélyebb Rend tehát nem válik rögtön láthatóvá: a közeledő fa egyelőre csak furcsa és meghökkentő. A lámpa fénykörébe állása érzékelteti, hogy a figyelem középpontjába került – a járókelő számára most már semmi más nem látható rajta kívül. „A viszonyban a Te eloldódott, előlépett, egyetlen és átellenben álló. Betölti az égboltot”(93.)

A széthárított lombkorona mögül előtűnő *arc* a vers központi motívuma, és egyben az a végső pont, ahonnan nem lehet „beljebb” menni, amiről nem lehet többet mondani.: „*A haj mögül egy tölgyfa arca nézett. // Nagy, mohos arc. Talán. Vagy más milyén.*” Ahogy a járókelő megáll a tölgyfa előtt, úgy áll meg a vers is a mondhatatlannal „átellenben”. A mondhatóság végső pontján vagyunk: a „nagy, mohos arc”, mint leíráskezdemény még megkísérel mondani valamit, a következő két közléstörredék viszont már „visszafordul a határról”, feladja a továbbjutást,¹² s azt is relativizálja, amit már valahogy kifejezett: „*Talán. Vagy más milyén.*” A belső szemekkel látott kép ezen a ponton nem más, mint „lesiklás a láthatóságról”.¹³

Nem véletlen, hogy ez a pont a versben éppen az *arc*: hiszen az arccal való szembefordulással veszi kezdetét a mondhatatlan, a *viszony*, ekkor kezd el az *Az* (a biológiailag azonosítható, rendszertanilag meghatározható „tölgyfa”) *Te*-vé (megfoghatatlan, nevezhetetlen valósággá) válni. *Emmanuel Lévinas* így ír az *arc* nyelven túli, érzékelésen túli jelentéséről: „Ha [a szemlélő] egy orrot lát, egy homlokot, ha valakinek az állát látja vagy a szemét, s ha mindezeket le is tudja írni, akkor úgy fordul a másik ember felé, mintha egy

⁹ „... [Nemes Nagy Ágnes] mindig ezt a sávot kereste. A költői létnek ezt az áldott állapotát, s a költői mesterségnek ezt a felső fokát, ahol a látható világ mozdíthatatlan függönyei mégis megmozdíthatók, s mögülik a belső formák kibonthatók – ha füstön, ködön át is.” VARGA Domokos: *Foszló partok, omló határok*. = Orpheus 1995/1996. 265.

¹⁰ Ez a szépség meghökkent és felráz: a természetes szépségnél közelebb áll a *művészi széphez*.

¹¹ JUHÁSZ Anikó: *Lét és líra. Rilke–Heidegger–Nemes Nagy Ágnes*. = Orpheus 1995/1996. 118.

¹² „... ezen az úton a megismerés éppen eddig juthat, s nem tovább” (JUHÁSZ Anikó: *im.* 122.)

¹³ *im.* 122.

tárgy felé fordulna. A másik emberrel való találkozás legbiztosabb jele, ha meg sem jegyzem a szeme színét. Ha arra figyelek, milyen színű a másik szeme, akkor nem vagyok társas kapcsolatban vele. Kapcsolatomat az arccal persze uralhatja az észlelés, de az arcot épp az teszi arccá, ami nem szűkíthető az észlelésre.[...] Az arc: jelentés, mégpedig a kontextusból kiragadott jelentés.[...] minden jelentés, a szó közismert értelmében kontextustól függ: valamely dolog értelme más dolgokhoz fűződő viszonyában áll fenn. Itt viszont arról van szó, hogy az arc: önmagában való jelentés. Te – te vagy. Ezt megfontolva mondhatjuk, hogy az arcot nem »látjuk«. Az arc az, ami nem válik tartalommal, hogy gondolatunkkal megragadhatnánk. Megfoghatatlan, tehát *túlvezet* önmagán.” (Kiemelés az eredetiben)¹⁴

A tölgyfa-arcról sem tudhatjuk meg, *milyen* volt, ahogy Ottlik Géza *Budájában* sem kapunk információkat arról a genovai utcáról, amit Szeredy Dani fedezett fel barátja, Bébé számára: „»Hát ez szép utca volt?« – Nem – »Csúnya?« – Nem. (Szeredy rázta a fejét.) – »Hát milyen?« – Olyan amilyen, de pontosan olyan. – »És az milyen, pontosan?« – Megmondom, Bébé. Olyan, hogy ráismersz, ahogy először nekiindulsz akárhonnán. Hazáértél.”¹⁵ A figyelem értelme a hazatalálás.¹⁶ Ebben a „pontosan olyan” tölgyfaarcban éppen az a megrendítő, hogy ismerőségébe hazavágyik az átellenben álló. „De hát igazán ismerős lehet-e másmilyen, mint bensőségesen távoli?” – teszi fel a kérdést a verssel kapcsolatban Tandori Dezső.¹⁷ Távoli, mert az ilyen ismerőségben, viszonyban csak benne lenni lehet, beszélni és gondolkodni róla nem.

„Az arc *mohossága* egyrészt takartságát,¹⁸ másrészt időtlenségét érzékelteti: az arc mohos, mint egy őskövület – „ősi” tehát abban az értelemben, hogy régről ismerős. A járókelő először látja, mégis ráismer benne valami öröktől fogva vele létezőre: mintha egy ideára, a tapasztalást megelőző a priori ősképre, magában hordott *archetípusra* nyílna hirtelen rálátása. Az archetípusok *Jung* szerint nem tartalmilag, csupán formailag meghatározottak, önmagukban üres „készenléti rendszerek, amelyek elrendezik a lelki átélés mikéntjét, azt véghez is viszik, s megadják a megjelenő képek felépítési vázát.”¹⁹ Mintha ez a lomb övezte tölgy-arc is előre adott forma, keret lenne²⁰, amiben a mondhatatlan megjelenhet. A *tölgy-*

¹⁴ LÉVINAS, Emmanuel: *Az arc mezítelensége. Emmanuel Lévinassal beszélget Philippe Nemo.* (ford.: Mártonffy Marcell) in: *Műhely* 1994/1. 5.

¹⁵ OTTLIK Géza: *Buda*. 108.

¹⁶ PRÁGAI Tamás: *A figyelem szenvedélye.* = Új Forrás 1994/4. 19.

¹⁷ TANDORI Dezső: *Mint egy hír, tölgy-alakban* in: *Erkölc és rémület között* 276.

¹⁸ A tölgyfa arca háromszorosan takart: egyrészt az *éjszaka* (bár ez az én értelmezésemben egyszerűsmind belső megnyílást is jelent), másrészt a *lombhaj*, harmadrészt a *mohosság* takarja. (vö. Juhász Anikó: im. 116.; 121.)

¹⁹ JUNG, C. G.: *Alapfogalmaink lexikona* Kossuth Kiadó 1997. 70–72.; uő: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok* Gondolat 1993. 87.

²⁰ *Keretnek* tekinti az arcot a versről írt tanulmányában JUHÁSZ Anikó is, csak hogy – heideggeri nyomon haladva – üres keretnek, tükörnek, amibe beletekintve a *semmi*vel találkozik a járókelő. (im. 128.) A költő „a szimbolikusan megmutatott képkerettel úgyszólván képi helyet teremt annak is, ami a hagyományos, statikusan leképező megismerés számára: semmi.” (im. 123.) „A tükörbe nézve szembetalálhatjuk magunkat önmagunkkal és szembetalálhatjuk magunkat a valamivel, ami más, mint a semmi, s mégis vannak pillanatok, látszatok, amikor majdnem ugyanaz.” (im. 125.) A lét és a semmi Heidegger filozófiai rendszerében összefüggnek: „A lét helyére egy állandó

arccal azonos struktúrájú a versben az *erdei tó* és a *madárfészek* motívuma is (vö: más-más képek azonos „felépítési vázzal”). Közös vonásuk a rejtőzködő körülfogottság; a keretszerűség; végül a rendezetlenség és a rendezettség kettőssége: az *elrejtő* lombhaj, erdő és fészekperem „borzas” –, az *elrejtett* arc, tó és fészekbelső viszont „sima” felületű. Sima a „csupasz” értelmében is,²¹ ami magában hordozza a védtelenség és kiszolgáltatottság jelentését. „Mindig az arcbőr a legmeztelenebb, a leginkább ruhátlan – írja Lévinas – A legmeztelenebb, jóllehet meztelensége az illem határain belül marad. S a leginkább ruhátlan is: a szegénység az arc lényegéhez tartozik.[...] Arcunk kitett, veszélyeztetett...”²² Haja szét-hárításával az arcát feltáró tölgy is kockázatot vállal.

A két feltáruult arc között, a mondható és a mondhatatlan közti sávban megindul a közeledés, a határok elmosódása: „Érezte akkor a járókelő / saját körvonalait lazulni / köd úszta be folyékony partjait”. Szó sincs azonban az *Én*-nek a *Te*-be való beleolvadásáról, és benne való megsemmisüléséről, az identitás elvesztéséről. „Amit egyesülésnek nevez az eksztatikus ember, az a viszony tovaragadó dinamikája [...] – írja Martin Buber. – Itt ekkor a viszony-aktus határhelyzetbeli túlfokozása uralkodik; a viszonyt magát, annak vitális egységét oly hevesen érzik, hogy mellette a tagjai elhalványodni látszanak.” (105.) A határok elmosódásából keletkező *köd* mint határtalan burok veszi körül a járókelőt, mely a viszonytörténések tere lesz.

Az *erdei tó* és a *lombhajú tölgyarc* képében két – elrejtettségéből előtündöklő – arc találkozik és tükrözi egymást. A járókelő arcának feltáruását *erdei tó*va „sötétülése” jelzi, amelynek okát is adja a vers beszélője: „mert egy ilyen arcot tükrözhetett.” (Kiemelés: H. M.) Az „üresen maradó” mutató névmás tovább növeli a titkot övező feszültséget: *Milyen hát ez az arc? A „másik arcában »magaslatot« pillantunk meg – írja Lévinas –, az arc »fel-emelkedésre« hív. A másik magasabban áll, mint én.”*²³ Ahhoz tehát, hogy a járókelő tükrözhesse a tölgyfa arcát, el kell sötétülnie, azaz: egészen üressé kell válnia (fel kell emelkednie), hogy nyitott lehessen a befogadására. Ez egyben saját arcának a Másik számára való feltáruását is jelenti.

A kiemelten, külön sorban álló mondat („*És lélegeztek mindaketten.*”) a vers hangulati-jelentésbeli csúcspontja. Olyan verspillanat ez, amelyben minden mozgás megszűnik: mintha maga az idő is eltűnne, s a két arc története téren és időn kívül folytatódna. A cselekvés-nélküliség, a pusztaság lélegzésig csupaszodott létezés a kiteljesedett figyelem meditatív állapotára utal. Ahogy a nappali világosság színektől és látványoktól megtisztulva sötétséggé üresedik, úgy válik a járókelő *hétköznapi* ember-élete minden cselekvéstől, mozgástól, gondolatától és érzéstől megfosztva pusztaság létezéssé. Ez a kiüresedés azonban *ünnepi* létállapot, amely rendületlen figyelmével megnyitja a *találkozás* terét.²⁴ A figyelem intenzi-

létrejövés lép, minden pillanatban a semmivel szembesülünk, és minden pillanatban létrejön az, amit létezőként, valóságosként jelölhetünk meg.” (im. 124.)

²¹ „A 'mohos' mint jelző [...] kapcsolatba hozható a végsőkig lemeztelenített, lecsupaszított bőr érzékelésével.” (JUHÁSZ Anikó: im. 121.)

²² LÉVINAS, Emmanuel: im. 5.

²³ im. 6.

²⁴ Nem a figyelem mint *tett* nyitja meg a találkozás terét. A figyelem mint *készenlét* csupán lehetőségét teremt ahhoz, hogy a találkozás – amely alapvetően befolyásolhatatlan, kegyelmi történés – létrejöhesse.

tásában csak a legminimálisabb életfunkció, a lélegzés nem szűnik meg: a kilégzés és be-
lélegzés ritmikus rendje folyamatos készenlétet jelez a találkozás történéseire: az adásra és
befogadásra. Ez a különálló sor a *Lélegzet* lét-dialógusát idézi. „A fa azon eleven egész- és
egység mivolta, amely a csak kutató ember mégoly éles pillantása elől is elzárkózik, s a Te-t
mondó ember előtt megnyílik, akkor van jelen, amikor ő, a Te-t mondó jelen van...” (151.)
– írja Martin Buber. A jelenlét és a figyelem csúcsán *Én* és *Te* egymást lélegzik: a viszony-
történebben lehetővé válik az életadás, azaz: a lélek-adás.²⁵

A lélek-motívum „folytatásaként” jelennek meg a *madarak*²⁶ a következő szakaszban.
A *fa* és a *madár* egybetartozó szimbólumok:²⁷ ahogy már korábban említettem, mindkettőnek
összekötő szerepet tulajdonítanak az ég és a föld, a mondható és a mondhatatlan között.
Védikus szövegekben a madarak az emberek iránti isteni szeretet megtestesítői, a hindu-
izmusban az áldozópapokat és táncosnőket is „madaraknak” nevezik.²⁸ Ha az ágakat a fa-
lény „karjainak” tekintjük, a madarak a fa „szárnyai”. A madaras-szárnyas fa a *Trisztán és*
Izolda című versben is megjelenik („fa voltál nékem, rajta száz madár-szárny, / s nőttél,
csattogtál, szinte mennybe szálltál”), de ott a fa éber lényekkel van teli. Az Éjszakai tölgy
madarai alszanak, ez a fa nem repül: „Néhány madárfészek a tölgy hajában, / bennük
alvó madár, mintegy gondatlanul, / ott feledetten.” A találkozás „magaslati” pillanata
után mintha a tölgy – érzését megelőző – lázas sietsége nyomaival szembesülne a vers
két „szereplője”, pontosabban azzal a ténnyel, hogy ez a találkozás mennyire fontos volt
a tölgynek is. Erre utal a versszakot követő fél sor magyarázata is: „Mert sürgető volt.” Mint
amikor az ember – valami halaszthatatlan mondandótól sürgetve – gyorsan, éppen csak
„magára kapva valamit”, kissé ziláltan utánaszalad a másiknak, de ziláltsága, sietsége jelei
csak a későbbi beszélgetés „szüneteiben” (a találkozás intenzitásának alábbhagyásával)
válnak szembetűnővé, amikor már elmondta, amit akart. A „gondatlanul” „ott feledett”
madarak a tölgy titkos életére tett utalások, bepillantások a határlakó lény láthatatlan
„magánéletébe”. Ezek a szárnyas lények a fa titkos „lelkei” – a „lélegzetvételei” értelemben
is. A madarak alszanak: biztonságban érzik magukat lakóhelyükön, fel sem ébrednek, mi-
kor a fa útra kel, de akkor sem, amikor megérkezik, majd elindul velük visszafelé. Miért
nem szállnak ezek a madarak? Fészkükből való kirepülésük valamiféle születés szimbó-
luma lehetne,²⁹ ez a születés azonban nem történik meg: a fa rejtett lelkei „csukva” marad-
nak, megnyílásukhoz (a fa „szárnyalásához”) valami hiányzik még.

A *fészek*-motívum érzékelteti, hogy a fához haza lehet térni, a tölgyön lakni lehet. Ez
a hazatérés mint *végző hazatalálás* is értelmezhető. „A madárfészek az égi paradicsom

²⁵ A *lélegezni* ige köztudottan a *lélek* szóból származik.

²⁶ A *madár* a lélek szimbóluma. (*Jelképtár*. 147.) Ősi hiedelem például az, hogy a lélek a halál pillan-
atában madár formájában hagyja el a testet. (*Szimbólumtár*. 314.)

²⁷ Madarak ülnek például az *Upanisádok* világfáján (*Szimbólumlexikon*. 254.), de sok más életfa-
ábrázolásnak is részei. (*Szimbólumtár*. 313.)

²⁸ *Jelképtár* 147. Vö: A keresztény motívumvilágban a madár a harmadik isteni személy, a Szentlélek
szimbóluma, aki lényege szerint az Atya és a Fiú egymás iránti és az emberek iránti *szeretetével*
azonos.

²⁹ A *fészek* mint női principium az otthon szimbóluma. (*Szimbólumtár* 153.) Az anyaméhet, anyaölt
is jelképezheti (*Szimbólumtár*. 47.), amely elengedve a benne fogant életet beteljesíti küldetését,
ezután viszont egy darabig üres sebhelyként létezik tovább.

szimbóluma, ahová a lélek csak földi testének nehézkedését levetve juthat el.”³⁰ A *fészek* és a *madár* (a *fa* és a *madár* párosához hasonlóan) összetartozó szimbólumok: az *otthon levés* (valahová tartozás) és a *szabadság* jelentéstartományait egyesítik, amely két dolog Martin Buber szerint egyszerre jellemzi a tiszta viszonyt: „...a tiszta viszonyban mindenestül függőnek érzed magad, úgy, ahogyan semmilyen más viszonyban sem érezheted magad – és mindenestül szabadnak, ahogy sehol máshol és semmikor máskor.”(98.)³¹

A tölgy – ahogy ezt a következő szakaszból megtudjuk – valami hírt hoz, sőt, ő maga a tölgy-alakú hír. Küldött tehát ő is, a határsáv élőlény, a mondhatatlan követe és hordozója. „Sürgetően” áll: akar valamit a járókelőtől. „A fa nem benyomás, nem képzeletem játéka, nem kedélyem valamelyik állapota – írja Martin Buber –, szemben velem éli világát, és dolga van velem, miként nekem is vele...”(11.)

Vajon mi dolga ennek a fának a járókelővel? Mi módon hordozza a tölgy a mondhatatlant? Ezekre a kérdésekre számtalan válasz adható, sokféle lehetséges irányba indítva el a vers értelmezését. Ennek a tanulmánynak a vers-olvasata a tölgyfa szimbolikájának vizsgálatából indul ki.³² A „tölgy” a „dru”, „deru”, „doru” indoeurópai szóalakok valamelyikére megy vissza, amelyeknek jelentése kettős: „fát” és „keményet” jelentenek. Ebből az alapszóból képződtek az „ajtó” jelentésű szláv „dhwor”, német „Tür”, angol „door” stb. szavak. Ennek az a magyarázata, hogy az anyag keménysége miatt tölgyfából készítették az ajtókat, kapukat. Érdekes egybeesés, hogy a héber ábécében a D-hangnak megfelelő dalet-hetű (ד) ugyancsak ajtót jelent, és számértéke ugyanúgy négy, ahogy a faábécé D-betűjének. A Graves-féle fanaptárban, amelynek alapjául az óir-kelta faábécé szolgált, a tölgy nevéből származó D-betű a tölgy hónapját (június 10.–július 7.) jelzi. Ez a hónap „forgóajtóként” felezi az évet, mivel erre az időszakra esik a nyári napforduló (június 21.). A tölgy ekkor nyeri el teljes lombkoronáját, ezért a „közép fájának” nevezik.³³

A tölgyfa tehát választóvonal³⁴, határhelyzetet jelöl, ő az ajtó³⁵, amely valahonnan valahová vezet. A járókelő előtt megjelenő ajtó nyitva áll, mivel a versbeli tölgyfának *arca van*. Ez a kimondhatatlan arc nem más, mint az ajtó *nyílása* (a *megnyílása* értelemben is). A hír, amit hoz, és ami ő maga, talán csak annyi, hogy létezik a mondhatatlan, van egy világ az ajtón túl: tehát létezik kiút, van szabadulás.³⁶ A járókelő eldöntheti, hogy belép-e

³⁰ *Jelképtár*. 147.

³¹ A „tiszta viszony” Martin Buber szóhasználatában a teremtő és teremtménye közti viszonyt jelenti. Mivel azonban a kiteljesedés pillanataiban *mindenféle* viszonyban jelen van ez az antinómia (szabadság és függőség egysége, harmóniája), úgy gondolom, hogy az idézet beleillik a gondolatmenetbe anélkül, hogy a vers lehetséges értelmezéseit kizárólag a Teremtő-Teremtett viszonyra szűkítené. Továbbá: végső soron mindenfajta viszony a *tiszta viszonyhoz* vezet: „a végtelenség ideája a Máság elgondolását feltételezi (...) – írja LÉVINAS – Az archoz közelítve bizonyára közelebb jutunk Isten eszméjéhez is.” (Lévinas, Emmanuel: *im*. 6.)

³² Vizsgálatom során JANKOVICS Marcell *A fa mitológiája*. (Csokonai Kiadó, 1998.) című könyvének *Fanaptár és faábécé* című fejezetét vettem alapul.

³³ JANKOVICS Marcell: *Fanaptár és faábécé*. in: *A fa mitológiája*. 45–47.

³⁴ HARTAI Ilona: *A modern költői nyelv kérdései és egy motívum Nemes Nagy Ágnes műhelyében*. (Kézirat) 48.

³⁵ *im*. 55.

³⁶ A tölgyalakú hír megfejtése a küldött lény számára is *felszabadulást* jelentene: a „szárnyalás” lehetőségét.

az *Én-Te* viszony nyelven túli birodalmába, ami az arcon keresztül feltárult számára. A fahírnök küldetése, hogy megmutassa az ide vezető utat, ami ő maga: a tölgy ugyanis a jelenlétével mondja ki magát.³⁷ „Az arc előtt nem maradhatok pusztán szemlélő, hanem válaszolnom kell.”³⁸ – írja Lévinas. A járókelő feladata, hogy a hírt megfejtve belépjen az ajtón, vagy hátat fordítson neki. Egyiket sem teszi: nem dönt. A tölgyfa betöltötte küldetését, de a lényéből sugárzó hívás válasz nélkül maradt. A járókelő érintetté vált a *Te* által, mégsem lépett felé. Abból a mondatból, hogy a tölgy-alakú hír „*elfáradt megfejtetlenül*”, arra következtethetünk, hogy ez a megfejtés több lett volna az érintettségnél, a megértés élményénél: magát a másik lényt is kívánta volna: nélküle, az ő részvétele nélkül nem lehetett teljes. „A kockázat: az alapszót az ember csak egész lényével mondhatja ki – írja Martin Buber –; aki elszánja magát, semmit se tarthat vissza önmagából...” (13.) Talán az önátadásnak ez a kockázata riasztja vissza a járókelőt a döntéstől.

Az ajtó azonban nem áll mindig nyitva, hiszen – ahogy a határsávot jelölő füstnek, ködnek – neki sem csak az a feladata, hogy megnyisson, hanem az is, hogy eltakarjon, elrejtessen valamit. „*Hajfüggönyét visszaengedte már*” – az arc eltűnt, a *Te* eltűnt. Helyette maradt ugyanaz a furcsaság, idegenség, másság, amit az *Én* akkor *tapasztal*, amikor a Másikat még (és már) csak részeiben látja³⁹, mikor a másik még csak – vagy már csak – *Az*. Az arc csak az egész tükrében látható (mivel az *arc az egész tükre*), amikor az *Én* számára a másik – már vagy még – *Te*. Ez a pillanat azonban elmúlt,⁴⁰ az ajtó becsukódott, az arc eltűnt, hiába is keresnénk az ágak között. A vers további részében a tölgyet egészben láttató arc helyett már csak azokat a fa-részleteket észleljük, amiket a vers elején is (furcsa láb, fészek, madarak).⁴¹ Az eleven függöny, amely a mondhatatlant a mondhatótól elválasztotta, visszahullott, újra „mozdíthatatlan függönnyé” vált. A tölgy habozás nélkül elindul visszafelé, ugyanazzal a határozottsággal, ahogy utánaeredt a járókelőnek. Kérlelhetetlen biztonságá mögött megint csak valami „nem emberszabásúnak” a méretei, mértékei sejlenek fel. Bár a küldött egymaga távozik, a rajta alvó madarak miatt mintha egy egész „küldöttség” vonulna el a szemlélő „*szilárduló szemek előtt*”. A *szilárduló szemek* jelzik a figyelmet, a nézés szakadatlan folytonosságát, de egyben az *Én* és *Te* körvonalainak újraszilárdulását is: a találkozás végét. Mielőtt végleg eltűnne, a távozó utoljára még beleáll a fénybe, feltündököl, tehát azzal végzi be látogatását, amivel elkezdte: „*fénnyel szórta a neonlámpa-sor*”.

³⁷ *im.* 57.

³⁸ LÉVINAS, Emmanuel: *im.* 6.

³⁹ „a furcsa tölgyfa a felismerhetetlenségig összetöredezik” (JUHÁSZ Anikó: *im.* 126.)

⁴⁰ HARTAI Ilona: *im.* 48.

⁴¹ Így: széttagolva, részleteiben, tárgyként, és éppen ezért torzultan észleli a gesztenyefát (172–183.) Jean-Paul Sartre *Az Undor* című regényének hőse. Tragikus világlátását éppen az magyarázza, hogy képtelen kinyílni az *Én-Te* viszonyra, a létezőkkel való igazi találkozásra, aminek pedig már a közvetlen határán van: „A fák, a babérfák mosolya *mondani akart valamit*; ez volt a létezés igazi titka.[...]Vajon nekem szólt ez?[...] itt volt most is, várt; leginkább tekintethez hasonlított. Itt volt, a gesztenyefa törzsén... *maga a gesztenyefa volt*.” (SARTRE, Jean-Paul: *Az Undor. Regények és elbeszélések*. Ford: RÉZ Pál, Európa Könyvkiadó, Budapest 2001. 183. Kiemelés az eredetiben.) A létezés ténye, a lét valósága kényszerű tapasztalat a főhős számára, amely elviselhetetlen teherként, „undorként” nehezedik rá. Ezt az undort olyan extatikusán éli át, mint más a találkozás, a viszonyba lépés, a (jelen)lét csodáját. A regénynek ez a jelenete éppen ezért tökéletes ellenpontozása a Nemes Nagy-versnek (Füleki Gábor szíves közlése alapján).

A gödörbe való visszaforrás azt jelenti, hogy a hírnök kilépett a ködsávból, s végleg elérhetelenné vált a járókelő számára. Az utolsó két sorban ugyanaz a két gesztus-mozdulat ismétlődik, amellyel a vers elkezdődött: a visszafordulás⁴² és a várakozás. Akkor a járókelő fordult vissza, most a tölgyfa, akkor a járókelő várta őt, most a gödör. A hírnök tehát egy oda-vissza utat tett meg a határsávban, a mondható és a mondhatatlan világ peremei közt. A gödör, amelyet gyökereivel újra betölt, ugyanabban a pillanatban egy másik helyen nyílik meg: a járókelőben.

A gödör a *Te* hiánya.

A találkozás és eltűnés, a jelenlét és a hiány ugyanazon rejtőző arc egyre teljesebb fel-tüindökléséhez vezet. Az elsődleges mégis a jelenlét, mint lehetőségi feltétel: a jelenlét át-élése nélkül nem tapasztalható meg a hiány, hiszen az csak a jelenléthez viszonyítva hiány. A buberi három szféra (szellemi lények, emberek, természet) beszéde ugyanazt az egy jelenlétet tárja fel: „Az alak kérő és követelő hallgatása, az ember szeretetteli beszéde, a teremtmény közlékeny némasága – megannyi kapu a szó jelenvalósága felé. De amikor meg kell történnie a tökéletes találkozásnak, a kapuk a valóságos élet egyetlen kapujává egyesülnek, s már nem tudod, melyiken léptél be.”(124.) Éppen ezért a vers *értelmezésénél* sem szeretnék egyetlen koncepcióhoz ragaszkodni: nem akarom „eldönteni”, hogy az éjszakai tölgyfa vajon melyik szférához tartozó „kapu”, hiszen minden értelmezés ugyanoda visz. Minden lehetséges értelmezés-út egy-egy (tölgyfa) kapuhoz vezet, ezek viszont egybenyílnak, s a „valóságos élet egyetlen kapuját” – az olvasó és a szöveg találkozásának kapuját – szélesítik egyre nagyobbra.

Az értelmezés kulcskérdése: *ki a tölgyfa?* A lehetséges válaszokat négy csoportra osztottam.⁴³

(1. „Természet”-értelmezés)⁴⁴ Az értelmezők első csoportja *természeti lényt* (valóságos „fás szárú növényt”) lát a tölgyfában, pontosabban a természet megjelenítőjét, reprezentánsát. A küldött azzal az ősidőktől fogva létező nagy egésszel szembesíti a járókelőt, amelyhez valaha ő maga (a járókelő) is tartozott, de amelyből kiszakadt, amelyet elveszített, s amely a találkozás jelenében már ismerős-idegenként áll vele szemben. A tölgy ebben az értelmezésben is egy elveszített otthon „követe”, ez az otthon pedig a természet.

⁴² A Másik után való megfordulás, a hozzá való odafordulás a találkozásra való készenlétet jelzi az odaforduló részéről, aki (mivel visszafordul), valamit otthagy, abbahagy azért, hogy a Másikkal találkozhasson. Ahhoz azonban, hogy a találkozás valóban létrejöjjön, nem elég a felek szándéka, akarata. Martin Buber szavaival: „[A találkozás-]eseménynek pedig [...] ember-oldala a megfordulás, Isten-oldala a megváltás.” (146.)

⁴³ A vers jelentésmezejének feltérképezésében *tanítványaim* is nagy segítségemre voltak. Az ő meg-látásaik is hozzájárultak az értelmezési lehetőségek gazdagításához.

⁴⁴ Ezt az értelmezést vallja maga a szerző is, aki egy vele készült interjúban így magyarázza versét: „Valami módon mindig közelínek éreztem magamhoz a természetet. (...) Ebbe a témába tartozik például *Tölgyfa* című versem [*Éjszakai tölgyfa*], ami itt elhangzott. Igyekeztem ebben mint egy városi népmesében elmondani, hogy milyen az, amikor éjszaka valaki sétál az utcán, és egyszerre csak megjelenik mögötte egy járkáló tölgyfa. Én ezt mesének szántam. És ugyanakkor egy kicsit jelképnek is, ahogyan a városi ember, a természettől elszakadt ember egyszerre csak szembetalál-kozik a természettel magával.” (NEMES NAGY Ágnes: *Költői est az Angelika cukrászdában. Beszél-getés Lator Lászlóval versekről, költészetről.* – LENGYEL Balázs szíves közlése.)

A tölgy élő imperatívusként mered a járókelőre, mint egy felemelt karral álló kerub, aki a bezárult Paradicsomkertet őrzi. A hír-parancs, amit hoz, a természet megbecsülésére,⁴⁵ a hozzá való hazatérésre szólít. Nem véletlen, hogy a fa városi milióban, „aszfaltos úton” indul útjára. Ebben a környezetben már eleve úgy van jelen, mint egy „darab erdő” – természetes közegéből kiszakítva – tehát léte már azelőtt is hír-értékkel bír, hogy járnai kezdene. Az a tény viszont, hogy növény-mivoltából kilépve helyváltoztató mozgásba kezd, arra utal, hogy nagy a baj, a hír sürgető, átadása érdekében a tölgy saját *határai átlépésére* kényszerül. A gyökér-lábakon való útra kelés motívuma jelenik meg a (szintén városi közegben játszódó) *Felicián vagy a tölgyfák tánca* című Nemes Nagy Ágnes mesében is,⁴⁶ amelyben a fák saját határaik átlépésének szakrális eseményét (tehát azt a tényt, hogy járnai tudnak), évről-évre megünneplik. Mivel Felicián volt az első fa, aki járnai tudott, róla nevezték el ezt az ünnepet *Felicián-éjszakának*. Felicián – a fák őstörténetének élő képviselője – *tölgyfa*, akit megjelenése előtt halottnak tudtak a szereplők. Ez a mozzanat sejteti, hogy a mesebeli *tölgy* a fák világán belül is a hírnök szerepét tölti be, akinek „erősebb léte”⁴⁷ a meghalás eseményén is átível. A mese tehát kiegészíti a versnek ezt az értelmezését azzal a mozzanattal, hogy a fák járnai tudása, amit a szemléltető határátlépéseként érzékel, valójában az *eredethez való visszatérésüket*⁴⁸ jelenti. Azaz a fák mindig is tudtak járnai, csak az ember gondolja őket helyváltoztatásra képtelen lényeknek. Ennek a titkos tudásnak lesz részese a mesebeli kisfiú, Péter, aki már ünnepélyes beavatása előtt is többé-kevésbé átlépi az emberi megismerés határait, hiszen érti a fák nyelvét – az elfelejtett eredeti nyelvet, az ősegesz nyelvét –, s beszélni is tud a fákkal. Az *Éjszakai tölgyfa* járókelője viszont már nem érti ezt a nyelvet: ezért áll a hírral szemben is értetlenül. A *városi* (természetből kiszakadt), és a *természeti* lét éles elhatárolódásra utal, hogy a mesebeli fák egy bekerített téren ünnepelnek (a kisfiú „rétnek” nevezi), ahová a beavatottakon kívül senkit nem engednek be.⁴⁹ Kint reked például a természetet utánzó mesterséges világ jellegzetes képviselője, az öntözőcső is, aki gyökérnek (a természet szerves részének) adja ki magát, s így igyekezne bejutni a „szakrális térbe”; de a városi lét okozta ártalmak miatt majdnem kinn reked egy beavatott ünneplő is. Ata, az akácfa, Péter barátja, akit a gyökereibe szívárgott – hó ellen elszórt – só legyengített, csak harmadszorra képes megfelelni a próbatételnek, s átugrani azt a falat, ami elválasztotta őt a „réttől”. A mese végén a fák ünnepi táncát felülről néző Péter mozgó lombkoronák sokaságát, *valóságos erdőt* pillant meg maga alatt, ami az ősegesz, a *természet* megjelenését érzékelteti a városban: szakrális tér megnyílását a profán térben. Ennek a térnek Péter is a részévé válik beavatása, s a táncban való részvétele által: helyreáll tehát az elveszített egység, a mesében megtörténik a természethez való hazatérés.⁵⁰ Az

⁴⁵ vö. Hartai Ilona: *im.* 50–51.

⁴⁶ „Nemes Nagy Ágnes utolsó, gyerekeknek is írt mesekönyve, a *Felicián vagy a tölgyfák tánca* 1987-ben jelent meg. Ez a mese az *Éjszakai tölgyfa* című vers prózai, epikus változata.” (TARBAY Ede: *Rétegek.* = Orpheus 1995/1996. 260.)

⁴⁷ RILKE, Rainer Maria: *I. elégia.* in: uő: *Versek.* Ictus Kiadó Bt. 1995. 219.

⁴⁸ Az ünnep az eredethez való visszatérés: vö: ELIADE, Mircea: *A szent idő és a mítoszok.* in: *A szent és a profán.* Európa, Budapest 1999.

⁴⁹ Vö.: a fa a Paradicsomkert (az elvesztett természet) kapuinál őrt álló *kerub*.

⁵⁰ NEMES NAGY Ágnes: *Felicián vagy a tölgyfák tánca.* Móra Ferenc Könyvkiadó 1987.

Éjszakai tölgyfa ezzel szemben csak a szembesülés története, a visszaolvadás eseménye elmarad.

A helyüket elhagyó, mozgó fák legrégebb előképe, irodalmi „ősforrása”, Ovidius *Metamorphose*sé számol be arról a történetről, amikor Orpheus dalát meghallva köré sereglegnek a fák:

„...lett árnyék: mert Chaoniának nem maradt el
fája, s a Heliasok cserjéje, s a nagytetejű tölgy,
és nem a lány hársfák, nem a bükk, nem a szízi babérfa,
és a törős mogyoró, s kőris, gerelyekre kiváló,
görcestelen águ fenyő,
dús makktól görnyedező tölgy,
és a platánfa, a kellemetes, meg a többszinű jávor
és nem a vízszertő füzek...”⁵¹

„Íly ligetet vonzott a dalos dala arra a térre...”⁵²

A Felicián-mese mintha az Orpheus-történet parafrázisa lenne: Felicián a „dalnok”-figura, aki – mint egy ünnepi szertartás főpapja – felidézi az eredet-elbeszélést, s akinek szavai után a térre összegyűlt fák táncolni kezdenek. A mese az idézett Ovidius-részlethez hasonló részletességgel írja le a rétre érkező fák fajtáit, külsejét, mintha arról akarná meggyőzni olvasóját, hogy senki nem maradt el az ünnepegről (vö: Ovidius: „*Chaoniának nem maradt el fája*”). Mind Orpheus, mind Felicián fáit, mind pedig az éjszakai tölgyfát a találkozás eseménye *indította meg*, készítette helyének elhagyására. Ez a találkozás Ovidius történetében nem csupán Orpheussal, hanem dalán keresztül a művészettel, a művészi alkotással való találkozás. Az alkotás ihletője ebben az esetben az Euridiké-szerelem, amely ugyancsak felfogható találkozás-történetként, „eredet-elbeszélésként”.

(2. „Interperszonális” értelmezés) A második csoportba azok az értelmezések tartoznak, amelyek szerint a versbeli tölgyfa egy másik ember. Annak alapján, hogy ki ez a Másik, aki tölgy képében látogatja a járókelőt, a lehetőségek ismét kétfelé ágaznak: a látogató vagy (2./1.) egy *elfeledett*, de még élő régi ismerős, vagy (2./2.) egy olyan hajdani ismerős, aki már *halott*. Arra, hogy milyen térben játszódik a különös találkozás, háromféle válasz adható: (a) külső, *fizikai* térben, az utcán, (b) az *emlékezés* belső terében, (c) az álom belső terében.

(2./1./a-b-c) Az elfelejtett Másik felbukkanása váratlanul éri a járókelőt, pedig titkon, talán magának sem bevallottan, régóta várt, számított erre a találkozásra. Bár régi ismerősről van szó, az emberi kapcsolatban találkozások nélkül eltelt, üres idő szakadéka idegenné, szinte felismerhetetlenné teszi őt szemlélője előtt. A kapcsolat elveszett dinamizmusát érzékelteti a Másik fává merevedése⁵³ a szembenálló számára, lényére rakódott fálarca, amely felismerhetetlenné teszi őt, s elválasztja a járókelőtől. Másrészt a Másik fa-

⁵¹ OVIDIUS, Publius Naso: *A fák gyülekezése. Cyprisissus*. in: uő: *Átváltozások*. (ford. DEVECSERI Gábor) Magyar Helikon 1964. 288.

⁵² OVIDIUS, Publius Naso: *Ganymedes. Hyacinthus*. in: *im.* 290.

⁵³ Vö: Az Orpheust széttépő bacchánsnők is fává változtak, ezzel vezekelve tettükért. (OVIDIUS, Publius Naso: *Orpheus halála*. in: uő: *im.* 317.)

mivolta visszavonulását is jelzi az életből, legalábbis abból az életből, amit a járókelő ismer, s amely valaha talán a közös életük tere volt. Mivel tehát ez a Másik már egy idegen szférában él – erre utalnak megváltozott „méretei” is – a szembenálló nem tud mit kezdeni érkezésével. A látogató kinőtte az utcát, a hajdani közös teret: „*Túlágosan széles feje surrolta / a néma boltredőnyöket*”. A régi ismerős fa-mivolta hordozza hír-mivoltát is: óriási méretei ellenére kiszolgáltatott gyermekként, felemelt (felé tárt) karokkal áll a járókelő előtt – egyetlen gesztussá, jellé (hírré) csupaszkodva – s helyet kér az életében. A körvonalak elmosódása a megindult felismerésre, a közeledésre, a vágyott befogadásra, képileg a *könnyekre* is utalhat. A tükröződő sötét tó az emlékezés megnyílását jelzi, benne a kettőjük régmúlt történetével, mely újra elevenné válik. Egy pillanatra talán találkoznak, de a Tölgyfa-ismerős (új életével, idegen szférájával, s az emlékek tükröződő rengetegével) már túl nagy, túl sok, túl súlyos ahhoz, hogy a járókelő befogadhassa. Most ő válik gyermekké, aki némán visszautasít valami nem rá méretezett ajándékot, amelynek „megfejtésére” nem képes, s amely – mint egy túlzott kihívás – félelmet kelt benne. A „szilárduló szem” arra a felismerésre utal, ami egy pillanatra mégis megdermeszti a szembenállót: tudja, hogy most látja utoljára a Tölgyfa-ismerőst. A Tölgy nem jön többé utána, válásuk most lett végleges elszakadással. A Tölgy visszaforr a gödrébe, visszatér a mozdulatlanságba, amelyben már hozzáférhetetlenné, végképp megközelíthetlenné válik a járókelő számára; akinek *szemei* már nem képesek *látni*, csak a Másik maszkjait, a rárakódott rétegeket, de *őt* magát soha többé.

A *tölgyfaként* érzékelt másik emberrel való találkozás nemcsak az utcán, hanem az *emlékezés* és az *álom* terében is megtörténhet. E két utóbbira utalhat az „éjszakai” jelző és az „éjszaka” időmegjelölés. Sem a külső, sem a belső térben nem a járókelő az, aki a találkozást keresi, mégis az *álomban* a legkiszolgáltatottabb a vele történeteknek. Itt, ha akarna sem tudna félreállni egy kapualjba, hogy elkerülje a találkozást, vagy másfelé irányítani gondolatait arról a Másikról, akit emlékezése titokzatos logikája váratlanul elé sodort. Az álombeli élményekre jellemző az az ólmos nehézkesedés, amivel a járókelő „bevárja” ezt az ijesztő, bizarr, az emberi megismerés számára értelmezhetetlen lényt, aki elől inkább menekülnie kellene. Mitológiai óriásokra emlékeztet, s mint ilyen, a „régis ismerős” lehet viszszatérő *álomszimbólumként* is „ismerős”. Ugyancsak az álomtörténetek jellegzetessége a szereplők meszeszerű átváltozása, *identitásváltása*: ez érvényes lehet a fára is, akiről az álmodó pontosan tudja, hogy „valójában” melyik általa ismert emberrel azonos, s a járókelőre is, aki körvonalaival veszve erdei tóvá változik. A szemek szilárdulása a álomfolyam, emlékezőfolyam „megalvadására” utal: a belső („folyékony”) látás külsővé („szilárddá”) válására; a belső térből a külső térbe való visszatérésre: az *ébredésre* és *eszmélkedésre*.

(2./2./b-c) A halottként velünk létező Másiknak ugyanúgy dolga van velünk, mint az élőknak; ugyanúgy helyet kérnek az életünkben, mint azok. Őket is el lehet felejteni vagy vissza lehet utasítani, mint más szférához tartozó, „túl súlyos”, emberi mértékeinken „túli” létezőket, akik valaha hozzánk tartoztak, de azóta idegenné váltak: s talán éppen ezért esedékes velük az újabb találkozás. A halottal való találkozás toposza középkori gyökerű (vö. *haláltánc*), s majd a romantika eleveníti fel újból: Arany János *Bor vitéz* című balladájában például az elesett vitéz jön el itt maradt menyasszonyáért, hogy magával vigye a halálon túlra. Eszerint az értelmezés szerint a versbeli *gödör* maga a sírgödör, innen indult el a fa kísértetként az élő után, s ide forr aztán vissza. Titka „megfejtése” a kísértet-léttől való

megszabadulását jelentené, ami után végre nyugodtan „pihenhetne” a földben. A fa-motívum használatát itt az indokolja, hogy a fa annak a természetnek, szerves egésznek a képviselője, amelynek a halott teste részévé vált: ebből szakad ki drasztikusan, amikor elindul a járókelő után, akivel „dolga van”. Másrészt a halálon túli létmódot is jelképezheti a fa – az „élő és halott”, „mozgó és mozdulatlan”, „ember és fa (növény)” ellentétpárok között meglévő párhuzamok által. A járókelő (mint ember) jelképezi a mozgót, az élő; a tölgy (mint növény) a mozdulatlant, a halottat: a *máshogy létezőt*.⁵⁴

(3. „Szakrális” értelmezés) Az emberi gondolkodás kezdettől fogva azt a szférát tekintette „szakrálisnak”, amelyről – mintegy vele születettől – titokzatos módon mindig is tudott, de amely az értelem és az érzékelő-intellektuális megismerés számára nem hozzáférhető; amely valósághoz ősidóktól fogva beszélt, de amelyről sosem tudott beszélni.⁵⁵ Mivel ennek a szférának a tapasztalata túlmutat a nyelv által adott gondolkodási kategóriáinkon, a nyelvi megjelenítés is csak a hiány felől tudja megragadni, s ezért használ rá olyan kifejezéseket, mint *vég-telen*, *mond-hatatlan*. Nincsen szavunk ezekre a tapasztalatokra, azt viszont tudjuk, mit jelent *mondani*, *megnevezni*, s mit jelent, hogy valaminek *vége* van: így jobb híján ezeknek a fogalmainknak fosztóképzővel ellátott alakját használjuk a *megnevezhetetlenre*. Ez a szféra felülmúlja a életünk artikulálható részét, felülmúlja nyelvi kompetenciánkat, ezért nevezzük *transzcendensnek*, ami annyit jelent: valamit *felülmúló*. Átjárja, sőt, titokzatos módon megalapozza létünket, mégis, mivel *más*, mint amiről beszélni lehet, világunktól elkülönülő valóságként éljük meg, ezért mondjuk rá, hogy *szent (szakrális)*, ami annyit jelent: *elkülönített*.

⁵⁴ A fenti gondolatsorral rokon, ezért közvetlenül ide kapcsolható az az értelmezés, mely szerint a tölgyfa maga a *halál*, a régóta várt, mégis váratlan vendég, aki meghatározott időben eljön az emberért. Az a félmondat, miszerint a tölgyfa már a járókelő mögött jött, amikor az visszafordult, arra utal, hogy a halál már régóta a sarkában volt, születése pillanatától kísérte, csak hogy a járókelő most először nézett a háta mögé. A járókelőt megbénítja a halál érkezése, s a vele való szembesülés pillanatában élőként való létezése megrendül, élő határai elmosódnak – analóg módon az emberi testtel, amely a halál után széteszik a földben. Az értelmezés szerint a tölgy utalás lehet a *koporsó* anyagára is. A tölgyfa mint halál és koporsó egyben azt a határt, *kaput* (vö: 86. lábjegyzet) jelenti, amely a földi létből a halálon túli létbe vezet át. Hír-léte megfejtése a halál elfogadásával, a hírnök követésével lenne egyenlő. A járókelő nem követi a fát a *sírgödörbe*, de kiszabott sorsát nem kerülheti el: szemei szilárdulása közelgő halálának jele. (Luspay Ágnes főiskolai hallgató közlése alapján)

⁵⁵ Martin Buber több helyen is utal rá, hogy minden találkozás egy örök *Te*-hez vezet, benne metszik egymást a „viszonyok vonalai”. Ő a jelenlét forrása, a legteljesebb jelenlét, a „tiszta viszony”. (vö: A keresztény teológia kimondja, hogy Isten a *szerelem*, tehát létének lényege a *viszony*. Ezzel függ össze a Szentháromság dogmája is: ezért nem létezhet Isten „egyedül”, hanem csak úgy, hogy már önmagában egyesíti az *Én*-t és a *Te*-t. Már az emberrel való viszonyba lépést megelőzően, eredendően, „a priori” hordozója és megjelenítője a viszonynak.) Keresztes Szent János – korábban idézett versében – ugyanerről az örök *Te*-ről ír: versében a viszonyok és dolgok nem a *Te* felé tartanak, hanem belőle áramlanak – a költő tehát fordított irányból, de ugyanazt a problémát közelíti meg, mint Buber: „[Forrás fakad] / *Nem tudni hol, mert eredete nincsen, / ám ami van, ered belőle minden, / bár éjszaka van. // És szépségéhez nincs hasonló semmi, / az ég és föld szokott belőle inni, / bár éjszaka van. // Tudom, hogy nincsen medre, hol szaladna, / és nem tud senki átlátni rajta, / bár éjszaka van. // Hogy tisztaságát semmi nem zavarja, / hogy minden fény a fényét tőle kapja, / bár éjszaka van.*” (KERESZTES Szent János: *im.* 9.)

Az értelmezések harmadik csoportja ennek a profán világot felülmúló, de át is járó szakrális valóságnak a képviselőjét látja a Tölgyben. A kiindulópont itt a fa *transzcendens* (emberi mértéket felülmúló) létmódja és *közvetítő*-mivolta. A Nemes Nagy-költészet „hátárlakó lényeknek” vizsgálata során (vö. I./1. fejezet) már szó esett az *angyalokról*, mint a mondhatatlan és a mondható közti közvetítőkről (akik ugyanazt a szerepet töltik be, mint a fa, a madár vagy a maga a vers.) A tölgy angyalként való értelmezését a fával *mint motívummal* való alaki-strukturális párhuzama, és a fával *mint közvetítő lényvel* való előbb említett azonos „szerepköre” erősíti. A tölgy tehát angyalnak is tekinthető a szó eredeti értelmében (*angelus* = küldött, hírnök). Erre az értelmezésre játszik rá a vers második szakaszában a hasonlatbeli *sellő*, amelyet ugyanúgy megfoghatatlan, légies szépségű női alakként szoktak ábrázolni, mint a tündért, és legtöbb esetben az angyalt is.⁵⁶ A közvetítő szerepre utal a küldött fénybe állásának a vers elején és végén megismétlődő motívuma is: *nem maga a fa a fény forrása*, hanem a fény, amibe beleáll, s amit ilyen módon közvetít, *mástól kapott fény*. Az angyalok rendszerint hírt visznek, fontos ügyekben látogatják az embereket, de sosem önmagukért, hanem kizárólag értük, az emberekért teszik ezt, értük vannak; nem vesznek részt az életükben, de segítenek nekik élni. A tölgyfa-angyal híre is kizárólag annak a bizonyos versbeli járókelőnek szült volna, csak ő tudta volna megfejteni. Más járókelők más üzenetet kapnak, rájuk szabottat, talán másik angyaltól. Mikor azonban a versbeli hír átadása tárgytalanná válik (a járókelő halogatja a megfejtést), az angyal léte is „tárgytalan” lesz. Mivel az ő létének *lényege a hozott hír*, küldetése megszűnésével a járókelő számára *létezni* is megszűnik: legalábbis angyalként, hírként nem létezik tovább. A gödörbe való visszaforrásával elhagyja azt az emberi világot, ahová küldetése szült, s annak részeként újra megközelíthetlenné válik. Segített a járókelőnek valamilyen – csak ketten számunk számára ismert – ügyben, de a továbbiakban nem „folyik bele” az életébe: nem kíséri haza, témát váltva nem beszélget el vele valami másról. Mint a szakrális szférára nyíló *ajtónak*, az angyalnak az *útmutatás, vezetés* is feladata lehet: ahogy pl. az evangéliumi születés-elbeszélésekben is angyalok mutatják a pásztoroknak a betlehemi jászolhoz vezető utat, miután elvitték nekik az istengyermek Földre érkezésének hírét.

A szakrális értelmezés másik típusa, a „*krisztológiai értelmezés*” magát Jézust, a keresztény vallás Megváltóját látja a tölgy alakjában: a járókelő és a fa találkozásában pedig Jézus földi működésének modelljét. Ebben a modellben Isten és ember találkozik – az ember az, aki keresi az Istent („visszafordul”: letér érte az újtjáról), de az Isten az, aki utána megy az embernek, hiszen a találkozás „ember-oldala a megfordulás, Isten-oldala a megváltás”(146.). A földre érkező istenfiú emberré testesülésével mintegy „kiszakadt” eredeti (isteni) közegéből, ahogy a tölgy is a földből; s ha lényegét tekintve ugyanaz maradt is, az emberhez való közeledés érdekében létrendek (isteni és emberi) közti határokat, saját határait lépte át. A tölgyarc feltárása nem más, mint az isteni megjelenése a világban – ebben az értelmezésben magának Jézusnak a megjelenése. Isten „arcának feltárása” a zsidó-keresztény szóhasználatban mindig is a Vele való találkozást jelentette.⁵⁷ Az arc ebben az ér-

⁵⁶ A *közvetítő* szerep mindig is összefüggött a nő-szereppel: ld. Szűz Mária szerepét, jelentőségét a keresztény gondolkodásban, s hosszan tartó hatását a különböző korok nőideáljára (pl. a trubadúr költészet bizonyos fajtáiban).

⁵⁷ Ld. pl. a *Zsoltárok Könyvének* jellegzetes fordulatait: „Uram, a te *arcodat* akarom keresni” (Zsolt 27,8) „Ragyogtasd ránk *arcodat*” (Zsolt 4,7) „Ragyogtasd ránk *arcod*, / és megmenekülünk.”

telmezésben is az *ajtó (meg)nyílása*, ami megmutat valamit: Jézus esetében magát az Atyát.⁵⁸ A megtestesülésben és később a kereszthalálban isteni és emberi egyesült: a találkozásban a köztük lévő határok elmosódtak: „kőd úszta be folyékony partjait” – ez a mondat a *kőd* motívuma által az éppen megvalósuló epifániára utal, aminek a járókelő is részévé válik. Az isteni valóság *tükrözésének* motívuma ugyanúgy jellemző a biblikus nyelvhasználatra, mint az *arcé*: „Mi pedig mindnyájan, akik födetlen arccal tükrözzük vissza az Úr dicsőségét, a dicsőségben fokról fokra hozzá hasonlóvá változunk át, az Úr lelke által.” (2Kor 3,18) A „födetlen arc” Emmanuel Lévinas már ismertetett gondolatait idézi fel az arc „mezítelenségéről”, kiszolgáltatottságáról. Az arc védtelenné válása egyben a Másiknak való teljes odaadottságot is jelenti. Ez az odaadottság Isten és ember kapcsolatában *kölcsönös*: nemcsak a járókelő (a megszólított ember) fedi fel arcát a mondhatatlantól megérintve, hogy az „ilyen arc” tükröződhessen benne, hanem az isteni tölgy (a megszólító Jézus) is megmutatja arcát, megnyitva vele az Atyához vezető utat.⁵⁹ Az isteni is kiszolgáltatott: vállalja a visszautasítás kudarcát (csak megmutatja magát, de nem kényszeríti rá „hírét” a járókelőre, hanem szó nélkül visszavonul); majd vállalja a szeretett ember(iség)nek való teljes kiszolgáltatottságot, s végül a miatta/általa elszenvedett halált is. Mivel nem parancsoló úrként érkezik az emberhez, hanem örök *Te*-ként, *megérintettként*, nem védekezik és nem büntet. Mindez hatalmában állna ugyan, de nem férne bele a *viszonyba*, ahol a felek egyenrangúsága evidencia. A tölgy által hozott *hír* ebben az értelmezésben az evangélium, amelynek jelentése *jóhír* (ευαγγελιον). A hír pedig azonos a hordozójával, Jézussal, hiszen a hír valójában az ő személye, aki az Atya szeretetének élő „híreként” jött az emberek közé. Jézus nemcsak utat mutat *mint* „ajtó”, hanem saját magát nevezi meg úgy, mint az üdvösségre vezető kaput: „Én vagyok az ajtó: aki rajtam keresztül megy be, üdvözülni, ki-bejár és legelőre talál.” (Jn 10,9). A tölgyfa-motívum jelképezheti a keresztfát, a gödör pedig a feltámadás sziklasírját. A járókelő szemének „szilárdulása” azt a belső megrendülést sejteti, amiről a zsoltár beszél: „mikor elrejtetted arcodat, / megrendültem.” (Zsolt 30,8) A járókelő „szilárduló szeme előtt” talán éppen a további élete körvonalazódik, s vele együtt a kérdés: hogyan tud majd élni az örök *Te* nélkül, de a vele való találkozás emlékével?

(4. „Nyelvi” értelmezés) Ha nem létezne a mondhatatlan, nem létezne művészet sem, hiszen nem volna szükség arra, hogy – szemközt a mondhatatlanság kudarcával – *máshogy, más nyelven* próbáljuk meg mondani, amit addig nem sikerült. Ha sikerült volna, nem volna szükség – Ottlik Géza szavaival élve – „csalásra”⁶⁰, „visszaélésre a nyelvvel”⁶¹

(Zsolt 80,4.8.20.) „Lelkem szomjazik az Isten után, / az élő Isten után. / Mikor mehetek már, hogy lássam / Isten arcát?” (Zsolt 42–43,3) „Igazságban meglátom színedet, / s *arcod* fog betölteni, ha felébredek.” (Zsolt 17,15) (Kiemelések: H. M.) In: *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest 1982.

⁵⁸ Pál apostol fogalmazza meg leveleiben, hogy Krisztus arcán „Isten dicsőségének ismerete” ragyogott fel (2Kor 4,6), Krisztus arca „az isteni lényeg képmása” (Zsid 1,3). János evangéliumában Jézus maga mondja ki közvetítő mivoltát: „Aki engem lát, látja az Atyát” (Jn 14,9)

⁵⁹ „Én vagyok az út, az igazság és az élet [...] Senki sem juthat el az Atyához, csak általam.” (Jn 14,6)

⁶⁰ OTTLIK Géza: *Buda*. Európa, 1993. 7.

⁶¹ OTTLIK Géza: *Körkérdés Jézusról*. in: *Próza*. Magvető 1980. 213.; úő: *Buda*. 95–96.

(valójában a nyelv megkerülésére), nem volna szükség arra a „szent linkségre”⁶², ami maga a művészet. A szakrális nyelv és a művészi nyelv forrása ugyanaz: *a művészet eredete a szent*. Ebből következik, hogy a harmadik és a negyedik értelmezés akár egymás variánsai-ként is értelmezhetők.⁶³

Jelen értelmezés kiindulópontja⁶⁴ az a versben olvasható kulcsfontosságú megállapítás, hogy a tölgyfa *hír*, mégpedig olyan hír, amely része akar lenni a járókelő életének.⁶⁵ A hír tekinthető *nyelvi üzenetnek* is, ez az üzenet maga a vers, a művészi szöveg. Tágabb értelemben azonban a hír-létmód érvényes mindenféle művészi alkotásra, amely szemlélőjével szemben állva sugározza a híres Rilke-mondatot: „Változtasd meg élted!”⁶⁶ A művészi alkotás, a nyelvi elemekből építkező, de a nyelvet *transzcendáló* irodalmi szöveg is lehet *Te*, válhat megszólítóvá, aki által az olvasó megszólítottnak érzi magát. „A műalkotás nem jelent valamit, nem utal jelként egy jelentésre, hanem úgy mutatkozik meg saját létében, hogy a szemlélő igényli a nála való időzést.”⁶⁷ A járókelő ezzel a találkozással egy másik térbe kerül, amelyben saját körvonalai „nem érvényesek” többé, határai megnyílnak a Másik felé: „A mű közelében hirtelen máshol lettünk, mint ahol szokásunk lenni.”⁶⁸ „Sehova sem jutnánk összes helyes elképzelésünkkel, [...] ha a létező el nem rejtettsége nem helyezett volna minket abba a megvilágítottba, amelyben minden létező fellép a számunkra és amelyből aztán visszahúzóódik.”⁶⁹ S lehet küldött is a műalkotás: a *mondhatatlan* világ küldöttje. Itt szeretnék újra utalni az I/1. fejezetben már ismertetett Nemes Nagy Ágnes-esz-

⁶² OTTLIK Géza: *Buda*. 8.

⁶³ A szakrális és a nyelvi értelmezés párhuzamosságát támasztja alá a Nemes Nagy Ágnes már idézett esszéjében szereplő részlet: „A vers tehát hírhozó, csatából jön, a tudattalan terepéről – és ez meg is látszik rajta. [...] A vers sokszor sérült, csonka-bonka. Mintegy sebeit mutatja fel értékéért. *Lássatok, tapintsatok*.” (uő: *Szó és szótlanság*. 60. – kiemelés: H. M.) A kiemelt utolsó mondat bibliai idézet: feltámadása után Jézus mondja ezt, amikor megjelenik az egybegyűlt apostoloknak: „Zavarukban és félelmükben azt hitték, hogy szellemet látnak. De ő így szólt hozzájuk: »Miért vagytok megzavarodva? S miért támad kétely szívetekben? Nézzétek kezemet és lábamat! Én vagyok. *Tapintsatok meg és lássatok!*«” (Lk 24,37–39 – kiemelés: H. M.) Hogy ne gondolják kísérletnek, Jézus a kezén és a lábán a keresztre feszítés szögeinek nyomait, tehát *sebeit* mutatja az apostoloknak. Az esszé tehát egy hasonlat erejéig párhuzamot von a halálból feltámadt Jézus és a „tudattalan terepéről” érkező vers (műalkotás) között.

⁶⁴ Leginkább ehhez az értelmezéshez kapcsolható JUHÁSZ Anikó (*Lét és líra*. = *Orpheus* 1995/1996. 111–136.), SCHEIN Gábor (*Nemes Nagy Ágnes költészete*. Belvárosi Könyvkiadó 1995. 111–113.) és TANDORI Dezső (*Mint egy hír tölgy-alakban*. in: *Erkölc és rémület között* Nap Kiadó 1999. 275–277.) elemzése az *Éjszakai tölgyfáról*.

⁶⁵ BÓKAY Antal írja Martin Heidegger hermeneutika-felfogásával kapcsolatban: „A hermeneutika [...] az értelmezés, a tudatos, akarattal történő feldolgozás *előtti* feltárulás, az üzenetnek, hírnek nem megfejtése, hanem az üzenet és hír belépése az életbe. A meghatározó probléma nem az, hogy mit értünk meg a minket körülvevő jelenségekből, hanem az, hogy meg tudjuk-e találni azokat a jelenségeket, amelyeket majd utána meg kell értenünk. Nem a titok megfejtése a fontos, hanem az elrejtettség tényének a felfedezése.” (BÓKAY Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris, Budapest, 2001. 298.)

⁶⁶ RILKE, Rainer Maria: *Archaikus Apolló-torzó*. in: uő: *im*.

⁶⁷ HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa 1988. 21.

⁶⁸ *im*. 60.

⁶⁹ *im*. 83.

szében megjelenő csatából érkező, sérült, hírhozó versre, amely „sebeit mutatja fel érték-ként. Lássátok, tapintsátok. De hát vajon nem a sérülések a vers testén, nem a hiányok, a félig megnevezések, a felrobbant kísérletek szilánkjai, a torzó esztétikája – vajon nem ez-e a végső mondanivalónk? Nem, nem azért, hogy becézzük a torzót, hanem mert a torzó, a hiány is egy teljesebb világról ad hírt, életünk nem tudott, vagy nem eléggé átélt szélességéről. Ott áll végül a vers, sérülten, és így-úgy-amúgy jelzi, mutatja, dadogja a hírt, mindazt, amit látott, ami telik tőle. Töredékes hírt hoz tehát, meg némi havat a vállán.”⁷⁰ A hír tehát, amit a vers vagy a művészi alkotás hoz, kapcsolatban van a teljességgel, de mivel eszközei (pl: a nyelv) a végeshez és töredékeshez kötik, valójában csak közelíti ezt a teljességet: „*dadogja* a hírt, amit látott, ami *telik tőle*” (Kiemelés – H. M.) „A költői műalkotás kivételése olyan valamihez kötött – írja Heidegger – ami előre ki van jelölve, ami nem vetülhet ki újonnan önmagából: a nyelv előre kijelölt pályáihoz.”⁷¹ A vers, mint hírhozó érintkezett ezzel a teljességgel, a nála nagyobbal, ami *szétfeszíti kereteit*: „minden egyes látszólag határozott megnevezés mögött ott vibrál a hiány, vagyis a meg nem nevezett feszültsége is.”⁷² Ezek a „sérülések” egyrészt a végtelen általi „*szétfeszítettség*”, másrészt viszont a tőle való *megérintettség* nyomai. Úgy is fogalmazhatnánk: tanújelei a teljesség *birtokolhatatlanságának*, de az általa való *birtokltságának* is. Így érthető az esszének az a megfogalmazása, hogy a vers „csatából” jön – egy olyan „harcnak” a jegyeit viseli magán, mint a bibliai Jákob harca. Jákob egy éjszakán át küzdött a Megnevezhetetlennel, s addig nem engedte el őt, amíg az meg nem *áldotta* – azonban e találkozás után Jákob *megsántult*. (Ter 32, 23–33) A műalkotás tehát egyszerre szembesít a teljességgel, ahonnan hírt hoz, de a semmivel is (a hiányai, sebei által), amibe pillanatról pillanatra visszamerül, s amiből folyamatosan újrakeletkezik. Az egyik pillanatban felfénylik⁷³ és jelenvalóvá lesz, a másikon semmivé foszlik, hiszen „a műalkotásban mindkettő, a magát-felnyitás és a magát-elzárás is jelen van.”⁷⁴ A titokzatos éjszakai tölgy mint műalkotás megragadhatatlan, hiszen mindig keletkezésben lévő, folyamatosan *létrejövő*: „A lét helyébe egy állandó létrejövés lép, minden pillanatban a semmivel szembesülünk, és minden pillanatban létrejön az, amit létezőként, valóságosként jelölhetünk meg.”⁷⁵ A tölgy (műalkotás) sürgető mozdulatlanságában *hívás* van⁷⁶, amely „nem más, mint az akárki-önmagához szóló felhívás saját Önmagában. Ez a felhívás az Önmaga felszólítása Önmaga-lenni-tudására és ezzel a jelenvalólét előrehívása a maga lehetőségeibe.”⁷⁷

(„5.”) A műalkotás rilkei parancsának („Változtasd meg élted”) talán a lényege, de mindenesetre fontos része (egyszerre lehetőségi feltétele és következménye) a műalkotás heideggeri parancsa: „Térj vissza önmagadhoz / Légy önmagad!” Ebből adódik az *Éjszakai*

⁷⁰ Ld. 31. lábjegyzet

⁷¹ HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. 29.

⁷² JUHÁSZ Anikó: *im.* 114.

⁷³ A lámpaoszlopnak nekidőlve a tölgy „beleáll a felfénylésbe.” (JUHÁSZ Anikó: *im.* 120. – utalás a heideggeri terminusra)

⁷⁴ HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. 21.

⁷⁵ BACSÓ Béla: *A megértés művészete – A művészet megértése*. Bp. JAK füzetek 48. Magvető Kiadó 1989. 133., idézi: JUHÁSZ Anikó: *im.* 124.

⁷⁶ JUHÁSZ Anikó: *im.* 128.

⁷⁷ HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*. Osiris 2001. 318.

tölgfának egy „ötödik” értelmezése, amelyet azonban azért nem tárgyalok külön értelmezésként, mert mind a négy értelmezésben benne foglaltatik, mintegy megalapozó „háttéri tudásként” mindnél jelen van. Ennek lényege, hogy a járókelő a tölgyfa arcában saját tükörképét pillantja meg, azaz önmagával szembesül,⁷⁸ azzal a valakivel, aki lehetne, akivé válnia kellene. Ez az ötödik „háttéri” értelmezés azért része, és egyben összefoglalója az előző négynek, mert akárki is legyen az a *Te*, akivel a járókelő-*Én* találkozik (*természet; másik ember; szakrális valóság; műalkotás*), a vele való viszonyban önmagával – mint viszonyba lépővel – szembesül: „A *Te* által leszek *Én*-né” (15.) „A személy önmagának, mint létben részesülőnek, mint együtt-létezőnek és ezáltal létezőnek ébred tudatára.[...] Az »Ismerd meg önmagad« a személynek azt jelenti: ismerd meg magad, mint létet” (78.) Mivel „a jelenvalólét lényegszerűen együttlét”⁷⁹, nem létezhet *Te* nélkül.

Vajon mi történik a találkozás után? Mit kezd a járókelő a történetekkel?⁸⁰ Mint minden olyan valóság, amely túlmutat a nyelv adta kategóriákon, a *Te*-vel való találkozás is csak antinómiák segítségével „írható le”, ahogy ezt Martin Buber is megkísérli: „A találkozások nem rendeződnek világgá, de mindegyik a világrend egy-egy jele a számodra. Nincsenek összekapcsolva egymással, de mindegyik a világgal való összekapcsolódásodat szavatolja. A világ, mely így megjelenik neked, megbízhatatlan, mert mindig újként jelenik meg, s nem foghatod szaván; nincsen sűrűsége, mert benne minden mindent áthat; nincsen tartalma, mert hivatlanul érkezik, s ha kapaszkodsz bele, akkor eltűnik; áttekinthetetlen: ha áttekinthetővé akarod tenni, elveszited. Jön, jön, hogy előcsalogasson; ha nem ér el, ha nem találkozik veled, eltűnik; de jön megint, új alakban. [...] Róla nem juthatsz egyetértésre másokkal, egyedül vagy vele, de megtanít másokkal találkozni, s állni a találkozást; s érkezéseinek kegyén és távozásainak szomorúságán át ahhoz a *Te*-hez vezet, melyben a viszonyok vonalai, a párhuzamosok metszik egymást. Nem segít, hogy életben maradj, csak abban segít, hogy megsejtsd az örökkévalóságot.”(41–42.)

Vajon mennyiben változik meg a járókelő élete az örökkévalóság megsejtése által? Buber szerint a találkozásból kilépő ember már nem ugyanaz, aki előtte volt. A vele történetek lényege, hogy elfogadta a kapott jelenlétet (különben nem jöhetett volna létre a találkozás), ezzel együtt pedig „a valóságos kölcsönösség, az elfogadtatás, az összekapcsolódás egész gazdagságát.” (133–134.) Mi következik ebből az elfogadásból? „anélkül, hogy az összekapcsoltság bármiképpen megkönnyítené az embernek az életét – terhesebbé teszi az életet, de értelemmel terhessé.” (134.) Az örök *Te*-ről való tudás tehát teher – egyrészt azért, mert az ember ezután már nem tud máshol élni, mint a határsávban: maga is hordozójává válik a mondhatatlannak, mégis a mondató világban kell tovább élnie, önmagában „nehezen mondhatóvá” egyesítve a két világot. Másrészt azért teher a *Te*-ről való tudás, mert az *Én*-t örökös honvágy gyötri majd a mondhatatlannal való találkozás után, amiről nem képes beszélni, de elfeledni sem tudja. A találkozás ugyanis mindig kegyelem által

⁷⁸ vö. JUHÁSZ Anikó: *im.* 125.

⁷⁹ HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő.* 146.

⁸⁰ A kérdést fordítva is feltehetjük: mit kezd a fa a történetekkel? Az általa hordozott hírbe, saját hír-létébe talán beleépül ez a találkozás, s mint *Én*, hordozni kezdi magában a járókelőt, mint *Te*-t. A járókelő, s a vele való találkozás része lesz a tölgyfa *hírének*.

történik: sem előidézni, sem örökké benne maradni nem lehet: „Tiszta jelenlétben nem lehet élni, felemésztené az embert.”(43.)

Az értelemmel terhessé vált élet antinómiáját így írja le Buber: „Az, aminek a színe előtt élünk, az, amiben élünk, az, amibe és amiből élünk, a titok: az marad, ami volt. Jelenvalóvá lett a számunkra, és jelenlétével hírül adta magát nekünk, mint üdvösség; »megismertük«, de nincsen ismeretünk róla, mely elvenne titokzatosságából – titokzatosságát enyhítené. [...] Megérezük a megváltást, de »megoldást« nem éreztünk. Ajándékként elfogadtunk valamit, de azzal, amit kaptunk, nem mehetünk a többiekhez, s nem mondhatjuk: ezt és ezt kell tudni, ezt és ezt kell tenni. Nem tehetünk mást, csak járhatunk az utunkon, és tett által bizonyíthatjuk az igazságot. És azt sem »kell« tennünk: tehetjük – lehet, hogy nem tehetünk másként.” (136.)